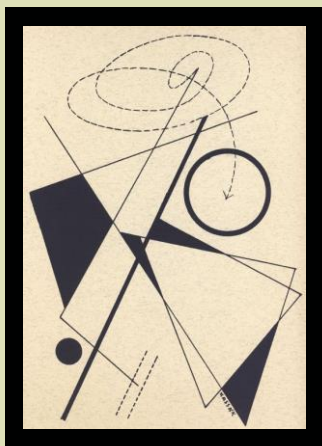


2015/3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM



A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák

Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban

Nyelvi ideológiák és etnicitás az osztrák censzusokban

Kisebbségi libikóka

Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként?

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Szerbhorváth György
Váradi Mónika

A NÉPSZÁMLÁLÁSOK NYELVE - A NEMZETEK A
NÉPSZÁMLÁLÁSBAN c. blokk vendégszerkesztője:
Szalai Andrea

A lapszám megjelenését támogatta:



SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent
tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

23. évf. (2015) 3. szám

A NÉPSZÁMLÁLÁSOK NYELVE - A NEMZETEK A NÉPSZÁMLÁLÁSBAN

DOMINIQUE AREL

A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák: vissza- vagy előrettekintés? 5

CSEERNICKÓ ISTVÁN – MOLNÁR JÓZSEF

Valós és/vagy konstruált valóság az ukrain népszámlálásokban 46

SZOTÁK SZILVIA

Nyelvi ideológiák és etnicitás az osztrák cenzusokban 80

BESZÉLGETÉSEK

FEDINEC CSILLA – HALÁSZ IVÁN

Kisebbségi libikóka: Interjú Tóth Mihály ukrain jogással közéleti és politikai szerepekről 101

MŰHELY

VASAS GÉZA

Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként? 150

KRITIKA

MARCHUT RÉKA

Határsértések: a tudomány és a politika határán

Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudánypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, Ráció Kiadó, 2014.

199

HORVÁTH SZ. FERENC

A népszolgálat – ki szolgál kit és ez kinek jó?

Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony, Kalligram Kiadó – Regio Könyvek, 2015.

206

BESZÉLGETÉSEK

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v23i3.71>

DOMINIQUE AREL*

A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák: vissza- vagy előretekintés?¹

Bár a kulturális nemzet fogalmát nem lehet egyetlen identitásjelölőre szűkíteni, a nyelv gyakran annak legfontosabb komponense. A legtöbb nacionalista mozgalom a világon saját csoportjának nyelvét kulcsfontosságú elemnek tekinti a csoportthatárok kijelölése során. Természetesen léteznek jól ismert kivételek, mint például az írek, akik „elvesztették” nyelvüket, de nem „vesztették” el vallás alapján meghatározott identitásukat, illetve a szerbek, a horvátok és a boszniai muszlimok, akik Jugoszláviában egy közös standardizált nyelvet használtak.² Továbbá számtalan olyan egyéni példát lehetne még felsorolni arra, hogy valaki azonosulni tud a kultúra alapján definiált nemzettel anélkül, hogy jól beszélné a nemzeti nyelvet, vagy épp ellenkezőleg, vannak, akik nem azonosulnak a nemzettel, annak ellenére, hogy anyanyelvükként sajátították el annak nyelvét.

A fókusz azonban a nacionalista *mozgalmon* van, és azon, ahogyan a nacionalista elítélők formálják azok diskurzusát. Az írek

* A szerző docens és az Ukrajna Tanulmányok vezetője a University of Ottawa Politikatudományi Iskolájában. Email: darel@uottawa.ca. A tanulmány eredeti megjelenésének helye: Kertzer, David I. – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 92–120.

¹ Szeretném megköszönni Regine Heberleinnak és Stefany Van Scoyknak a kutatásban nyújtott segítségüket, Morgan Labbénak, a kötetben található többi fejezet szerzőinek, valamint az Állampolgárok kategorizációjáról szóló konferencia résztvevőinek a fejezet egy korábbi változatához fűzött hasznos megjegyzéseit.

² Bár Horvátországban más ábécét (latin) használtak, mint Szerbiában (cirill), ez nem etnikai, hanem inkább földrajzi különbség volt, hiszen a horvátországi szerbek is a latin ábécét használták. Lásd Garde, Paul: *Vie et mort de la Yougoslavie...*, i.m., 1992.

gyakorlatilag túlélték nyelvük elvesztését, bár sok 19. századi ír nacionalista nem gondolta volna, hogy ez lehetséges.³ A független horvát állam a horvát nyelv újstandardizálásán munkálkodik, annak érdekében, hogy azt a szerbtől eltávolodó módon fejlessze.⁴ A Poroszország keleti részén élő kisebbség, a mazurok, akik a Varsóban használt lengyel egy dialektális változatát beszélték, hűségesen ragaszkodtak a porosz/német identitáshoz, azt állítva, hogy anyanyelvüknek *nincs* politikai jelentősége.⁵ Ez nem gátolta meg a lengyel nacionalistákat abban, hogy a mazurokat *saját* kisebbségüknek tekintsék. Még sok más példát sorolhatnánk. A nacionalizmusok *politikájában* a nyelv szinte mindig vita tárgyát képezi.

Ennek két fő oka van. Az egyik az, hogy a vallással ellentétben a nyelvet nem lehet az államtól különválasztani.⁶ A modern állam működhet úgy, mint egy többnyire szekuláris gépezet, a közösségi és egyéni szférába utalva a vallásgyakorlást, viszont nem működhet a „magaskultúra” nélkül, amelynek a nyelv lényegi alkotóeleme.⁷ Az állam nyelvének elfogadása az azt nem anyanyelvként beszélők által történelmileg nem feltétlenül konfliktusokkal járó folyamat, ahogyan ezt az Egyesült Államok és Franciaország esete is mutatja, ez azonban nem teszi az angolt és franciát „semleges”, az identitás érzelmi komponensétől mentes nyelvvé.

Az Egyesült Államok a „bevándorlóállam” prototipikus esete. Itt a későbbi bevándorlási hullámmal érkezők valójában soha nem kérdőjelezték meg azt, hogy miért a legkorábbi európai telepések (New England brit telepesei) nyelve vált hivatalossá, bár sokan tartanak attól, hogy a gyors ütemben növekvő spanyolajkú népesség miatt ez a helyzet megváltozhat a 21. században.⁸ Franciaország

³ Connor, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding...*, i.m., 1994, 105

⁴ Đurković, Svetlana: *Language Purification...*, i.m., 1999.

⁵ Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans...*, i.m., 1994.

⁶ Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship...*, i.m., 1995.

⁷ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism...*, i.m., 1983.

⁸ A német és a skandináv nyelvek a 19. században viszonylagos elszigeteltségükben fennmaradtak a közép-nyugati településeken, de a modernizáció következtében gyorsan el is tűntek. Ami a spanyolt illeti, James Crawford (*Hold Your Tongue: Bilingualism...*, i.m., 1992.) azt állítja, hogy a látszattal ellentétben, az angolra való áttérés valójában gyorsabb, mint korábban. Fontos kivételt képeznek azok a közösségek, amelyek nem bevándoroltak az

testesíti meg a klasszikus „polgári” államot, amely arra a felfogásra épül, hogy az állam legitimitása az állampolgárok közötti egyenlőségen és egy közös és oszthatatlan közösségi identitáson alapuló politikai „nemzettől” származik, amelynek egyik pillére a francia nyelv. A Franciaország peremén élő, nem franciául beszélő népek vagy képtelennek bizonyultak arra (mint a bretonok), vagy pedig lemondtak arról, hogy megkérdőjelezzék (mint az elzásziak) a francia nyelv állami hegemóniáját.⁹ Ezzel szemben azok a háború után érkező észak-afrikai bevándorlók, akiknek az integrációja egyébként politikai töltettel bír, nem vitatják a francia nyelv kizárólagos használatát a nyilvános színtereken. Ezek fontos esetek, de nem általánosíthatóak. Egy mai környezetben a nyelvek nem tudnak sokáig fennmaradni, ha az állam nem támogatja használatukat az iskolákban, a közigazgatásban és a médiában. Belgiumtól Lettorszáig, Szomáliától Quebecig az a kérdés, hogy mely nyelveknek vagy nyelveknek lesz hivatalos státusza, időről időre újra politikai viták gyújtópontjává válik.

A második oka annak, hogy a nyelv olyan gyakran vezet konfliktushoz, abban keresendő, hogy sokkal inkább változó jellemző, mint a vallás. Az emberek nyelvi repertoárja gyakran bővül más nyelvekkel, és életük során váltást tapasztalhatnak meg a „privát” nyelvi szférájukban (megváltozik az, hogy melyik nyelvben érzik magukat a legotthonosabbnak, melyik nyelven fejezik ki magukat a legkönnyebben), vagy ami még gyakoribb jelenség, gyermekeik „privát” nyelve különbözhet az övéktől. A nacionalisták ezt a fajta nyelvi asszimilációt úgy ábrázolják, mint ami

Egyesült Államokba, hanem inkább bekebelezték őket, mint például Új-Mexikó és Puerto Rico spanyol beszélői. Az utóbbi esetében az angol erőltetett bevezetése megbukott, és 1949-ben nyelvi autonómiát kaptak (I. Lerner, Ben: *Nationalism in Puerto Rico...*, i.m., 1999.). Kennedy (Kennedy, David M.: *Can We Still Afford to Be a Nation of Immigrants?...*, i.m., 1996.) nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy „egyfajta chicano Quebec” alakuljon ki az amerikai délnyugaton.

⁹ Az elzásziak, akiket Németország 1870 és 1919 között magához csatolt, megtartották a német nyelvet, de továbbra is a francia „nemzettel” azonosultak. A háború utáni korszakban a német fennmaradt a privát és a közösségi színtereken, míg a francia volt Elzász megkérdőjelezhetetlen állami nyelve. (Lásd erről Capotorti, Francesco: *Study on the Rights...*, i.m., 1991, 53.) A Maghreb térségből származó muszlim közösség számának növekedése Franciaországban az állam és a vallás szétválasztásának szimbólumait kétségségre vonta, a francia nyelv hegemóniáját viszont nem.

kikényszerített, természetellenes és alapjában véve törvénytelen, az „imperialista” állam destruktív politikájának eredménye. Komparatív szempontból kiindulva azonban a nyelvi asszimiláció „normális” jelenség, természetesen nem a tömeges asszimiláció esetében, hanem abban az értelemben, hogy sok olyan nemzetnél, melynek nyelve csekélyebb társadalmi presztízzsel rendelkezik, és ezért kevésbé tűnik hasznosnak a társadalmi mobilitás szempontjából, vannak egyének, akik az asszimilációt választják. Minél kevésbé gátolják az asszimilációt egyéb identitásjelölők, mint például a vallás vagy a rassz, annál inkább fontossá válik a nyelv a nacionalista követelések sorában. Ez részben azért van így, mert a „nemzeti értelemben tudatos” és aktív egyének a társadalmilag domináns nemzetet érintő valós vagy potenciális „veszteséget” észlelve pusztá létezésüket tekintve is sérülékenynek érzik magukat.

Az a nacionalista állítás, miszerint egy kulturálisan megkülönböztethető/sajátos csoport törvényes jogot formálhat területi alapú politikai igények megfogalmazására, mindenekelőtt azt feltételezi, hogy a tágabb értelemben vett államnak el kell *ismernie* azt a csoportot legitim entitásként. Ez az elismerés alkotmányos és politikai dokumentumok révén is megszerezhető, de számok segítségével is elérhető. A hivatalos statisztikákat „igazságtermelő technikákként”¹⁰ használva azok a csoportok, amelyek kulturális nemzetként definiálják magukat, így is akarnak megszámláltatni – önálló nemzetként, statisztikákkal bevésve saját számbeli jelentőségüket a politikai térbe. Az „igazság” végső regisztere a népszámlálás mint az állam egyik kiváltságos eszköze, amely bár az egyénekre irányul, mégis közösségként való *elismerést* nyújt, illetve (számokban kifejezett) *arányt*. A „nemzetiség” (kulturális nemzet) és a „nyelv” egymáshoz szorosan kötődő fogalmainak statisztikai reprezentációja azonban a történelem folyamán konfliktusokkal telítődött, és ez máig így van. Ennek az a magyarázata, hogy két politikailag szembenálló nézet létezik arról, hogy miként ragadható meg a nemzetiség és a nyelv fogalma, és hogy ezek miként értelmezhetőek. A népszámlálások szerkesztői, miközben azt a mágikus képletet keresték, amellyel „objektíven” és „tudományosan” meg lehetne határozni ezeket a kategóriákat, folyton politikai viszályok közepén találták magukat. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogy

¹⁰ Urla, Jacqueline: *Cultural Politics in an Age of Statistics...*, i.m., 1993.

a nyelv mint a nemzetiséggel rokon fogalom hogyan válhat a modern népszámlálás oly sokat vitatott dimenziójává.

Nyelv és nemzetiség

A 19. század első felében Európában és az Újvilágban a tízévenkénti népszámlálás általános gyakorlattá vált, de akkoriban az államok nem kérdeztek rá lakosaik nyelvére/nyelveire. Elsőként Belgium vezette be ezt a kategóriát 1846-ban, ezt követően az 1850-es években pedig Poroszország és Svájc. 1853-ban a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (ami egy bizonyos időközönként megszervezett találkozó, amelynek célja a népességstatisztikák, pontosabban a népszámlálási kategóriák nemzetközi standardjainak megállapítása volt) első ülésén Brüsszelben a standardizált népszámlálási kérdőív javasolt kérdései között megjelent a „beszélt nyelv” kategória (*langue parlée* a francia eredetiben, mivel a francia volt a kongresszus hivatalos nyelve), de nem tárgyalták meg azt részletesen.¹¹

A Kongresszus bécsi ülésén 1857-ben újra felmerült a nyelv kérdése, de csak közvetetten. Akkoriban a statisztikusokat a „nemzetiség” új jelentése érdekelte, amely erőteljesen kezdett megnyilvánulni Európában. A nemzetiség szó először az állampolgárság jelentést kapta a francia forradalom idején, abból az implicit felismerésből eredően, hogy a nemzet mint *politikai közösség* egyetlen közösségi kultúrával és ezáltal egyetlen, állam által támogatott nyelvvel rendelkezik. Egy következő ülésen, amelyet Londonban tartottak 1860-ban, egy francia küldött kifejtette azt az elméletet, miszerint a nemzet egy állam „természetes határai” között létezik. A németek azonban alternatív meghatározást ajánlottak a nemzetiség fogalmára, olyan kulturális közösségként definiálva azt, amelynek határa nem feltétlenül esik egybe az államhatárokkal. Ez az álláspont a kor geopolitikai valóságában gyökerezett. A németajkúak például több államban és fejedelemségben szétszóródva éltek. A német nézőpont szerint a kultúra alapján definiált nemzetek voltak a „természetesek”, nem pedig az államhatárok.¹²

¹¹ Tebarth, Hans-Jakob: *Geschichte der Volkszählung...*, i.m., 1991.

¹² Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915, 28-29.

A statisztikusok legelőször Bécsben vitatták meg azt, hogy a „nemzetiség” ezen kulturális értelmezése kodifikálható-e a népszámlálásban. A zárójelentés szerzője, az osztrák Czoernig úgy érvelt, hogy a nemzetiség határai a nyelvhasználat, a szokások, a fizikai jellegzetességek és a „szellem” bonyolult kölcsönhatásának eredményei, amit ma *mentalitás*-nak hívnánk.¹³ Czoernig azt vallotta, hogy a nemzetiség egy csoport jellemzője, és nem lehet az egyén által beszélt nyelvre redukálni azt.¹⁴ Ezt az etnográfiai megközelítést azonban, mint a statisztika számára nem megfelelő értelmezést, elutasították. Miután röviden érintették a kérdést az 1860-as londoni ülésen, 1872-ben Szentpéterváron újra megtárgyalták azt. A zárójelentést elkészítő orosz Szemenov és Maksejev azt állították, hogy a német értelmezés szerinti kulturális nemzetiség fogalmát a népszámlálásnak az *egyén* szintjén kellene regisztrálnia, továbbá a nyelv a nemzetiség legmegbízhatóbb mutatója, mivel „mindenki tökéletesen ismeri azt a nyelvet, amelyet gyerekkora óta használ a gondolkodásra és önmaga kifejezésére”.¹⁵

A Szentpéterváron összegyűlt statisztikusok bár elismerték azt, hogy a kulturális nemzetiséget több tényező is befolyásolhatja, arra a konszenzusra jutottak, hogy a nyelv az egyetlen hiteles kategória, amely *statisztikailag* megragadhatja a kulturális nemzetiséget. Böckh¹⁶, a nemzetiség statisztikai kimutatásának vezető porosz szakértője, aki érdekes módon nem vett részt a kongresszusokon 1876 előtt, a fentiekől függetlenül ugyanerre a következtetésre jutott. Mivel egyedül a nyelvet választották ki népszámlálási kategóriaként, a szentpétervári ülés *nem* javasolta a kulturális nemzetiség bevezetését önálló kategóriaként. A statisztikusoknak akkoriban az volt a célja, hogy objektíven regisztrálják az egyének nemzetiségét. Azonban egyetértettek abban, hogy egy nemzetiségre vonatkozó direkt kérdés valószínűleg összezavarna sok válaszadót, akik nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy „nemzeti” terminusokban gondolkodjanak, így utat engedve (a statisztikusok szerint – *a szerk.*

¹³ Labbé, Morgane: *Le projet d'une statistique des nationalités ...*, i.m., 1997, 131.

¹⁴ Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses and Their Political Consequences...*, i.m., 1990, 32.

¹⁵ Labbé, Morgane: *Le projet d'une statistique des nationalités ...*, i.m., 1997, 133.

¹⁶ Böckh, Richard: *Die statistische Bedeutung...*, i.m., (1974 [1866]).

megj.) a hiteltelen *szubjektív* értékelésnek. A nyelvet tartották a legjobb objektív mutatónak, mivel „mindenki tökéletesen ismeri (saját) nyelvét”. E nézet szerint így állapítható meg a válaszadó nemzetisége, akkor is, ha az nem tudatosítja saját nemzeti identitását. A nyelvet tekintették a nemzetiség legfőbb azonosítójának.¹⁷

A szentpétervári ülésen azonban tisztázatlan maradt, hogy konkrétan miként határozzák meg a nyelvre vonatkozó kérdést a népszámlálásban. A javaslatban a *langue parlée* terminust használták, amelyet úgy határoztak meg, mint „a szokványos interakcióban beszélt nyelvet”.¹⁸ Semmilyen megkülönböztetést nem tettek azonban a *privát* és a *nyilvános* kommunikáció között.¹⁹ Az otthon általában beszélt nyelv különbözhet a munkahelyen általában vagy az informális stílusú nyilvános kommunikációban használt nyelvtől. A Szentpéterváron meghatározott kategória homályossága előre vetítette a közelgő politikai nézeteltéréseket. Maguk az oroszok is „anyanyelvként/első nyelvként” értelmezték az általuk javasolt kategóriát. Az így értelmezett „általában beszélt nyelv (*langue parlée*)” kategória már az 1860-as évek városi összeírásaiban megjelent, és egészen az első, 1897-ben megrendezett birodalmi népszámlálásig fennmaradt.²⁰ Az osztrákok a „használt nyelv” kategória mellett döntöttek az 1880-as első népszámlálásban. Mint később kiderült, mind az „anyanyelv”, mind a „használt nyelv” kétértelműnek és politikailag vitatottnak bizonyult.

Amikor a nyelvi kérdés számos kelet-európai népszámlálásban megjelent a század utolsó két évtizedében (Ausztriában 1880-ban, Magyarországon 1880-ban, Poroszországban 1890-ben, Oroszországban 1897-ben), valójában a nyelv kategóriáját a nemzetiség helyett használták, habár a két kategória közötti ilyen jellegű közvetlen kapcsolatot hivatalosan tagadták Ausztriában.²¹ Az

¹⁷ Lásd erről az osztrák statisztikus, Ficker írásait (In: Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915).

¹⁸ Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915, 39.

¹⁹ Bohác, Antonin: *Nationality and the New Czechoslovak Census...*, i.m., 1931, 107.

²⁰ Roth, Brigitte: *Quellenkritische Dokumentation...*, i.m., 1991.

²¹ Bár 1867 és 1917 között Magyarország nem volt elismerve különálló államként, hiszen a külpolitika az osztrák-magyar állam kezében volt, a belügyekben teljes autonómiát élvezett, és ebbe beletartozott saját népszámlálásának megszervezése is. Következésképpen Magyarországon és Ausztriában különbözött a nyelvre vonatkozó kérdés. Poroszország, amely 1870-

I. világháború után a többnemzetiségű Ausztria-Magyarország, Németország és Oroszország nyelvileg vitatott területei vagy független államok lettek, vagy a Szovjetunió részévé váltak. Ezek az új államok szakítottak a népszámlálások háború előtt uralkodó gyakorlatával, és már közvetlenül rákérdeztek az állampolgárok nemzetiségére, vagy a nyelv helyett (Románia, Lengyelország), vagy a nyelv mellett (Szovjetunió) vagy a nyelvvel együtt (Csehszlovákia: „Mi a nemzetisége [anyanyelve]?”).

A nemzetiség fogalmának hangsúlyos jelenléte a 19. század végi Kelet-Európában, valamint annak végleges rögzítése a két világháború közötti népszámlálási kategóriákban oda vezetett, hogy a „keleti” nacionalizmusok sajátos, a nyugatiaktól eltérő esetnek való minősítése elterjedt gyakorlattá vált. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson részt vevő nyugati statisztikusok nem gondolták, hogy a nemzetiség mint kulturális közösség saját államaik esetében is érvényes kategória lenne (vagyis Németország nyugati részére is vonatkozna, mivel Németország és Bécs akkoriban a keleti blokk részének számított). Nyugaton a nemzetiség egyet jelentett azzal az állammal, ahol az egyén született (később pedig az állampolgársággal). A francia népszámlálás tehát különbséget tett a francia és „más” nemzetiséghez tartozó (azaz külföldi) válaszadók között, míg teljesen közömbös maradt a nem franciák kulturális sajátosságai (nyelve, vallása) iránt.²²

Bár az első olyan népszámlálásokat, amelyek a nyelv kérdését is magukba foglalták, Belgiumban és Svájcban tartották, ennek ellenére nyugaton az volt a konszenzus, hogy ezen államok (különböző) nyelvi közösségei nem (különböző – *a szerk. megj.*) nemzetiségek, hanem egyazon nemzetiség (a belga és a svájci) két- és háromnyelvű megnyilvánulási formái. Az a gyakorlat, amely a keleti eseteket önmagában egy külön táborba sorolta, Hans Kohn híres dichotómiájának kialakulásához vezetett, amely a keleti nacionalizmusokat etnikainak és haladásellenesnek, a nyugatiakat pedig polgárinak és haladónak tekintette.²³ Ez a megközelítés nyugaton máig is sokat megőrzött vonzerejéből. A népszámlálások

tól a császári Németország részét képezte, megtartotta a nyelvre vonatkozó önálló kérdéseket, így próbálva megragadni az egyre növekvő lengyelül beszélő kisebbségek helyzetét.

²² Héran, François: *La fausse querelle des catégories “ethniques”*..., i.m., 1998.

²³ Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism*..., i.m., 1967 [1944].

nyelvi kérdéseiben rejlő politikai dinamika összehasonlítása azonban azt sugallja, hogy a földrajzilag különböző elhelyezkedésű, többnemzetiségű államok között az eltérő terminológiahasználat ellenére több a hasonlóság, mint általában hinnénk.

Nyelvi helyzetek

Három olyan „nyelvi helyzet” van, amelyet a népszámlálások megragadhatnak: [kérdézhetik, hogy melyik] (a) az a nyelv, amelyet a válaszadó *elsőként* tanult meg; (b) az a nyelv, amelyet a válaszadó a leginkább használ a népszámlálás idején; [és rákérdézhetnek] (c) egy (vagy több) adott *hivatalos* nyelv ismeretére. A három helyzetben használt nyelv egybeeshet, mint például egy moszkvai orosz esetében, aki számára az orosz az egyetlen nyelv, amelyet valaha ismert. Azonban a nyelv teljesen különböző is lehet a fenti három helyzetben, például egy Montrealban élő vietnámi bevándorló gyermeke esetében, aki esetleg a vietnámit tanulta meg elsőként, de a népszámlálás idején többnyire a franciát használja, és harmadik nyelvként beszéli az angolt. A kanadai népszámlálás egyike azon kevés népszámlálásoknak, amelyek megpróbálják mindhárom helyzetet rögzíteni (1971 óta). A nyelvi kérdéseket tartalmazó népszámlálások többsége a fenti helyzetek közül csak egyre vagy kettőre kérdez rá, sőt, általában csak az egyikre.

Folyékony nyelvtudás

Azok a népszámlálási kérdések, amelyek inkább a hivatalos nyelv mint második nyelv *ismeretét tudakolják*, és nem annak privát vagy nyilvános használatára vagy gyermekkori elsajátítására kérdeznek rá, általában nem politikai töltetűek. A nyelv olyan vitákban válik politikai jelentőségű kérdéssé (a nyelv politikája, *politics of language* értelemben – *a szerk. megj.*), amelyek tárgya a nyelv konkrét helyzetekben való használata, vagy a nyelv relevanciája a nyilvános identitás kritériumainak sorában. Ez azonban nem szükségszerűen van így azokban az esetekben, ahol a kérdés pusztán egy további nyelv ismerete. Quebecben a függetlenség lehetőségét támogatók számának gyarapodását a kétnyelvűek arányának növekedése kísérte a francia anyanyelvű quebeciek körében. Ez a jelenség a kívülálló számára paradoxonnak

tűnhet, ám nem az egy quebeci nacionalista számára, aki világosan megkülönbözteti azt, hogy Quebecben a közéleti diskurzus meghonosodott fő nyelve a francia, az angolt pedig világnyelvként tanulják.

Mint mindenben, a második nyelvről szóló népszámlálási adatok általában politikamentes használata esetében is vannak kivételek. 1970 és 1979 között a Szovjetunióban jelentősen visszaesett azoknak az észti anyanyelvű állampolgároknak a száma, akik azt vallották magukról, hogy folyékonyan beszélnek oroszul. Erről a tendenciáról azonban mindenki tudta, hogy elképzelhetetlen.²⁴ Valószínűbb, hogy az észtek közül sokan így fejezték ki tiltakozásukat az ellen, hogy az orosz nyelv teret hódított az észtországi közintézményekben. Ez a tiltakozás azonban nem feltétlenül az orosz nyelv elsajátítása ellen irányult – hiszen az orosz nyelvtudás a Szovjetunióban való utazás egyik nyilvánvaló előfeltétele volt –, hanem sokkal inkább az ellen, hogy olyan helyzetekben is az oroszra kellett használniuk, amelyekben véleményük szerint az észtnak kellett volna dominánsnak lennie.

Sokkal ellentmondásosabbak azok az esetek, amikor a válaszadó két nyelvet nevez meg elsődleges nyelveként, függetlenül attól, hogy az „anyanyelvre” vagy a „használt nyelvre” kérdezik rá. A népszámlálások megszerkesztői, elkülönülő és kimerítő kategóriákat keresve kérdéseikre, általában igyekeztek elkerülni a hibrid esetek besorolását. Ez a rassz- és etnikai jellemzők esetében is így volt, a többes identitás megjelölésének lehetősége pedig meglehetősen új jelenség.²⁵ A nyelv esetében főként a német és porosz statisztikusok sokat vitatkoztak arról, hogy statisztikailag hogyan kezeljék azokat a válaszadókat, akik azt vallják magukról, hogy egyformán beszélnek két nyelvet. Így jelent meg a kétnyelvű mint kategória néhány német és porosz népszámlálásban az 1850-es és 1860-as években.²⁶ Végül, akárcsak Közép- és Kelet-Európa többi részén, itt is arra jutottak, hogy az egyén szintjén minden esetben egy nyelvnek kell dominánsnak lennie, következésképpen egyetlen elsődleges nyelvet rendeltek a magukat kétnyelvűeknek vallókhöz.

²⁴ Silver, Brian D.: *The Ethnic and Language Dimensions in Russian and Soviet Censuses...*, i.m., 1986.

²⁵ Kertzer, David I. – Arel, Dominique : *Censuses, identity formation...*, i.m., 2002, 1-42.

²⁶ Böckh, Richard: *Die statistische Bedeutung...*, i.m., 1974 [1866].

A nyelvismeretre vonatkozó népszámlálási eredményeket gyakran éri az a kritika, hogy érvényességük megkérdőjelezhető, hiszen az emberek eltúlozhatják azt, hogy mennyire folyékonyan beszélnek egy bizonyos nyelvet. Azonban még akkor is, amikor ez igaz, egy folyékony nyelvismeretre (vagy az észtek esetében 1979-ben az észti egynyelvűségre) vonatkozóan tett alaptalan állítás önmagában is jelentős szociológiai ténynek minősül,²⁷ amennyiben az eredmények valóban az egyéni bevallást tükrözik, nem pedig az állami hivatalnokok szeszélyeit. (Ez utóbbira egyértelműen példa a kétnyelvűség rendkívüli növekedése 1979-ben az Üzbegisztáni Szovjet Köztársaságban). Az adatok hitelessége nő, amikor a nyelvtudás fokozatait (például jól beszél, nehézséggel, egyáltalán nem) konkrét használati módokra vonatkoztatva (szövegértés, írás, beszéd, megértés) mérik fel. Ezt a gyakorlatot alkalmazzák az 1980-as évek óta a baszk és katalán censzusokban.²⁸

Anyanyelv versus használt nyelv

A politikailag leginkább ellentmondásos viták a censzusok nyelvi kérdései kapcsán szinte mindig az első két nyelvi helyzetre vonatkoznak (a fent említettek közül – *a szerk. megj.*). A nacionalisták nem tudják elfogadni, hogy a nyelvhasználat regisztrálása egy adott időpontban mindig szükségszerűen *legitim*. Néha egyes népszámlálási kérdések rossz megfogalmazása ellen tiltakoznak, de legtöbbször azt a rideg statisztikai felfogást kifogásolják, amely szerint a nyelvi viselkedést el lehet fogadni *olyannak, amilyen*, akkor is, amikor egy nyelvről azt közlik, hogy kevésbé beszélnek azt, mint amennyire (a nacionalista mozgalmak szerint – *a szerk. megj.*) *kellene*. Brubaker²⁹ találó megfogalmazása szerint ez azért van így, mert: „A nacionalizmus az orvosló, javító szándékú politikai cselekvés egy formájaként is értelmezhető. Egy hiányosnak vagy ’kórosnak’ vélt állapotot azonosít és annak orvoslását tűzi ki célul.” Amikor a nyelv egy csoport identitásának egyik fő jelölője, akkor egy másik nyelv használatára való áttérést, a

²⁷McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1997, 99.

²⁸Urla, Jacqueline: *Cultural Politics in an Age of Statistics...*, i.m., 1993, 823.

²⁹Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed...*, i.m., 1996, 79.

nyelvi asszimilációt a nacionalista vezetők kóros és méltánytalan jelenséggént értelmezik.

E nézet szerint egy nemzet korrekst statisztikai reprezentációja visszafelé tekintő³⁰, vagyis a szülők vagy elődök nyelvét tükrözi. Azt a tény, hogy a válaszadó elsősorban nem kulturális nemzetének nyelvét használja vagy nem is ismeri azt, a nacionalisták a központi államhatalom imperialista politikájának tulajdonított ideiglenes rendellenességnek tekintik, ami majd orvoslást nyer, amint a nemzet autonóm hatalomra tesz szert. (A nacionalista retorikában ezt általában úgy jelenítik meg, mint a nemzet történelmi szuverenitásának visszahódítását.) Amint azt majd részletesen kifejtjük, ez a hozzáállás megmagyarázza azt, hogy a cseh és a flamand nacionalisták miért tiltakoztak hevesen az osztrák és belga népszámlálásokban használt nyelvi kategóriák ellen, amelyek elsődlegesen az egyének nyilvános színtereken használt nyelvére összpontosítottak, és nem arra a nyelvre, amely identitásuk alapját képezi.

A *privát* (szférában használt – *a szerk. megj.*) nyelv fogalma, azaz azé a nyelv, amelyet az egyén az állam által nem befolyásolt színtereken használ, sokkal közelebb áll a nyelvnek mint *identitásmarker*nek a nacionalista felfogásához. Elvileg tehát az „anyanyelv” („őshonos nyelv”) kategória lenne a megfelelő választás a nemzetben gondolkodó aktivisták számára. Ennek ellenére az „anyanyelv”, akárcsak valamennyi, a népszámlálásokban megjelenő más identitáskategória, homlokegyenest ellentétes értelmezéseket nyerhet. Az Egyesült Nemzetek Szervezete úgy határozza meg, hogy az anyanyelv „az a nyelv, amelyet az egyén kisgyermekkorában beszéltek otthon”.³¹ Az „anyanyelv” azonban úgy is értelmezhető, mint az a nyelv, amit nem gyermekkorban, hanem felnőttként, a népszámlálás idején az egyén a legjobban beszél. A svájci census, legalábbis 1950 óta, az anyanyelvet olyan nyelvként határozza meg, amelyen [a válaszadó] gondolkodik, és amelyet a legjobban beszél.³² Ez a definíció figyelmen kívül hagyja a gyermekkori nyelvet.

³⁰ Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses...*, i.m., 1990.

³¹ Silver, Brian D.: *The Ethnic and Language Dimensions...*, i.m., 1986, 88.

³² Lévy, Paul M. G.: *Quelques problèmes de statistique linguistique...*, i.m, 1964, 261.

Finnország is az anyanyelv egy svájcihoz hasonló meghatározását használta az 1940-es és az 1980-as népszámlálásban.³³

Azáltal, hogy hangsúlyt kap az a nyelv, amelyen egy egyén gondolkodik (németül *Denksprache*), a svájci és a finn népszámlálás elképzelhetőnek tartja, hogy az egyén anyanyelve élete során megváltozhat. Valójában ez a feltételezés állt a Poroszországban, Magyarországon és a cári Oroszországban használt „anyanyelv” kategória mögött is, amely országok Ausztriával együtt a nacionalista politika melegágyainak számítottak az I. világháborút megelőző évtizedekben. Az 1890. évi magyar népszámlálás kétértelműen megfogalmazott útmutatója szerint az „anyanyelv” az a „nyelv, amelyet magadénak vallasz, és amelyet a legszívesebben beszélsz”.³⁴ Az 1910-es útmutató pedig egyértelműen kimondja, hogy „megtörténhet az, hogy a gyermek anyanyelve különbözik az anyától”.³⁵ Poroszországban az anyanyelvet (*Muttersprache*) úgy határozták meg, mint „azt a nyelvet, amelyet az egyén gyermekkor óta legfolyékonyabban beszél, és amelyiken gondolkodik, illetve imádkozik”.³⁶ A cári Oroszországban az 1897-es birodalmi népszámlálás nem határolta körül az anyanyelvet (*rodnoi yazyk*), de a korábbi, az 1860-as városi összeírásokra és az 1872-es Szentpétervári Kongresszus hagyományaira visszanyúló gyakorlat azt mutatja, hogy a népszámlálást végző hivatalnokok támogatták azt a nézetet, miszerint az anyanyelv változhat az egyén élete során, illetve generációkon keresztül még inkább.³⁷

Azzal, hogy azt a nyelvet jegyezték fel, amelyet a válaszadó a népszámlálás pillanatában *sajátjának* vallott, nem pedig valamilyen szubjektív elképzelést arról, hogy a származás alapján ennek melyik nyelvnek *kellene lennie*, ezek a kelet-európai cenzuskészítők szilárdan hitték, hogy tudományos *objektivitásra* törekvő tudósként járnak el. Elemzésük azonban korántsem volt politikamentes. Bár az úgynevezett nyugat-európai „nemzetállamokkal” szemben Ausztria, Poroszország, Magyarország és Oroszország elismerte a kulturális nemzetiségek létezését, érdekükben állt egy olyan számlálási

³³ McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1997, 83-84.

³⁴ Roth, Brigitte: *Quellenkritische Dokumentation ...*, i.m., 1991, 142.

³⁵ Van Gennep, Arnold: *Traité des nationalités*, i.m., 1992 [1922], 109.

³⁶ Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik...*, i.m., 1915, 67.

³⁷ Roth, Brigitte: *Quellenkritische Dokumentation ...*, i.m., 1991.

módszert használni, amely lehetővé tette azt, hogy minél nagyobb legyen a domináns, vagyis a német (Ausztriában és Poroszországban), illetve a magyar és az orosz nyelvet beszélők száma. Ezekben az esetekben a társadalmi előrejutáshoz szükséges nyelv többnyire megegyezett a központi állam nyelvével. Ez a városokban a domináns nyelvvel való asszimilációra ösztönözte az embereket.

Azok, akik a nyelv regisztrálásának „objektív” módszerét javasolják, általában a társadalmilag domináns, a nyelvi asszimilációból *hasznot húzó* nyelv beszélői. Egy nyelv társadalmi dominanciája bár nem minden esetben, de gyakran összefüggésben áll a központi állami politikákkal. Az, aki az államot irányítja, hatást gyakorolhat a nyelvi asszimiláció folyamatára, és előnyös, a saját nemzetét tekintve biztonságos pozícióból rögzítheti ezeket a nyelvi változásokat. A nacionalisták közvetlen összefüggést látnak az „igazságtalan” állami politikák (mint például a politikailag domináns csoport nyelvének használata egyedüli hivatalos nyelvként) és az asszimiláció között, és meggyőződésük, hogy az előbbiben történő változás az utóbbiban (a nyelvi asszimiláció vagy a nyelvemegtartás folyamatában – *a szerk. megj.*) is változást idéz elő. Véleményük szerint az illegitim folyamatok feljegyzése nem teljesen objektív, mivel valójában az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat tükrözi. Az alábbi néhány példa segít tisztázni ezt a kérdést.

Ausztria: a cseh-német vita

Az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák részén, amit Ciszlajtánianak is neveztek, az 1880 és 1910 között tartott négy népszámlálás ideje során éles küzdelem folyt a németajkú hivatalnokok és a cseh nacionalisták között. Az osztrák népszámlálás a „használt nyelv” (*Umgangssprache*) fogalmát alkalmazta az „anyanyelv” helyett, ahogyan ez vált bevett gyakorlattá Kelet-Európa többi részén is.³⁸ A csehek ellenezték a fogalom

³⁸ Az *Umgangssprache* terminusnak többféle fordítása ismert: „az a nyelv, amelyet a mindennapi életben beszélünk” (Bohác, Antonin: *Nationality and...*, i.m., 1931.), „a mindennapi érintkezés nyelve” (Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses...*, i.m., 1990) és „a szokásos nyelv” (Petersen, William: *Politics and the measurement of ethnicity*, i.m., 1987.). Bár a szó inkább társadalmi vagy közeleti, mint magánéleti interakcióra utal, a történelmi

kétértelműségét, ugyanis azt sokkal inkább lehetett arra a nyelvre vonatkoztatni, amelyet a közéletben *kellett* használni, mintsem az egyén identitását meghatározó nyelvre. Időről időre megjelent a népszámlálásról szóló vitákban a cseh szolgálo példája, aki egy németajkú családnak dolgozik és munkaadóival egész nap németül beszél, este a saját családjával pedig csehül. Azzal, hogy a németet nevezi meg használt nyelvként, a nacionalisták nézőpontja szerint téves adatot szolgáltat, hiszen ő attól még nagyon is cseh beszélőnek számít, aki, amikor csak *lehet*, a cseh nyelvet használja.³⁹ A cseh aktivisták meg voltak győződve arról, hogy az osztrák állam szándékosan gondolt ki egy nagyon is homályos fogalmat, annak érdekében, hogy növelje a németajkúak számát a csehek és más nyelvi kisebbségek kárára.⁴⁰

A probléma forrása az az osztrák döntés volt, hogy az 1867-es alkotmány ismerje el több, Ciszlajtániában élő etnikai csoport (*Volkstamme*) jogi egyenlőségét. Az etnikumok közötti egyenlőség azt jelentette, hogy a németen kívül más nyelveket is használhattak a közintézményekben (az állami hivatalokban, az iskolákban), abban az esetben, ha egy adott területen a népesség legalább húsz százaléka beszélte azt a nyelvet. Azáltal, hogy a politikailag kevésbé terhelte *Volkstamme* 'népcsoport' terminus mellett döntöttek a *Nationalität* 'nemzetiség' kifejezéssel szemben (ami viszont sokkal inkább magában hordozza a politikai *jogok* konnotációját), az osztrákok arra törekedtek, hogy a nyelvet mentesítsék a politikától. Ez illúzióknak bizonyult. Az ismételt ígérek ellenére, miszerint az *Umgangssprache* kategória révén nem a nemzetiséget próbálták felmérni, Bohémiában (az osztrák tartományban) és az osztrák korona területein, ahol a legélesebbek voltak a nyelvről szóló viták, mind a cseh, mind a német aktivisták ezzel ellentétes feltételezésből indultak ki, vagyis abból, hogy a népszámlálás nyelvi kérdése *igenis* a nemzetiségre vonatkozott.⁴¹ Hogy is lehetett volna ez másként

tapasztalat nagymértékű zűrzavart mutat abban, ahogyan ezt a népszámlálási fogalmat általában értették. Ebben az értelemben a „használt” eléggé homályos kifejezés, amely azt mutatja, hogy mennyire bizonytalan volt az *Umgangssprache* fogalma a császári Ausztriában a népszámlálás éveiben.

³⁹ Kovacs, Aloyse: *La connaissance des langues...*, i.m., 1928, 326.; Zeman, Z.A.B.: *The Four Austrian Censuses...*, i.m., 1990, 33.

⁴⁰ Bohác, Antonin: *Nationality and...*, i.m., 1931.

⁴¹ Brix, Emile: *Die Umgangssprachen in Altösterreich...*, i.m., 1982.

Kelet-Európában, egy olyan intellektuális környezetben, ahol a nyelvet a nemzetiség markerének kiáltották ki?

Az osztrák népszámlálási vita mögött a nyelvi asszimilációtól való félelem állt, úgy a Bohémiában élő csehek, mint a németek részéről. Az 1880-as népszámlálásban tették fel először a nyelvre vonatkozó kérdést. Az azt megelőző évtizedekben a bohémiai hátsó ország nagyobb városaiban, Prágában és Brnoban csakúgy, mint Bécsben, jelentős volt a német nyelvre való áttérés, a nyelvi asszimiláció. Mivel Ausztriában a német volt a magas státuszú nyelv, sok szülő úgy akarta a lehető legjobb karrierlehetőséget biztosítani gyermeke számára, hogy a német elsajátítását szorgalmazta a „maradinak” vélt cseh helyett.

Az 1880-as évekre azonban Prágában a cseh nyelv javára billent a mérleg, és az ezt követő népszámlálások 15 százalékos csökkenést mutattak ki a Bohémia fővárosában élő németajkú népesség számában. Ez elsősorban a német alsóbb osztályok asszimilációjával, cseh társadalomba való beolvadásával magyarázható.⁴² Ezzel egy időben Bohémia periférikus, németajkú területeinek iparosodása – ez az a régió, amely később Szudéta-vidékként lett ismeretes – cseh munkásokat vonzott oda. A német nacionalisták fenn akarták tartani határterületeiken a német egynyelvűséget, míg a cseh nacionalisták arra törekedtek, hogy a cseh bevándorlók megőrizték a cseh nyelvet. A népszámlálások körül kialakult vita többnyire azon válaszadók nyelvi identitásáról folyt, akik a Mark Cornwall⁴³ által német-cseh „nyelvhatárnak” nevezett térség közelében vagy azon túl éltek.

Ha az osztrák népszámlálás megszerkesztői egy kifinomultabb nyelvi mutatót használtak volna, mint például „az a nyelv, amelyet a testvéreiddel vagy a barátaiddal használsz” (lásd alább), akkor sokkal pontosabban kimutattak volna egy bizonyos fokú nyelvi asszimilációt a Szudéta-vidéki csehek körében, akárcsak Alsó-Sziléziában, amely szintén egy nyelvileg megosztott határterület (cseh, lengyel és német lakossággal). Ugyanakkor kétségtelen, hogy az *Umgangssprache* kategória alapján szolgáltatott adatok nagy része nemcsak a fogalom jelentésével kapcsolatos vitákat tükrözött, hanem tényleges nyelvi asszimilációt is mutatott (amint láttuk, mindkét irányba). A cseh nacionalisták nem tudták elfogadni a német

⁴² Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival...*, i.m., 1981, 100.

⁴³ Cornwall, Mark: *The Struggle on the Czech-German Language Border, 1880–1940*, i.m., 1994.

irányába tartó nyelvi asszimiláció legitimitását, míg a bohémiai német nacionalisták egyre inkább tartottak a cseh nyelv esetleges térhódításától „saját” területükön.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a csehek az „anyanyelv” fogalmával sem voltak elégedettek, mivel a generációk közötti nyelvi asszimiláció óhatatlanul változáshoz vezet a válaszdók első nyelvében. Amikor a 30 százalékos német kisebbséggel rendelkező független Csehszlovákiában megtartották az első népszámlálást 1921-ben, a csehek a „nemzetiség (anyanyelv)” hibrid kategóriát használták, aminek az volt a világos üzenete, hogy az anyanyelv arra a csoportra vonatkozik, amelyből egy egyén *származik*, függetlenül jelenlegi nyelvhasználatától. A románok pedig úgy érezték, hogy alulreprezentáltak a magyar népszámlálásban, annak ellenére, hogy abban az „anyanyelv”⁴⁴ mutatót használták. Ezért a világháború utáni első, 1927. évi népszámlálásukban még ennél is explicitebben fogalmaztak, és a válaszdóktól azt kérték, hogy nevezzék meg „születés szerinti nemzetiségüket” (*naționalitatea de naștere*), teljesen mellőzve ezzel a nyelvre vonatkozó kérdést. Akárcsak az ausztriai csehek, a magyarországi románok is egy alacsonyabb státuszúnak számító nyelvet beszéltek, és a román nacionalisták nem tudták elfogadni azt a magyar állam által támogatott folyamatot, hogy a románok nyelvükben, következőképpen nemzetiségükben is elmagyarosodni látszottak.⁴⁵

⁴⁴ A magyar állam, amelynek az volt az érdeke, hogy feljegyezze a magyar nyelvűvé válást, a nyelvi asszimilációt, és ezzel növelje a magyart beszélők számát a királyságban, az „anyanyelv” kategóriát használta a „használt nyelv” helyett a népszámlálásban, viszont „előretekintő” módon. Az 1910-es magyar népszámláláshoz kiadott útmutató szerint „megtörténhet, hogy a gyermek anyanyelve különbözik az anyától, főként, ha az anyától különböző nyelvet sajátított el, akár az iskolában, akár más társadalmi kapcsolatokon keresztül, vagy mert a két szülőnek különböző az anyanyelve.” (Van Gennep, Arnold: *Traité des nationalités...*, i.m., 1992 [1922], 109.)

⁴⁵ Az 1880 és 1910 közötti magyar népszámlálások idején Románia független állam volt, de Erdély, a vitatott helyzetű tartomány, amelyet történelmileg magyarok és románok egyaránt laktak, Magyarországhoz tartozott. Az I. világháború után jelentős magyar népességgel együtt Románia részévé vált a Trianoni Békeszerződés értelmében. A gyakorlatban az asszimiláció, a magyar nyelvűvé válás, ahogyan azt a magyar népszámlálás feljegyezte, sokkal kevésbé volt jelentős a románok körében, mint a németek, a zsidók vagy a szlovákok esetében.

A nacionalista diskurzus szovjet kisajátítása

Miután a csehek és a románok maguk irányíthatták nemzeti alapú utódállamaikat, olyan helyzetben voltak, hogy népszámlálásaikban meghonosíthatták saját, visszafelé tekintő nemzetiségfogalmukat. Meglepő azonban, hogy ezt a fogalmat az újonnan megalakult szovjet állam népszámlálásaiba is bevezették, annak ellenére, hogy a szovjet központi állam legtöbb tisztviselője oroszajkú volt, és a nemzetiség feljegyzése pedig az állam nem oroszul beszélő kisebbségeinek állt érdekében.

Az 1860-as városi összeírásokban és az 1897-es egyetlen birodalmi népszámlálásban a cári Oroszország a válaszdók „anyanyelvét” jegyezte fel. Akárcsak az akkori Kelet-Európa más részein, az orosz népszámlálás sem kérdezett rá közvetlenül a (kulturális) nemzetiségre, bár a nyelvi kategóriát többnyire a nemzeti hovatarozás reprezentációjának tekintették, legalábbis Oroszország „európai” részét illetően. Valójában a népszámlálási útmutatók világosan kimondták, hogy nyelv alatt nemzetiséget kell érteni, és a nyelvi adatokat összegző népszámlálási táblázatokban gyakran a „nemzetiség” címkét használták.⁴⁶

A bolsevikok nem gondolták, hogy a nemzeti identitás majd túléli a szocializmust. Rövidtávon azonban megosztottak voltak abban a tekintetben, hogy miként közelítsék meg a nemzetiség kérdését. Lenin azzal érvelt, hogy a sovinizmus (nemzeti megaláztatás) pszichológiai sebei valóságosak, és a szovjet államnak be kell gyógyítania ezeket annak érdekében, hogy a nemzetiségi kérdés jelentéktelenné váljon. Úgy gondolta, hogy minden kulturális nemzetnek teljes egyenlőséget kell biztosítani, ami egyebek mellett azt is jelentette, hogy saját nyelvüket használhatták a közintézményekben. Ugyanabból a téves feltételezésből indult ki, ami az osztrák birodalmi politikát is meghatározta, és amire az ún. „osztrák-marxisták” alapozták a nem területi alapú kulturális autonómiáról szóló terveiket a századfordulón. Lenin meg volt győződve arról, hogy a kultúrát teljesen el lehet választani a politikától: a nemzetiségeknek adott teljes kulturális autonómia majd csírájában elfojtja a nacionalizmust egyszer és mindenkorra.⁴⁷

⁴⁶ Blum, Alain – Gousseff, Catherine: *Les nationalités...*, i.m., 1997, 56.

⁴⁷ Connor, Walker: *The National Question...*, i.m., 1984.

A szovjet cenzus-hivatalnokok arra a lenini diskurzusra alapoztak, miszerint a nemzetiségek a cári Oroszország áldozataul estek, és úgy gondolták, hogy az „oroszosítást” vissza kell fordítani.⁴⁸ Azok a néprajzkutatók, akikkel a népszámlálás előkészítése során konzultáltak, tulajdonképpen bizonytalanok voltak afelől, hogy egyáltalán lehetséges-e „szubjektív” vagy „objektív” módon feljegyezni a nemzetiséget, vagyis hogy a nemzetiséget a válaszadó saját értelmezésére kell-e bízni, vagy pedig a kérdezőbiztos állapítja meg az adott személy elődeinek nemzetiségéből levezetve azt. A nem orosz elit, főként az ukránok nyomására, az utóbbi mellett döntöttek a népszámlálás során. Hirsch leírja, hogy 1926 februárjában, röviddel az első szovjet népszámlálás előtt, a IV. Unió Statisztikai Konferencián az ukrán küldöttek hajthatatlanok voltak abban, hogy csak végső esetben „hagyatkozzanak a válaszadók öntudatára”. Az ukránok attól tartottak, hogy a „kétséges nemzetiségű” ukránok – parasztok, oroszajkú munkások – esetleg nem ukrán nemzetiségűnek vallják majd magukat. Az ő nemzetiségüket tehát a nyelvükből kellett kikövetkeztetni, attól függetlenül, hogy egy válaszadó hogyan *vélekedett* egy adott nemzetiséghez való tartozásáról.

Azáltal, hogy úgy legitimálta magát, hogy kimondta a domináns orosz csoporttal való asszimiláció nem legitim voltát, a korai szovjet állam ugyanahhoz a diskurzushoz folyamodott, amely az Osztrák-Magyar Monarchia nacionalistái között is elterjedt volt, és ugyanazokat a megoldásokat választotta, mint ők a hatalomra lépés pillanatában: feljegyezték az anyanyelvet és az állampolgárok nemzetiségét *egyaránt*. Ezt a döntést ösztönözte az a felismerés is, hogy Közép-Ázsiában, a Kaukázus térségében és Szibériában, ahol a legtöbb vernakuláris nyelv nem volt standardizálva – azaz esetükben hiányzott az ábécé, a közös (írásban rögzített normatív – *a szerk. megj.*) nyelvtan és az irodalom – a nyelv nem volt megfelelő mutatója az etnikai hovatartozásnak.⁴⁹ A szovjet időszak előtti Közép-Ázsiában használtak nem orosz irodalmi nyelveket – arab, csagatáj, török –, de a szovjetek szerint ezek a tágabb nyelvi közösségek több „nemzetet” foglaltak magukba (kazahokat, üzbégeket stb.), és úgy döntöttek, hogy ezeknek az új nemzeteknek a nyelveit standardizálni kell. Az, hogy a nyelvből következtessenek a

⁴⁸ Hirsch, Francine: *The Soviet Union as a Work-in-Progress...*, i.m., 1997, 255.

⁴⁹ Uo., 259.

nemzetiségre, akárcsak a 19. századi Ausztriában, Poroszországban és a cári Oroszország európai területein, nem tűnt praktikusnak. A Szovjetunió nem európai részeire vonatkozóan a néprajzkutatók etnikai sajátosságok alapján összeállították egy listát a hivatalos nemzetiségekről. A nyelv csak később, retrospektív módon lett a nemzetiség fő jelölője, azután, hogy a nyelvek tucatjainak államilag szponzorált standardizálása zajlott le az első szovjet népszámlálást követően.⁵⁰

Azáltal, hogy a nyelvet és a nemzetiséget külön regisztrálták, miközben a szovjet nemzetiségi politika központi tana szerint minden nemzetiségnek szükségszerűen külön nyelve volt, lehetővé tették egy nyelv alapján definiált nemzetiség megállapítását, ez a nyelv azonban különbözött a ténylegesen használt nyelvtől. Egy nő, aki ukránul beszélő szülőktől származott, otthon oroszul beszélt, ukránul pedig csak nehézkesen tudott, ukrán nemzetiségűnek vallhatta magát, annak ellenére, hogy az ukrán nemzetiség feltételezi az ukrán nyelv ismeretét, ami (a fenti logika szerint – *a szerk. megj.*) ennek az identitásnak egyik meghatározó jegye. Az orosz birodalmi népszámlálásban, ahol a nemzetiséget a nyelvből következtették ki, ezt a nőt orosznak sorolták volna be. A feljegyzett nyelv és a feljegyzett nemzetiség szétválását, elkülönülését további két állami gyakorlat is intézményesítette. Először is a népszámlálási útmutatók soha nem tisztázták, hogy az „anyanyelv” kategória, amelyet a nyelvre vonatkozó kérdésben használtak, mire is vonatkozik. A szovjet kutatók szerint sok válaszdó „nemzetiségének nyelveként” értelmezte azt, függetlenül attól, hogy mennyire folyékonyan beszélte a szóban forgó nyelvet.⁵¹ Másrészt a belföldi útlevelek (személyazonossági iratok), amelyeket 1932-ben vezettek be, tartalmaztak egy állandó „nemzetiség” kategóriát. A gyermekek át kellett, hogy vegyék szüleik nemzetiségét, és csak abban az esetben választhattak nemzetiséget, ha vegyes házasságból származtak.⁵²

⁵⁰ Mivel a „nemzeti” öntudat még eléggé kialakulatlan volt, főként Oroszország európai részén kívül, az 1926-os népszámlálásban egy olyan kategóriát használtak (*narodnost*), amelynek az orosz nyelvben sokkal inkább etnográfiai konnotációja van, mivel a helyi szokásokat tükrözi, és nem nemzeti, ami inkább egy kulturális nemzethez való tartozás tudatosságát feltételezné. Az ezt követő népszámlálások már az utóbbi jelentésű terminust használták (*natsional'nost*).

⁵¹ Silver, Brian D.: *The Ethnic and Language Dimensions...*, i.m., 1986, 88.

⁵² Zaslavsky, Victor – Yuri Luryi: *The Passport System in the USSR...*, i.m., 1979.

A szovjet népszámlálási politika így a nacionalisták álmának megvalósulását jelentette. Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás számadatai szerint az ukránok tették ki az Ukrán Szovjet Köztársaság népességének 72 százalékát, amelynek 12 százaléka az orosz vallotta anyanyelvének. Ha a Szovjetunió ehelyett a „használt nyelv” kategóriát választotta volna, ahogyan azt a háború előtti Ausztriában is tették, és feltételezte volna, hogy a nyelv a nemzetiség megfelelője, amiben az európai statisztikusok is megegyeztek a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus ülésein, akkor az ukránok aránya a népesség számának felére csökkent volna. Több felmérést is végeztek az 1990-es években, amelyek azt mutatták, hogy az ukrán állampolgároknak körülbelül fele otthon főként az orosz használja.⁵³ Nyilvánvaló, hogy semmi esély nincs arra, hogy az ukrán népszámlálást végző hatóságok valaha is az osztrák kategóriát alkalmazzák.

Belgium: amikor a számlálás már nem lehetséges

A belga eset annak a hiedelemnek az ellenpéldája, hogy a keleti és a nyugati nacionalizmusok között ég és föld a különbség. A belga népszámlálások körüli viták kimenetele formailag különbözött a két világháború közötti Csehszlovákia vagy a Szovjetunió esetétől, mivel a nyelvi kérdést teljesen elhagyták a népszámlálásból, ahelyett, hogy egy nemzetiségre vonatkozó kérdéssel egészítették volna ki azt. Ennek ellenére a nacionalista csoportok követeléseai meglepően hasonlóak voltak. Belgiumban, akárcsak Bohémiában vagy Ukrajnában, a nyelvi asszimiláció azoknak a népeknek (flamandoknak, cseheknek, ukránoknak) a kárára történt, akik körében akkoriban volt jellemző a nacionalista mozgalmak megerősödése. Mindhárom eset hasonló annyiban, hogy az asszimiláció census általi rögzítését, függetlenül az azt jelző (nyelvi vagy nemzetiségi – *a szerk. megj.*) mutatótól, nem tartották legitimnek.

A 19. század végén Belgiumban a francia nyelv örvendett nagyobb tekintélynek, és a flamand burzsoázia egyre inkább a franciát használta otthon. Ez azt jelentette, hogy kisebb francia csoportok alakultak ki a történelmileg homogén, flamandajkú

⁵³ Arel, Dominique: *The Temptation of the Nationalizing State ...*, i.m., 1995.

Flandriában, Belgium északi részén, akárcsak Brüsszelben, a belga fővárosban, ami a nyelvi határvonal flamand oldalán helyezkedik el. Délen csak a franciát vagy annak egy nyelvjárását (a vallont) lehetett hallani. 1866-tól a belga népszámlálások a francia és flamand *nyelvtudásra* kérdeztek rá. (Továbbá a németre is, amelynek beszélői a népesség egy százalékát tették ki.) Az eredmények tehát kimutatták az egynyelvűek és a kétnyelvűek arányát. Egy adott nyelv beszélőinek számát az (adott nyelvet beszélő) egynyelvűek és kétnyelvűek számának összege képezte. A helyzet érdekessége azonban az volt, hogy a kétnyelvűek szemmel láthatóan inkább Flandriában éltek, beleértve Brüsszelt is. Ez azért volt így, mert azoknak, akik az otthon franciául beszélő családokból származtak, nem állt érdekükben megtanulni az alacsonyabb státuszú flamandot. Ennek következtében a kétnyelvűséget a francia nyelv flandriai térhódításával azonosították.⁵⁴ Az állami statisztikusok másik bevett gyakorlata az volt, hogy kizárólag az egynyelvűekre összpontosítottak, mivel a flamandról a franciára történő nyelvi identitásváltásnak köszönhetően a holland egynyelvűek száma csökkent, a francia egynyelvűek száma pedig nőtt.

A flamand nacionalisták nyomására az 1910-es népszámláláshoz egy nyelvi kérdést is hozzáadtak, amely azt kérdezte a válaszadóktól, hogy melyik „nyelvet használják leggyakrabban”. Ez lehetővé tette a flamandok számára, hogy azonosítsák azokat a kétnyelvűeket, akik még megtartották első nyelvükként a flamandot. Hosszútávon azonban ez keveset ért, és nem állította meg a flamandok nyelvi asszimilációját, francia beszélővé válását. Flandria nagy részén, távol Brüsszeltől, visszafordították az asszimilációs folyamatot. Ez az 1932-es kiegyezés következtében történt, amely Flandriában és Vallóniában bevezette a területi egynyelvűséget, kivéve Brüsszelt, amely az egynyelvű Flandriában egy hivatalosan „kétnyelvű” (de tulajdonképpen egyre inkább francia) enklávét képezett. A törvény kimondta, hogy a Brüsszelen kívül eső körzetek, amelyek a hivatalosan a flamand egynyelvű Flandriához tartoztak, hozzacsatolhatók a kétnyelvű Brüsszelhez abban az esetben, ha a népszámlálási adatok azt mutatják, hogy többségében franciául beszélők lakják.

⁵⁴ Van Velthoven, Harry: *The Process of Language Shift in Brussels...*, i.m., 1987, 37.

Flandria többi részével ellentétben Brüsszelben az asszimiláció előrehaladását nem fordították meg. A flamand nacionalistáknak nem sikerült bevezetni a népszámlálásba egy anyanyelvre vonatkozó kérdést a flamand háttérű brüsszeli szülők ellenállása miatt, akik szívesen vették át a magasabb státuszú franciát.⁵⁵ Azáltal, hogy összekapcsolták a francia nyelv hivatalos státuszát a népszámlálási adatokkal, miközben egy olyan mutatót (nyelvhasználat) használtak, amely lehetővé tette a nyelvi identitásváltást, a belga politikai döntéshozók akaratlanul is Brüsszel külvárosának hivatalos nyelvpolitikájáról szóló népszavazással alakították át a következő (a háború miatt később sorra kerülő) népszámlálást⁵⁶. Rengeteg flamand származású belga gondolkodott „előrelátóan” azáltal, hogy a francia nyelvvel azonosult, mivel azt *szerették* volna, hogy gyermekeik ezt a nyelvet használják a közéletben.

Amikor a sokat késő 1947-es népszámlálás eredményei kimutatták, hogy több, Brüsszel hivatalos határain kívül eső körzet is francia többséget szerzett, és ennek következtében az egynyelvű Flandriától le kellett választani, a probléma politikailag tarthatatlanná vált. Míg Kelet-Európában a nyelvi asszimilációt azzal leplezték, hogy a nemzetiség primordiálisan értelmezett mutatójára tértek át, Belgiumban az volt a megoldás, hogy felhagytak azzal, hogy rákérdézzenek a nyelvre, és ezzel egyszer s mindenkorra befagyasztották az állam nyelvi határait, ezzel pedig Brüsszelt is. A megszámlálásnak való ellenszegülés a külföldi és flamand bevándorlók folyamatos francia asszimilációját leplezte Brüsszelben és Brüsszel körül.⁵⁷

⁵⁵ Az 1960-as években végzett felmérések szerint, ha a közép-keleti és afrikai bevándorlókat leszámítjuk, akkor Brüsszel lakosságának fele flamand származású, annak ellenére, hogy legfeljebb 30 százalékuk beszéli azt elsődleges nyelvként (McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1986). Becslések szerint a holland beszélők száma Brüsszelben 10 és 15 százalék között mozog, ha leszámítjuk azokat, akik nem állampolgárok.

⁵⁶ Lévy, Paul M. G.: *La querelle du recensement...*, i.m., 1960, 138.

⁵⁷ A francia beszélők számának arányát Brüsszelben jelenleg 80-90 százalékra becsülik (Verdoodt, Albert F.: *Présentation...*, i.m., 1997.). Ez az arány talán magasabb is, ha figyelembe vesszük azokat a nem állampolgár észak-afrikai bevándorlókat is, akik a lakosság akár 30 százalékát is alkotják, mivel gyermekeik nagy részét francia iskolába írták (Herremans, Maurice-Pierre: *Le fait bruxellois...*, 1997.) Az utóbbi négy évtizedben több, Brüsszel külterületén található körzet is feltehetően francia ajkú többséget szerzett. Ezek a hivatalosan egynyelvű Flandria részét képezik.

Quebec: merre tartanak az idegennyelvűek?

A kanadai népszámlálásokban már régóta rákérdeztek az emberek „anyanyelvére”. A kérdés nem képezte politikai vita tárgyát, mivel Quebecben a francia kanadaiak asszimilációja igen csekély mértékű volt. A nagyon magas születési aránynak köszönhetően a francia kanadaiak képesek voltak ellenállni az angol anyanyelvűek folyamatos Quebecbe áramlásának, és a francia anyanyelvűek tömeges elvándorlásának New Englandba, megőrizve Quebec népességén belüli 80 százalékos arányukat egészen az 1960-as évekig. Quebec modernizációja azonban oda vezetett, hogy akárcsak másutt nyugaton, a születési ráta drasztikus mértékben, a népességszám megtartását sem biztosító szint alá csökkent. Quebecnek szüksége volt nemzetközi bevándorlóra ahhoz, hogy fenntartsa népességének számát.

Mivel a francia alacsonyabb státuszú nyelv volt Quebecben, a legnagyobb cégek pedig többnyire angol anyanyelvűek tulajdonában voltak, egészen addig a bevándorlók az angol nyelvi asszimilációt választották, meghaladva a négy az egyhez arányt. A quebeci nacionalisták nyelvi projektje arra irányult, hogy visszafordítsák az asszimilációs tendenciát, és arra biztassák a bevándorlókat, hogy fő nyelvként a franciát sajátítsák el az angol helyett. Ennek érdekében kulcsfontosságú intézkedés volt az 1977-es nyelvtörvény iskolázatásra vonatkozó, vitatott cikkelye, amely kimondta, hogy azoknak a gyermekeknek, akiknek a szülei nem részesültek Kanadában angol nyelvű oktatásban (gyakorlatilag ez vonatkozott valamennyi nemzetközi bevándorlóra), francia iskolába kell járniuk, egészen a főiskola szintjéig.

A népszámlálás szempontjából a legfontosabb mutató az „otthoni nyelv” lett, vagyis az a nyelv, amit elsődlegesen otthon használtak. 1971-ben az anyanyelvi kérdést kiegészítették ezzel a kategóriával. A két mutatóból kapott adatok összehasonlítása révén a demográfusok fel tudták mérni az asszimilálódó, azaz nyelvcseré következtében angol vagy francia nyelvűvé vált bevándorlók arányát. Az elmúlt húsz évben a népszámlálási adatok minden egyes közzététele bizonyos fokú politikai feszültséget eredményezett, mivel a francia nacionalistákat aggasztja az általuk az „idegen nyelvűek” (az a népesség, akiknek az anyanyelve sem nem a francia, sem nem az angol, azaz a bevándorlók; az eredetiben: „*allophones*” -

a szerk. megj.) túlságosan lassú „integrációjaként” (amin valójában asszimilációt értek) értelmezett folyamat, valamint az angol nyelv folytatódó „uralma”. Az adatok közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy azoknak az 1977 után érkező bevándorlóknak a körében, akik már asszimilálódtak, vagyis a franciát vagy az angolt nevezik meg otthon beszélt elsődleges nyelvként, 70 százalék a franciához asszimilálódnak aránya. Ez rendkívüli sikeres visszajára fordítása az egy generációval korábban jellemző trendnek.⁵⁸ Mivel a tényleges összesített számok továbbra is alacsonyak, a legtöbb 1977 után érkező bevándorló pedig továbbra is származási nyelvét vallja az otthon beszélt elsődleges nyelvnek, a francia közvélemény nem úgy érzékeli, hogy ez a tendencia kedvező lenne.⁵⁹

Ennek az észlelési különbségnek, amelyet részben egy félrevezető népszámlálási kérdés okozott, jelentős politikai következményei vannak, mivel további támogatást jelent a szeparatista pártnak, amely nagyon közel került ahhoz, hogy megnyerjen egy népszavazást 1995-ben. Veltman⁶⁰ szerint az otthon beszélt nyelvre vonatkozó kérdés egy olyan nyelvi képet ábrázol, amely az *előző generációra* volt jellemző. Ez azért van így, mert a bevándorló szülők gyermekei, akik még mindig otthon laknak, származási nyelvüket adják meg otthon beszélt nyelvként, mivel ezt használják a szüleikkel. Más felmérések azonban azt mutatják, hogy a második generációs bevándorlók közül sokan egymás között, a testvérekkel vagy a barátokkal való interakcióban már egy másik nyelvet használnak, a franciát vagy az angolt. Ez a nyelv válik az ő „otthoni nyelvévé”, miután elköltözik a szülői házból. 1977 óta a

⁵⁸ Norris, Alexander: *English: It's Where You Live...*, i.m., 1999.

⁵⁹ Számos nyelvi statisztikára szakosodott frankofón demográfus arra összpontosít, hogy összességében ötből három idegen (nem francia és nem angol) anyanyelvű, aki nyelvet cserél, az angol nyelvet választja. Ez az adat azonban megtévesztő, mivel tartalmazza azokat az 1977 előtt érkezett más anyanyelvűeket is, akik angol oktatásban részesültek. Közismert érv az is, hogy a Montreal szigetén élő franciák aránya hamarosan a lakosság 50 százaléka alá esik, ha az „idegennyelvűek” és a magukat angol nyelvűnek vallók számát összeadjuk (Norris, Alexander: *English...*, i.m., 1999.) Ez önkényesen kizárja a Montreal déli és északi partvidékén található, túlnyomórészt francia önkormányzatokat, és azt feltételezi, hogy a montreali „idegennyelvűek” többsége nem fog franciára váltani, holott a népszámlálások és más felmérések adatai ennek az ellenkezőjét mutatják.

⁶⁰ Veltman, Calvin: *The Interpretation of the Language Questions...*, i.m., 1986.

második generációs bevándorlók többsége leginkább a franciát használja a kortársakkal való kommunikációban, nem pedig az angolt. Ez azt jelenti, hogy az „1977-es törvény gyermekeinek” összesített száma, akik már francia nyelvűekké váltak az asszimiláció során, sokkal magasabb, mint ahogyan azt a népszámlálás kimutatta.⁶¹

Ezeknek a számoknak a tudatosítása valószínűleg enyhítené a francia quebeciek kulturális aggodalmát, és nagy valószínűséggel csökkentené a függetlenségi törekvések széleskörű támogatottságát. A felmérések ugyanis azt mutatják, hogy Quebecben a francia nyelv sorsa iránti aggodalom továbbra is fontos, magyarázó erejű változó a függetlenséget támogató szavazatok esetében.⁶² Ennek ellenére a jelenlegi nacionalista diskurzus visszatérő témája, hogy az idegennyelvűek franciásítása riasztóan lassú ütemben halad. Bizonyos értelemben a nacionalisták *visszafelé tekintő* hajlama rávetül a bevándorló közösségekre, akikről úgy érzékelik, hogy makacsul ragaszkodnak saját kultúrájukhoz és nyelvükhöz a francia kárára. Azt a félelmet, hogy Montreal szigete elveszíti a francia többséget, arra az elképzelésre alapozzák, hogy más nyelvek fognak teret nyerni egy olyan kontextusban, ahol a francián és az angolon kívül más nyelv nem versenget a nyilvánosság teréért. A helyzet iróniája az, hogy a népszámlálási kérdőív feletti kontroll a kanadai hatóságok kezében van, de ők továbbra is egy olyan kérdést használnak, amellyel tulajdonképpen aláássák saját ügyüket.

⁶¹ Míg az „otthon beszélt nyelvre” vonatkozó kérdés alábecsülheti a franciával való asszimiláció ütemét, addig az „anyanyelvre” vonatkozó kérdés a franciaajkúak angolra váltásának ütemét becslheti alá. Charles Castonguay (*Evolution de l'assimilation linguistique au Québec...*, i.m., 1997) demográfus szerint, mivel a népszámlálás útmutatója alapján az „anyanyelv” az az „első nyelv, amit (a beszélők – a szerk. megj.) a mai napig értenek”, az elangolosodott franciák bizonyos arányát a népszámlálási statisztikák nem tudják kimutatni. Ez azonban nagyrészt a Quebecen kívül élő kanadai franciákra vonatkozik, akik körében az asszimiláció aránya viszonylag magas. Quebecben viszont a francia beszélők esetében az angolra való áttérés, a nyelvi asszimiláció mindig is nagyon alacsony volt.

⁶² Castonguay, Charles: *Evolution de l'assimilation linguistique...*, i.m., 1997, 473.

Népszámlálás, nyelv és területiség

A nacionalista diskurzus egy terület, a „szülőföld” fölötti történelmi „tulajdonjogra” hivatkozik. Ezt az igényt az elsőként letelepedők jogára alapozza egy kulturálisan elkülöníthető csoport: a nacionalista mitológia szerint „aki előbb jött”, annak szuverén jogai vannak a terület fölött.⁶³ Ez azt feltételezi, hogy a kulturális nemzet tagjainak mindig voltak és vannak kulturális (etnikai) jegyei, amelyek megkülönböztetik őket más nemzetektől. Ezért a nacionalisták számára létfontosságú, hogy megrajzolják saját csoportjuk etnikai térképét. Politikai szemszögből ez azt a törekvést jelenti, hogy biztosítsák, hogy az általuk igényelt területeken *többségben* legyenek a nemzet vélt tagjai. A népszámlálás egy olyan kulcsfontosságú eszköz, amely „bizonyítja” ezeknek a többségeknek a legitim létezését, a nyelv pedig ebben egy kritikus változó.

A legélesebb viták a népszámlálásról a határterületeken zajlanak. Megtörténhet, hogy ezeken a területeken a népesség, két határ menti nyelv keverékét beszéli, és/vagy a standardizált nyelvnek egy olyan nyelvjárását, amelyre a nacionalisták „saját” nyelvük részeként tekintenek. Az, hogy kívülről próbálják meghatározni „igazi” nemzeti identitásukat, önmagában vitatható. Ennek egy klasszikus példája volt a lengyel határ mentén fekvő Teschen vidéke a két világháború közötti Csehszlovákia esetében. Az 1910-es utolsó osztrák népszámlálás alapján ez a vidék háromnyelvű volt. Ami a lakosság használt nyelvét illeti (*Umgangssprache*), többségben voltak a lengyelek (48,5 százalék), egy számottevő kisebbséget képeztek a csehek (39,5 százalék), és növekvőben volt a németek száma (12 százalék). Tizenegy évvel később, amikor a csehek elvégezték első népszámlálásukat, a tescheni cseh lakosság száma 65,1 százalékra nőtt. Mivel ezt a látványos növekedést nem lehetett megmagyarázni a háború alatti migrációval, a lengyelek azt állították, hogy ezek az adatok a cseh népszámlálók által elkövetett számtalan szabálytalanság eredményei.⁶⁴

Részben bizonyára koholmányok is voltak, mivel a megkérdezettek válaszát sokszor maguk a számlálóbiztosok diktálták. Egészében véve azonban ez a diszkrepancia valószínűleg sokkal inkább összefügg azzal, hogy a csehek hogyan

⁶³ Horowitz, Donald R.: *Ethnic Groups in Conflict...*, i.m., 1985.

⁶⁴ Paul, Ellen: *Czech Teschen Silesia...*, i.m., 1998.

konceptualizálták nemzeti identitásukat. Az osztrák Teschenben a legmagasabb presztízsű nyelv a német volt, azt követte a lengyel, majd a cseh. Ennek köszönhetően a nyelvi identitásváltás a német és a lengyel irányába mozdult el a cseh kárára. Az 1921-es cseh népszámlálásban, ahogyan azt már korábban is láttuk, a cseh hatóságok azáltal, hogy a „nemzetiség (anyanyelv)” visszafelé tekintő jelölőjéhez folyamodtak, és a *csopori* nyelvét hangsúlyozták, nem pedig azt a nyelvet, amelyet az egyén ténylegesen használt. Ugyanakkor az a tény, hogy ekkor már a cseh volt az állam nyelve, sokakat arra ösztönözhetett, hogy csehként azonosítsák magukat, mivel akkor már úgy tűnt, hogy valószínűleg a cseh lesz a társadalmi mobilitás nyelve.

Világosan látható, hogy a cseh állam legitimálni akarta egy etnikailag vegyes lakosságú határterület feletti fennhatóságát, és szükségét érezte annak, hogy egy olyan népszámlálási kérdést használjon, amely révén maximalizálni tudja a csehek létszámát. Ez főként Csehszlovákia német nyelvű határterületére vonatkozott, ahol a csehek már több, mint négy évtizede törekedtek a nyelvi térhódításra.⁶⁵ A Versailles-i Konferencián a csehek történelmi okok alapján sikeresen kikövetelték saját államuk részére a Szudéta-vidéket. Emellett eltökélték a cseh nyelv elterjesztését ebben a régióban annak érdekében, hogy megerősítsék a terület feletti fennhatóságukat, hiszen végső soron a Szudéta-vidék átadása jelentősen sértette azt a „nemzetiségi elvet”, amely szerint az új kelet-európai államok határai meg kell, hogy feleljenek az ott letelepedett népesség etnikai (nemzetiségi) szerkezetének.

Az iparosodás előtt Bohémiában a különböző nyelvi közösségek teljesen el voltak különülve egymástól. A németajkúak a határterületek nyugati-északi peremvidékén éltek (a későbbi Szudéta-vidéken), valamint a hátszág nagyobb városi centrumaiban, mint például Prágában, míg a cseh nyelvűek vidéki, falusi területeken éltek. Az iparágak a német területeken kezdtek el kialakulni, ami a cseh parasztok gyárak irányába történő „természetes” elvándorlását indította el, potenciálisan megzavarva ezzel a „nyelvi határvonalat”. A Szudéta-vidéki németek arra számítottak, hogy az újonnan érkezők majd nyelvilag asszimilálódnak, miközben a születőben levő cseh nemzeti

⁶⁵ Cornwall, Mark: *The Struggle on the Czech-German Language Border...*, i.m., 1994.

mozgalom eltökélte, hogy egy egészen a határig tartó nyelvi sávot ékel be annak érdekében, hogy legitimálja területi igényét Bohémia egészére.

Ez az a változó nyelvi határ, amely annyira vitatottá tette az osztrák népszámlálást. Minden egyes falu vagy város esetét, amely a beszélők arányát tekintve „átbillent” a cseh oldalra, mindkét fél sorsdöntő eseményként tartotta számon.⁶⁶ Ez óhatatlanul politikai agitációt eredményezett a népszámlálást megelőző hónapokban, a cseh és a német szövetségek azon fáradoztak, hogy a kétnyelvű válaszadók tudatában legyenek annak a ténynek, hogy az a döntésük, hogy a csehet (vagy a németet) választják használt nyelvként (*Umgangssprache*), a közeljövőben rendkívüli hatással lehet közösségük fennmaradására a településen és a régióban. A népszámlálásra való előkészület egy olyan választási kampányhoz kezdett hasonlítani, ahol az ellenfelek minden egyes „szavazatért” keményen megvívnak. Ez a jelenség teljesen szemben áll azzal a vélekedéssel, amely szerint a népszámlálás „tudományosan objektív”.⁶⁷ A fent említett belga eset hasonló természetű volt. Az az eshetőség, hogy minden hollandul beszélő közösség átbillen a francia oldalra, ahogyan azt az állam hivatalos tényé tette a censzusok révén, nagyon nyugtalanító volt a flamand nemzeti mozgalom számára, és népszavazássá alakította át a népszámlálást.

Nyelvi közösségek gyakori politikai viharok nélküli együttélése lehetséges abban az esetben, ha van olyan elvárás, hogy a „nyelvi határokat” tiszteletben tartják. Ez azt jelenti, hogy azoktól, akik egy nyelvi „zónába” (körzetbe, tartományba) bevándorolnak, elvárják, hogy annak a térségnek a domináns nyelvéhez alkalmazkodjanak és nyelviileg asszimilálódjanak, és hogy ez a „természetes” folyamat ne legyen politikailag megkérdőjelezve. Ahogyan látni fogjuk, ez lényegében a svájci modell, ahol a népszámlálások az újonnan érkezők folyamatos asszimilációját, azaz annak a kantonnak a hivatalos nyelvére (a németre vagy a franciára) való áttérését mutatják, ahol letelepedtek. Amikor a nyelvi határvonalra nem úgy tekintenek, mint ami sérthetetlen, mint például a régi Bohémiában és Brüsszelben 1960 előtt, akkor valószínű, hogy ki fog törni egy nemzeti konfliktus, és a népszámlálás, függetlenül attól, hogy milyen nyelvi kategóriát használ, csak súlyosbítja azt.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Brix, Emile: *Die Umgangssprachen in Altösterreich...*, i.m., 1982.

A háború előtti osztrák, porosz és magyar censusok nemzetiségi statisztikái fontos tényezők voltak abban, hogy a központi hatalmak miként húzták meg a határokat a háború utáni Kelet-Európában – kivételt képeztek az olyan térségek, mint a Szudéta-vidék és Bolzano (Dél-Tirol), ahol más stratégiai megfontolások játszottak közre. A porosz népszámlálás a lengyel nacionalisták bosszúságára elismerte a „mazurt” mint nyelvet Mazúriában, ami Kelet-Poroszország olyan határvidéke volt, amelyre Lengyelország és Németország egyaránt igényt tartott az I. világháborút követően. Lengyelország azzal érvelt, hogy a mazur valójában a lengyel nyelv egy dialektusa, ezért a mazurok lengyel nemzetiségűek, Mazúriát pedig a háború utáni Lengyelországhoz kellene csatolni. Németország pedig azzal érvelt, hogy a mazurok egy önálló és történelmileg Poroszországgal azonosított nemzetiséget alkotnak, ez pedig Mazúriát a háború utáni Németország legitim területévé teszi.⁶⁸

Mi volt hát az igazság? Mint a népszámlálás identitásra vonatkozó statisztikái esetében általában, az „igazság” egy politikailag motivált *kategorizáció*n belül egy csoport szubjektív alakuló önértékelésének eredményeként jön létre. A mazurok olyan nyelvvaltozatot beszéltek, amely különbözött a standard lengyeltől, és a 19. század végétől német tannyelvű iskolába jártak. Gellert követve azt is mondhatnánk, hogy egy mazur/lengyel (nem standardizált nyelvű) népi kultúrából a német „magaskultúra” irányába tartó átmenetben voltak; és az utolsó porosz népszámlálások valóban egy erősödő német nyelvi asszimilációt mutattak ki körükben. Ezeket a „tényeket” azonban a lengyel nacionalisták nem tartották legitimnek, és a porosz állam lengyelek asszimilálását célzó intézkedéseinek eredményeként ábrázolták azokat. Ha Mazúriát Lengyelországhoz csatolták volna, ahogyan az később meg is történt 1945-ben, a lengyel népszámlálás nem adta volna meg a mazuroknak azt a lehetőséget, hogy „lengyelen” kívül bármi másnak vallhassák magukat hivatalosan. A központi hatalmak azonban úgy döntöttek, hogy népszavazást tartanak Mazúriában (ezt a lehetőséget Teschen és a Szudéta-vidék népességének nem adták meg), és azt kérdezték a mazuroktól, hogy Lengyelországhoz vagy Németországhoz szeretnének-e tartozni. Kilencvenkilenc százalékuk Németországot választotta. Ez olyan kivételesen ritka eset volt, amikor egy határvidék lakosságát, amelynek census-reprezentációja

⁶⁸ Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans?...*, i.m., 1999.

szögesen ellentétes igényekhez vezetett, egy sorsdöntő pillanatban egyértelműen megkérdőjelezték az identitásukról.

A kérdés azért volt világos, mert egyszerűen azt kérdezte a mazur lakosságtól, hogy *melyik államhoz szeretnének tartozni*, nem pedig azt, hogy miként definiálják (kulturális) nemzetiségüket. Lehet, hogy a mazurok nem tudták, kik is voltak valójában, ami a kulturális nemzetet illeti, azt viszont tudták, hogy nem érzik magukat „lengyelnek”, hiszen a Németországra adott nagy mennyiségű szavazat arra mutatott, hogy nem nemzeti kisebbségnek érezték magukat Németországban. Felső-Sziléziában is rendeztek egy népszavazást, melynek következményeként a térséget felosztották Németország és Lengyelország között. Becslések szerint annak a lakosságnak a 40 százaléka, akiket Lengyelország „lengyelként” tartott számon, a Németországhoz való csatlakozásra szavazott.⁶⁹

A határterületek „nemzetiségi” összetételére alapozott területi követelések nagyon hevesek voltak a két világháború közötti időszakban. Mielőtt még a náci kiterjesztették volna befolyásukat a szláv területekre, módszeresen követeléseket fogalmaztak meg a németajkúak által lakott olyan területekre, mint például Bohémia (Szudéta-vidék) és Ausztria. Ezt a mintát követve a szovjetek is igényt tartottak nem orosz szovjet nemzetiségekre, mint például a kelet-lengyelországi ukránokra és fehéróroszokra, valamint a romániai Besszarábia „moldávjaira”. Sőt a náci Németország a Birodalom által közvetlenül irányított területekre telepített be olyan német történelmi közösségeket, mint a balti németek.⁷⁰ Egyik esetben sem kérdezték meg a helyi lakosságot arról, hogy ők mit szeretnének. A totalitárius államok a rendelkezésre álló népszámlálási adatok alapján azonosították a nemzetiségeket, és arra használták ezeket az adatokat, hogy érvényt szerezzenek expanziós törekvéseiknek.⁷¹

⁶⁹ Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans Under Polish Rule...*, i.m., 1994.; Tooley, T. Hunt: *National Identity and Weimar Germany...*, i.m., 1997.

⁷⁰ Labbé, Morgane: *'Race' et 'Nationalité' dans les recensements du Troisième Reich*, i.m., 1998.

⁷¹ A II. világháború ideje alatt a náci állam már nem hagyatkozott a népszámlálás nemzetiségi adataira, mivel ezek a válaszdók önbevallására alapultak. Ehelyett azokat az „objektív”, „faji” adatokat használták, amelyeket a titkosrendőrség gyűjtött össze és határozott meg (l. Labbé, Morgane: *'Race' et 'Nationalité'...*, i.m., 1998.).

Népszámlálás és nyelvi jogok

A népszámlálás kulcsfontosságú küzdőtere a reprezentáció politikájának.⁷² A népesség egy kritikus tömege tudatára ébredhet annak, hogy nemzeti kisebbséget alkothat egy adott területen, és kulturális sajátosságainak nyilvános használata érdekében mobilizálható. Egy nemzeti kisebbség nevében felszólaló politikai mozgalom elegendő politikai súlyra tehet szert ahhoz, hogy hatást gyakoroljon a közpolitikára. A nyelvi jogok gyakran lényeges követeléseik ezeknek a kisebbségeknek. A közélet számos területét érintik; ezek közül a két legfontosabb egyrészt az a nyelv, amelyet a hatóságokkal és az állami közigazgatással való hivatalos kommunikációban használnak, másrészt pedig az iskolákban használt nyelv.

Az államok elismerhetik vagy el is utasíthatják azt az elvet, hogy a kisebbségi nyelveket a hivatalos, államilag szabályozott színtereken használhassák. Törökország és Franciaország, hogy csak ezt a két szembeeső példát említsük, teljes mértékben elutasítja ezt az elképzelést. Törökország elismeri a vallási kisebbségeket, de a nyelvi kisebbségeket nem. A kurd anyanyelvű muszlim kurdokat következképpen nem tekintik kisebbségnek. Népszámlálásaikból tehát hiányoznak a nyelvre vonatkozó kérdések. Azokban az államokban, ahol elismerik a kisebbségi nyelvek létét, két elv érvényesülhet: a személyi elv, amely biztosítja a kisebbségi nyelv használatát a beszélő tartózkodási helyétől függetlenül; és a területiség elve, amely bizonyos területekre korlátozza a nyelvi jogokat.⁷³ A személyi elvet ritkán alkalmazzák, részben a vele járó magas adminisztratív költségek miatt. Az 1969-es kanadai Kétnyelvűségi Törvény formálisan bevezette ezt, azzal, hogy franciául és angolul is biztosította a szövetségi állami szolgáltatásokat az ország teljes területén (azzal a gyakorlati megszorítással, hogy a francia illetve az angol beszélők legalább 5 százalékban jelen legyenek az adott kétnyelvű körzetben). Quebecben azonban a Kétnyelvűségi Törvény hatása alig érződött, egyrészt azért, mert az kizárólag a központi állami hivatalokra vonatkozott, amelyek a tartományi intézményekhez képest kevésbé jelentősek, másrészt azért, mert a központi kormány végül úgy

⁷² Urla, Jacqueline: *Cultural Politics in an Age of Statistics...*, i.m., 1993.

⁷³ McRae, Kenneth D.: *The Principle of Territoriality ...*, i.m., 1975.

döntött, hogy nem létesít kétnyelvű körzeteket. 1977 óta Quebec, így a quebeci intézmények egyedüli hivatalos nyelve is a francia.

A területiség elve maga után vonhatja a hivatalos egynyelvűséget, de a kisebbségi jogok elismerését is az állam egy adott területén belül. Az első esetben egy térség állami iskoláiban és a közigazgatásban egyetlen nyelvet használnak annak ellenére, hogy az állam többi részén hivatalosan más nyelvek is használhatók. Ez az elv vezérli a svájci nyelvpolitikát: a kantonok, illetve a kisebb körzetek szintjén (a nyelvileg vegyes kantonok esetében) mindig egyetlen nyelv dominál. Egyetlen állami finanszírozású német nyelvű iskola sem működhet egy francia kantonban, és fordítva sem. Egy kanton közigazgatása kizárólag az adott kanton nyelvén működik. Az állampolgároknak megvan az a joga, hogy a Svájcban hivatalos három nyelv bármelyikét használják a szövetségi hatóságokkal való kommunikációban, viszont a tartózkodási helyük szerinti kantonban a napi hivatali ügyintézés egyetlen nyelven történik. Azoktól a svájciaktól, akik átköltöznek a nyelvi határ másik oldalára, *elvárják*, hogy nyelvileg asszimilálódjanak. Ezért van az, hogy Svájcban az anyanyelv fogalma megegyezik az *egyen pillanatnyilag* elsődlegesen használt nyelvével. Ez politikailag teljesen közömbössé teszi a népszámlálás nyelvre vonatkozó kérdését, pusztán igazolva a kantonok és körzetek folyamatos egynyelvűségét.

A területiség elve azonban nem kell, hogy egyetlen jelentse a területi egynyelvűséggel. Napjainkban az olyan nemzetközi szervezetek, mint az Európa Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) főként területi *többnyelvűségként* értelmezik ezt az elvet, amely alapján egy adott területen a nyelvi kisebbségeknek jogukban áll saját nyelvüket használni a nyilvános színtereken. Ez az értelmezés szükségszerűen magával vonja a hivatalos statisztikák felhasználását, mivel a kisebbségi nyelv beszélőinek egy meghatározott minimális száma szükséges ahhoz, hogy ennek a nyelvnek az államilag szabályozott színtereken való használata gyakorlati szempontból indokolt legyen. (Ahogyan azt már láttuk, gyakorlati okokból még a személyi elv is egy minimumot meghatározó küszöbértékhez kell, hogy folyamodjon.) Egy kisebbség megszámlálása eredendően konfliktust gerjeszthet a fentiekben kifejtett okok miatt. Azon túl, hogy ki számít egy kisebbség tagjának, felmerül az a kérdés is, hogy mi képez egy elfogadható küszöbértéket.

Mint minden másban, ami a censusok nyelvvel kapcsolatos politikáját érinti, nincs konszenzus abban sem, hogy hol húzódjon a „megfelelő” küszöb. A statisztikusok, akik a 19. században a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus ülésein a nemzetiség kérdését tárgyalták, úgy gondolták, hogy az osztrákok 20 százalékos standardja lehetne a minta. A belgák viszont azt követelték meg, hogy egy nyelv (a gyakorlatban ez Flandriában a francia) beszélőinek aránya elérje a 30 százalékos küszöbértéket ahhoz, hogy az a nyelv az állampolgárok és az állami közigazgatás közötti interakcióban használható legyen, illetve egy 50 százalékos küszöböt kellett elérni ahhoz, hogy a belső közigazgatás egyedüli nyelveként vezessék be. Függetlenedésük óta a finnek a kisebbségi nyelv beszélőinek 10 százalékos küszöbét alkalmazták (amelyet később 8 százalékra csökkentettek) egy adott közigazgatási egység területén. Ez arra volt hivatott, hogy védje a svédek jogait a finn többségű településeken, azonban a migrációs folyamatok következtében ennek az lett a hosszú távú hatása, hogy a korábban egynyelvű svéd településeket kétnyelvűekké alakította, és ezáltal (paradox módon - *a szerk. megj.*) hozzájárult a svéd nyelv használatának fokozatos hanyatlásához Finnország egész területén.⁷⁴ A quebeciek egy 50 százalékos küszöb elérése esetén teszik lehetővé az önkormányzatoknak az angol nyelv használatát. Az Európa Tanács a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményben és a Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájában az államok belátására bízta a küszöbök meghatározását.

Tekintet nélkül a konkrét küszöbértékre, politikailag destabilizáló lehet az, ha az egyén azon jogát, hogy saját nyelvét használja az állammal való hivatalos kommunikációban, egy adott területen élő nyelvi csoport népszámlálás által generált számarányához kötjük. A belgák ezt nagy áldozatok árán tanulták meg a II. világháború után. Egy 1932-es törvény a külvárosi önkormányzatok Brüsszelhez csatolását attól tette függővé, hogy azok lakosságán belül a franciát „fő” nyelvüknek vallók többségbe kerüljenek. Mivel Flandria hivatalosan egynyelvű volt, Brüsszel pedig hivatalosan kétnyelvű (ahol a gyakorlatban a francia volt a hegemon nyelv), a többnyire francia Brüsszel folyamatos terjeszkedését a flamand nacionalisták a

⁷⁴ McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies...*, i.m., 1997.

szülőföld egyes területeit érintő veszteségként érzékelték. Az 1947-es eredmények azt mutatták, hogy számos további külterületi önkormányzat francia többséget szerzett (ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy a flamand anyanyelvű lakosok illetve szülők a franciát kívánták használni a nyilvánosság nyelveként), és ez olyan vihart kavart, amely a nyelvi kérdésnek a népszámlálásból való eltávolításához vezetett, ahogyan azt már fennebb láthattuk.

A nyelvek nyilvános színtereken való használatának lehetnek az identitásra vonatkozó, illetve instrumentális céljai is. Azt például, hogy az egyén saját nyelvét használhatja a postán, úgy is lehet tekinteni, mint azt a természetes jogot, hogy szülőföldjének nyelvét használhatja, azét a területét, amellyel az ő nyelvi közössége azonosul. Hasonlóképpen értelmezhető az is, hogy a posta alkalmazottjaként az egyén saját nyelvét használhatja. Másokat ez lehet, hogy nem foglalkoztat, és az adott szituációban megfelelőnek tűnő nyelvet használják, bármelyik is legyen az. Amikor azonban a nyelvek nyilvános használatára vonatkozó, identitásra alapozott igények átpolitizálódnak, a népszámlálás óhatatlanul vita tárgyává válik. Egyes esetekben, mint például Törökországban, a küzdelem elsősorban a kisebbségi nyelvek elismeréséért zajlik, ami maga után vonná azok statisztikai reprezentációját a népszámlálásokban. Más esetekben, mint például a 19. század végi Ausztriában, elfogadták a kisebbségi nyelvek állami hivatalokban való használatának elvét, de megmaradtak a nézeteltérések azzal kapcsolatban, hogy a népszámlálásban hogyan regisztrálják a „nyelveket”. Olyan esetek is voltak, mint például Belgiumban, ahol végül elutasították ezt az elvet, amikor világossá vált, hogy az egyik nyelv szisztematikusan teret hódított egy másik kárára. Ezáltal a nyelvi rendszerek megszilárdultak.

Következtetések

A nyelv a nacionalista politika egyik erőteljes hatalmi eszköze, mivel egyszerre működik identitásszimbólumként, a társadalmi, gazdasági és politikai mobilitás kitüntetett eszközeként, illetve egy területi igény eszközeként. A modern korban az „anyanyelv” vagy erős érzelmeket vált ki, vagy pedig elhanyagolható egy másik nyelv javára, amelyet megfelelőbbnek tartanak az egyéni esélyek növelése szempontjából. Nyelvi alapú nacionalista konfliktus bármikor

előfordulhat, amikor a nyelvmegtartás irányába ható ösztönös visszatartó erő és a nyelvi asszimiláció irányába vonzó instrumentális megfontolások *egyaránt* jelen vannak és megosztanak egy beszélőközösséget, ahogyan az történt Ausztria-Magyarország cseh lakossága vagy a belgiumi flamandok esetében.

Az etnikai nacionalisták területi igényeiket etnikai különbségekre alapozzák, amelyek legtöbbször *nyelvi* különbségekre épülnek. Az, hogy a nemzet vélt tagjainak nyelvét regisztrálják, kulcsfontosságú eszköz lehet a területi igény megfogalmazása és legitimálása szempontjából. A népszámlálás az a nagyra becsült eszköz, amely „hivatalossá” teszi a nyelvi közösségek területi eloszlását. Eredendően politikai eszköz is, mivel az egyes kategóriák megválasztása politikai döntések eredménye. Mivel az identitás szubjektív értékelés terméke, „semleges” identitáskategória nincs, vagy legalábbis oximoron.

Egy népszámlálási nyelvi mutató megegyezést feltételez az elfogadható „nyelvi” kategóriákról. A porosz állam azt állította, hogy a mazurok egy önálló nyelvet beszéltek, a lengyel nacionalisták viszont nevésségesnek tartották ezt az állítást. Azonban minden nyelv standardizálása feltételezi azt a döntést, hogy annak során egyes nyelvjárásokat ki fognak választani (a standard alapjául – *a szerk. megj.*), míg másokat nem. Ezután ki kell választani magát a mutatót: legyen az akár az „első” nyelv (az elsőként, gyermekkorban elsajátított nyelv – *a szerk. megj.*), akár a használt nyelv (a leggyakrabban használt nyelv – *a szerk. megj.*). A censusok a nemzeti kontextustól függően *mindkét* helyzetet meg szokták ragadni az „anyanyelv” fogalmával. Az „anyanyelv” „objektív” asszimilációját, azaz annak felcserélését a „használt nyelvre” (lásd a 19. századi ausztriai csehek példáját), vagy egy „anyanyelv” asszimilációját, annak felcserélését egy másik „anyanyelvre” (lásd a 19. századi magyarországi románok esetét), a nacionalista erők illegitimnek ítélik, „elnyomó” állami politikák eredményeként értelmezve azt. Egy nyelvi alapú identitás „visszafelé tekintő” felfogása, mely szerint a valódi identitás nem más, mint az, ami az asszimiláció előtt vélhetően domináns volt, ellentmond az „előre tekintő” felfogásnak, amely akár az egyén jövőbeli nyelvi preferenciáját is előrevetítheti (mint a brüsszeli flamandok esetében a II. világháború után).

Ez nem azt jelenti azonban, hogy a nyelv szükségszerűen a népszámlálások égető kérdése. A nyelvi asszimiláció konszenzuális

REGIO 23. évf. (2015) 3. szám 5-45.

elvárása mentesíti a nyelvi kérdést a politikától. Ezt tapasztalta meg Svájc, ahol minden egyes népszámlálás kimutatta a francia és német kantonok nyelvi homogenizálódását. Ezt tapasztalták az Egyesült Államokban is, ahol a censusokban a nyelvi adatok gyűjtésének (ami az évek során oly sokszor változott, hogy az lehetetlenné tesz bármilyen diakrón szempontú kutatást) csekély politikai hatása volt, mivel a bevándorlók minden új hulláma folyamatos hajlandóságot mutatott az angolhoz való alkalmazkodásra, a nyelvi asszimilációra. Franciaországot is be lehetne sorolni ebbe a kategóriába, eltekintve attól, hogy ebben az esetben az asszimiláció társadalmi elvárása együtt járt a nyelvre vonatkozó cenzuskérdések *hiányával*. Amikor széthullik az a konszenzus, amely a nyelvi asszimilációt normális jelenségnek tekinti, vagy amikor ez a konszenzus eleve hiányzik, akkor nyitva áll a népszámlálások nyelvi kategóriáinak átpolitizálódása felé vezető út.

Irodalomjegyzék

- Arel, Dominique: The Temptation of the Nationalizing State. In: Vladimir Tismaneanu (ed.): *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, N.Y., M. E. Sharpe, 1995. 157–88.
- Blanke, Richard: Polish-Speaking Germans Under Polish Rule: Polish Silesia, 1922–1939. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1994, 21. szám, 25–32.
- Blanke, Richard: *Polish-Speaking Germans? Language and National Identity among the Masurians*. Paper presented at the 4th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities (ASN). New York, 1999 April 15–17.
- Blum, Alain – Gousseff, Catherine: Les nationalités dans les recensements russes et soviétiques. In: Jean-Louis Rallu – Youssef Courbage – Victor Piché (eds.): *Anciennes et nouvelles minorités*. Paris, National Institute of Demographic Studies (INED), 1997. 49–72.
- Böckh, Richard: Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität. In: H. Haarmann (ed.):

Sprachenstatistik in Geschichte und Gegenwart. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1974 [1866]. 41–186.

Bohác, Antonin: Nationality and the New Czechoslovak Census. In: *Slavonic Review*. 1931, 10. szám, 105–15.

Brix, Emile: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen.* Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1982.

Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Capotorti, Francesco: *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities.* New York, United Nations, 1991 [1979].

Castonguay, Charles: Evolution de l'assimilation linguistique au Québec et au Canada entre 1971 et 1991. In: *Recherches sociographiques*. 1997, 38. szám, 469–90.

Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914.* Princeton, Princeton University Press, 1981.

Connor, Walker: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy.* Princeton, Princeton University Press, 1984.

Connor, Walker: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding.* Princeton, Princeton University Press, 1994.

Cornwall, Mark: The Struggle on the Czech-German Language Border, 1880–1940. In: *English Historical Review*. 1994, 109. szám, 914–51.

Crawford, James: *Hold Your Tongue: Bilingualism and the Politics of English Only.* Reading, Mass., Addison-Wesley, 1992.

Durkovic, Svetlana: *Language Purification and Language of Purification in Croatia.* Paper presented at the ASN 4th Annual World Convention, New York, 1999 April 15–17.

Garde, Paul: *Vie et mort de la Yougoslavie.* Paris, Fayard, 1992.

- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1983.
- Héran, François: La fausse querelle des catégories „ethniques” dans la statistique publique. <http://census.ined.fr>, “Le Débat,” 1998, 12 November.
- Herremans, Maurice-Pierre: Le fait bruxellois. In: *Recherches sociologiques*. 1997, 28. szám, 45–58.
- Hirsch, Francine: The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. In: *Slavic Review*. 1997, 56. szám, 251–78.
- Horowitz, Donald R.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, University of California Press, 1985.
- Kennedy, David M.: Can We Still Afford to Be a Nation of Immigrants? In: *The Atlantic Monthly* 1996, 278. szám, (November), 52–68.
- Kertzer, David I. – Arel, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: Kertzer, David I. – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 1–42.
- Kleeberg, Rudolf: *Die Nationalitätenstatistik. Ihre Ziele, Methoden und Ergebnisse*. Thüringen, Thomas & Hubert, 1915.
- Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origin and Background*. New York, Collier-Macmillan, 1967 [1944].
- Kovacs, Aloÿse: La connaissance des langues comme contrôle de la statistique des nationalités. *Bulletin de l'Institut International de Statistique*. 1928, 23. szám, 246–346.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. Oxford, Oxford University Press, 1995.
- Labbé, Morgane: Le projet d'une statistique des nationalités discuté dans les sessions du Congrès International de Statistique. In: Hervé Le Bras (ed.): *Démographie et politique*. Dijon, Presses Universitaires de Dijon, 1997. 127–42.

- Labbé, Morgane: 'Race' et 'Nationalité' dans les recensements du Troisième Reich. In: *Histoire & Mesure*. 1998, 13. szám, 195–223.
- Lerner, Ben: *Nationalism in Puerto Rico*. International Relations Program, Brown University, manuscript. 1999.
- Lévy, Paul M. G.: *La querelle du recensement*. Bruxelles, Institut belge de science politique, 1960.
- Lévy, Paul M. G.: Quelques problèmes de statistique linguistique à la lumière de l'expérience belge. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*. 1964, 37. szám, 251–73.
- McRae, Kenneth D.: The Principle of Territoriality and the Principle of Personality in Multilingual States. In: *International Journal of the Sociology of Language*. 1975, 4. szám, 33–54.
- McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies*. Vol. 2, *Belgium*. Waterloo, Canada, Wilfrid Laurier University Press, 1986.
- McRae, Kenneth D.: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies*. Vol. 3: *Finland*. Waterloo, Canada, Wilfrid Laurier University Press, 1997.
- Norris, Alexander: English: It's Where You Live. In: *The Gazette (Montreal)*. 1999 May 29.
- Paul, Ellen: Czech Teschen Silesia and the Controversial Czechoslovak Census of 1921. In: *The Polish Review*. 1998, 63. szám, 161–71.
- Petersen, William: Politics and the measurement of ethnicity. In: William Alonson – Paul Starr (eds.): *The Politics of Numbers*. New York, Russell Sage Foundation, 1987. 187–233.
- Roth, Brigitte: Quellenkritische Dokumentation der erfassten Berichtskategorien. In: Henning Bauer – Andreas Kappeler – Brigitte Roth (eds.): *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*. Vol. 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991. 135–284.

- Silver, Brian D.: The Ethnic and Language Dimensions in Russian and Soviet Censuses. In: Ralph S. Clem (ed.): *Research Guide to the Russian and Soviet Censuses*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1986. 70–97.
- Tebarth, Hans-Jakob: Geschichte der Volkszählung. In: Henning Bauer – Andreas Kappeler – Brigitte Roth (eds.): *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*. Vol. 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991. 25–87.
- Tooley, T. Hunt: *National Identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the Eastern Border*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1997.
- Urla, Jacqueline: Cultural Politics in an Age of Statistics: Numbers, Nations, and the Making of Basque Identity. In: *American Ethnologist*. 1993, 20. szám, 818–43.
- Van Gennep, Arnold: *Traité des nationalités*. Paris, Editions du CTHS, 1992 [1922].
- Van Velthoven, Harry: The Process of Language Shift in Brussels: Historical Background and Mechanisms. In: Els Witte – Hugo Baetens Beardsmore (eds.): *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Philadelphia, Multilingual Matters Ltd, 1987.
- Veltman, Calvin: The Interpretation of the Language Questions of the Canadian Census. In: *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 1986, 23. szám, 412–22.
- Verdoodt, Albert F.: Présentation. Où va la Belgique? In: *Special issue of Recherches sociologiques*. 1997, 28. szám, 1–9.
- Zaslavsky, Victor – Yuri Luryi: The Passport System in the USSR. In: *Soviet Union*. 1979, 6. szám, 137–53.
- Zeman, Z.A.B.: The Four Austrian Censuses and Their Political Consequences. In: Mark Cornwall (ed.): *The Last Years of Austria-Hungary*. Exeter, University of Exeter Press, 1990. 31–39.

CSEERNICKÓ ISTVÁN* – MOLNÁR JÓZSEF**

Valós és/vagy konstruált valóság az ukrainai népszámlálásokban

„Nem a való hát: annak égi *mássa*
Lesz, amitől függ az ének varázsa:
E hűtlen hívség, mely szebbit, nagyít –
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít...”
(Arany János: *Vojtina ars poétikája*)

Népszámlások Ukrajna mai területén a 20. században

Ukrajna történelmi léptékben nem oly régen, 1991-ben nyerte el függetlenségét. Mai területe 1954-re alakult ki a Szovjetunió belül, a szuverén állam az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság határait örökölte.¹ Az Ukrajnát a 20. században érintő népszámlálásokat (1. táblázat) az éppen regnáló államalakulatok szervezték, (ritkábban) a mai területre, vagy (gyakrabban) annak egyes részeire kiterjedően. A különböző államok által eltérő területekre kiírt népszámlások a lebonyolító államok saját módszertana és szempontjai alapján készültek, így adataik csak erős fenntartásokkal vehetők össze.

A 19–20. század fordulóján a mai ukrainai régiók zöme az Orosz Birodalom, délnyugati része pedig az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. Az oroszok ez idő tájt egy népszámlálást bonyolítottak le (1897-ben), a Monarchia kettőt, 1900-ban és 1910-ben. Mindkét államalakulat összeírásai rákérdeztek az anyanyelvre, de egyik sem érdeklődött a nemzetiség iránt.

A két világháború között a Szovjetuniónál maradt középső és keleti részen négy alkalommal is tartottak népszámlálást, bár az

* II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, docens; Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, igazgató. E-mail: csernicsko.istvan@kmf.uz.ua.

** II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Földtudományi és Turizmus Tanszék, tanszékvezető docens. E-mail: molnar.jozsef@kmf.uz.ua.

¹ Smolyi, Valerii: *Specific features of historical evolution...*, i. m., 2008, 19–24.

1937-est hibásnak minősítették és az eredményeit titkosították. A lenini nemzetiségi politika szellemében ezek mindegyike rákérdezett a nemzetiségre és az anyanyelvre. A jelenlegi Ukrajna nyugati részén ugyanekkor lebonyolított cenzusok – az ott aktuálisan regnáló államhatalmak (Lengyelország, Csehszlovákia, Románia) érdekeinek megfelelően – különféle módon kombinálták az anyanyelvi-etnikai kérdéskör programba vonását. Magyarország az 1939-ben visszaszerzett Kárpátalja területén 1941-ben szervezett népszámlálást, amely felmérte a nemzetiségi és az anyanyelvi összetételt is.

A II. világháborút követően Ukrajna mai területe teljes egészében a Szovjetunió része lett. A szovjet érában 1959-től közel tízévente voltak népszámlálások, amelyek – az ország korábbi gyakorlatának megfelelően – kiterjedtek a nemzetiségre és az anyanyelvre is. Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában kétszeri halasztás után 2001-ben tartották az első és mindmáig egyetlen összeírást, amely módszertanában alapvetően a korábbi szovjet cenzusok hagyományaira támaszkodott. Mivel azóta eltelt több mint egy évtized, esedékes lett volna megszervezni a soros népszámlálást, de azt – valószínűleg anyagi okok miatt – immár harmadszor is elhalasztották, 2016-ra tervezik.

1. táblázat. *Népszámlálások Ukrajna területén a tágabban értelmezett 20. században*²

A lebonyolítás eszmei időpontja	Államalakulat	Mely területekre terjedt ki	Nyelvi, etnikai vonatkozású kérdés
1897.02.09.	Orosz Birodalom	A mai Ukrajna területének nagy része, kivéve Galiciát, Kárpátalját és Bukovinát	anyanyelv
1900.12.31.	Osztrák–Magyar Monarchia	Galícia, Voliny, Bukovina, Kárpátalja	anyanyelv (legszívesebben használt nyelv értelmében),

² Forrás: Курас, Иван – Пирожков, Сергій (ред.): *Перший Всеукраїнський перепис...*, i. m., 2004; Holka László: *Államalkotó népszámlálások...*, i. m., 2013, 1320.; Кубийович, Володимир: *Джерела й література про людиність України...*, i. m., 1994–1995, 130–133; Старик, Володимир: *Між націоналізмом і толерантністю...*, i. m., 2009, 127–132.

A lebonyolítás eszmei időpontja	Államalakulat	Mely területekre terjedt ki	Nyelvi, etnikai vonatkozásús kérdés
			magyarul tudás (Magyarországon)
1910.12.31.	Osztrák–Magyar Monarchia	Galícia, Voliny, Bukovina, Kárpátalja	anyanyelv (legszívesebben használt nyelv értelmében), egyéb beszélt nyelv
1920.08.28.	Szovjet Oroszország	A mai Ukrajna területének nagy része, kivéve Galícia, Voliny, Podólia, a Krím, Kárpátalja, Bukovina és Dél-Besszarábia	nemzetiség, anyanyelv
1921.01.15.	Csehszlovákia	Kárpátalja (nagyjából Podkarpatszka Rusz)	nemzetiség
1921.09.30.	Lengyelország	Galícia, Voliny	nemzetiség
1926.12.17.	Szovjetunió	A mai Ukrajna területének nagy része, kivéve Galiciát, Volinyt, Kárpátalját, Bukovinát és Dél-Besszarábiát	népcsoport (народность), anyanyelv
1930.12.01.	Csehszlovákia	Kárpátalja (nagyjából Podkarpatszka Rusz)	nemzetiség
1930.12.29.	Románia	Bukovina és Dél-Besszarábia	nemzetiség, anyanyelv
1931.12.09.	Lengyelország	Galícia, Voliny	anyanyelv
1937.01.06.	Szovjetunió (titkosított)	A mai Ukrajna területének nagy része, kivéve Galiciát, Volinyt, Kárpátalját, Bukovinát és Dél-Besszarábiát	nemzetiség, anyanyelv
1939.01.17.	Szovjetunió („javított”)	A mai Ukrajna területének nagy része, kivéve Galiciát, Volinyt, Kárpátalját, Bukovinát és Dél-Besszarábiát	nemzetiség, anyanyelv
1941.01.31.	Magyarország	A mai Kárpátalja	nemzetiség, anyanyelv
1959.01.15.	Szovjetunió	Ukrajna egésze	nemzetiség, anyanyelv
1970.01.15.	Szovjetunió	Ukrajna egésze	nemzetiség, anyanyelv

A lebonyolítás eszmei időpontja	Államalakulat	Mely területekre terjedt ki	Nyelvi, etnikai vonatkozású kérdés
1979.01.17.	Szovjetunió	Ukrajna egésze	nemzetiség, anyanyelv
1989.01.12.	Szovjetunió	Ukrajna egésze	nemzetiség, anyanyelv
2001.12.05.	Ukrajna	Ukrajna egésze	nemzetiség, anyanyelv

Mit kérdeztek az előző és a legutóbbi, illetve mit kérdeznek majd a soron következő népszámlálás során a nemzetiségről és anyanyelvről

Az ENSZ Gazdasági és Szociális Kérdések Ügyosztályának Statisztikai Osztálya a népszámlálások által gyűjthető nyelvvel kapcsolatos adatok három kategóriáját különíti el:³

a) anyanyelv – amelyet az adatközlő gyerekkorában az otthonában általában beszélt nyelvként határoznak meg;

b) általában használt nyelv – amelyet jelenleg leggyakrabban használnak az adatközlő otthonában;

c) a megnevezett nyelven vagy nyelveken való beszélni tudás.⁴

Az egyes országok a népszámlálások megtervezésekor a saját statisztikai, illetve elemzési céljaiknak megfelelően választanak a felsorolt kategóriák közül, eközben a nemzetközi összehasonlítások lehetősége nem a legfontosabb döntési szempont. A nyelvi adatokat azok vonatkozásában is célszerű lekérdezni, akik nem tudnak beszélni (például a kisgyerekek). Ilyen esetekben egyértelműen meg kell jelölni a nyelvmeghatározás kritériumait.

Az etnikai, illetve nemzetiségi hovatartozást firtató kérdések felvétele a népszámlálás programjába több tényező (az adatokra vonatkozó döntéshozói és kutatói igények, a kérdésfeltevés elfogadottsága, etnikai érzékenységek) figyelembe vételét igénylő megfontolás tárgya. Politikai álláspontok is közrejátszhatnak abban, hogy milyen ismervek alapján határozzák meg egy adott nemzetiségi kategóriához való tartozást. Az „etnikai hovatartozás” fogalma alatt tágabb értelemben a közös történelemmel és származástudattal,

³ *Принципы и рекомендации...*, i. m., 2009, 161.

⁴ Lásd még: Arel, Dominique: *Language categories in censuses...*, i. m., 2002.

valamint sajátos kulturális jellegekkel (például, nyelv, vallás) rendelkező csoport, illetve közösség tagjaként való besorolást értik.⁵

A népesség etnikai összetételének jellemzésére különböző kritériumok alkalmazhatók: a származás, a kulturális gyökerek, a nemzetiség, a faji hovatartozás, a bőrszín, a nyelv, a törzsi kötődés, a vallás vagy a felsoroltak kombinációi. Az etnikai hovatartozás sokféle lehetséges interpretációja megköveteli, hogy mind a számlálóbiztosok, mind a lakosság számára egyértelmű legyen, melyek azok az alapvető szempontok, amelyek alapján ezt a mutatót meghatározzák. A lekérdezés módszertana, illetve a kérdésfeltevés jellege hatással lehet a válaszadók választására.⁶ Részben az említett szubjektivitásból, részben az etnikailag vegyes házasságok számának gyarapodásából kifolyólag az ENSZ az etnikai összetétel felmérésére az önbevallásos módszert, valamint a többszörös választás lehetővé tételét ajánlja. Viszont az egyes országok népszámlálást előkészítő jogalkotó szervei és hatóságai döntésén múlik, hogy a válaszadók csupán egy, vagy egyszerre több nemzetiségi vagy nyelvi kötődést vállalhatnak-e fel. Az első esetben a nemzetiségi/nyelvi azonosulás kizárólagossá válik, míg a második esetben lehetőség nyílik a többes kötődés megvállására.⁷ Nem ajánlja viszont a világszervezet az etnikumok előkódolását, illetve előzetes csoportosítását, mert az információvesztéshez vezethet a részletesség és a sokféleség terén.⁸

Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás programjában – csakúgy, mint a 2001-es ukrajnaiéban – szerepelt a nemzetiségre vonatkozó kérdés. A külföldiek (nem szovjet állampolgárok) esetében ugyanabban a 8. kérdéshez rendelt rubrikában kellett feltüntetni az állampolgárságot is. A nemzetiséget – a korábbi és a későbbi gyakorlatnak megfelelően – önbevallás alapján rögzítették. Azonban az adatrögzítők számára készült egy kódolási névjegyzék, amely felsorolta azt a 128 külön nemzetiségként elismert etnikumot, amely kategóriákba az Ukrán SZSZK egész népességét be kellett sorolni.⁹ A jegyzék azt is megadta, hogy az önmagukat ezektől eltérő etnikai csoportokba sorolókat melyik elfogadott kategóriába kell összevonni. Az újrakódolás részint ésszerű volt, mert ugyanazon

⁵ *Принципы и рекомендации...*, i. m., 2009, 162–163.

⁶ Papp Z. Attila: *Az etnikai adatgyűjtés módszertana...*, i. m., 2010, 7.

⁷ Gyurgyik László – Horváth István – Kiss Tamás: *Demográfiai folyamatok...*, i. m., 2010, 69.

⁸ *Принципы и рекомендации...*, i. m., 2009, 266.

⁹ *Словари национальностей и языков...*, i. m., 1988.

nép csoport alternatív elnevezéseit vonta össze, például a magyarok esetében a „vengri”-t és a „magyari”-t.¹⁰ Más esetekben – ilyen például szolgálhat az automatikusan az ukránokhoz besorolt ruszinoké (2. táblázat) – az összevonás szubetnoszoknak, néprajzi csoportoknak minősített etnikumokat egyesített, amivel, esetleg, létező különálló identitásokat kérdőjelezett meg, illetve tüntetett el a statisztika számára.¹¹

1989-ben is szerepelt az anyanyelvre vonatkozó kérdés (a 9.), amelyik mellékkérdéseként a Szovjetunió népeinek nyelvei közül az adatközlő által „szabadon beszélt” nyelvet is be kellett írni. Egyéb nyelvként tehát csak egyet lehetett választani, és csak a „hazai” nyelvek közül. A nyelvválasztás is önbevalláson alapult, de a válaszokat – hasonlóan a nemzetiségekhez – ezúttal is újrakódolták, a 117 „bevett” nyelvnek megfelelően.¹²

Az országos népszámlálás (ukránul: Всеукраїнський перепис населення) szervezését Ukrajnában több törvény, rendelet szabályozza.¹³ A 2000. október 19-i 2058-III. számú törvény az összukrajnai népszámlálásról¹⁴ 5. cikkelye értelmében a census programjába belefoglaltatik mind az „etnikai származás”, mind a „nyelvi sajátosságok” adatainak a gyűjtése. Igaz, hogy ugyanazon cikkely lehetővé teszi a felsorolt adatok körének szűkítését, vagy szélesítését Ukrajna Legfelső Tanácsa határozata alapján.

A törvényi előírásoknak megfelelően a 2001-es népszámlálás „2C” kódú számlálólapján a 6. kérdés az etnikai származásra, a 7. kérdésblokk pedig a nyelvi jellemzőkre vonatkozott (1–2. sz.

¹⁰ А венгры és а мадяры etnonima egyaránt a magyarokat jelöli az orosz nyelvben.

¹¹ Словари национальностей и языков..., i. m., 1988.

¹² Уо.

¹³ Закони України „Про державну статистику”, „Про Всеукраїнський перепис населення”, Постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 924 „Про затвердження положення про Державний комітет статистики України”. <http://www.ukrstat.gov.ua/> A népszámlálás jogi hátterét lásd az ukrán állami statisztikai hivatal honlapján; angolul: http://www.ukrcensus.gov.ua/eng/laws/laws_main.php, ill. ukránul: http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/laws/laws_main.php (Letöltések: 2014-12-01).

¹⁴ Закон України „Про Всеукраїнський перепис населення.” <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2058-14> (Letöltés: 2014-12-01).

melléklet). A 6. kérdésre¹⁵ az útmutató a kérdezett által megnevezett nemzetiség vagy etnikai csoport bejegyzését írta elő, elvileg az elfogadható etnikumok előzetes listázása nélkül. Valójában azonban az ukrán tudományos akadémia Rilszkij nevét viselő művészeti, folklór és etnológiai intézete¹⁶ – a szovjet népszámlálási gyakorlat hagyományainak megfelelően¹⁷ – összeállította az ukrainai nemzetiségek és nyelvek listáját.¹⁸ Az önbevallás lehetőségével élve mókás kedvű megkérdezettek eszkimóknak, vagy éppen orokoknak (orkoknak?) vallották magukat (153, illetve 959 személy). A megkérdezett által megjelölt nemzetiséget aztán az adatok feldolgozása során egy speciális táblázat segítségével újrakódolták 132 előzetesen meghatározott kategóriába, amelyek alapvetően az 1989-es szovjet népszámlálás megfelelőin alapulnak. A gyerekek nemzetiségét a szülők határozták meg. Bonyodalmak esetén a különböző etnikumú szülők gyereke besorolásánál az anya nemzetiségét kellett előnyben részesíteni.¹⁹

Az újrakódolási táblázatot máig sem hozták nyilvánosságra, ám az 1989-es census során használatos orosz nyelvű kódtábla hozzáférhető.²⁰ A 2. táblázatban ennek egy része, az „ukrán”-ként kódolandó nemzetiségek, etnikai csoportok listája látható. Ehhez hasonló táblázatot használtak 2001-ben is.

A nyelvi ismérveket firtató 7. blokk „a” kérdése az anyanyelv iránt érdeklődött. A számlálólapon azt a nyelvet kellett rögzíteni, amelyiket a kérdezett megnevezett. Az útmutató kiemeli, hogy az anyanyelv és a nemzetiség különbözhet. Ha a válaszadó nehezen tudott dönteni, azt a nyelvet kellett beírni, amelyet a legjobban beszél, vagy amelyet általában használ a mindennapokban és otthon. A beszélni még nem tudó, illetve kiskorú gyerekek anyanyelvét a

¹⁵ „Az ön etnikai származása (nevezze meg nemzetiségét (népcsoportját) vagy etnikai csoportját)”. Ukránul: „Ваше етнічне походження (вказайте національність (народність) або етнічну групу)”.

¹⁶ Ukránul: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

¹⁷ L. pl. Тишков, Валерий: *Конструирование категорий и идентичностей...*, i. m., 2004.

¹⁸ Kuras, Ivan – Pirozhkov, Serhyi (eds.): *First All-National Population Census...*, i. m., 2004, 56.

¹⁹ Інструкція щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року і заповнення переписної документації. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0742-01> (Letöltés: 2014-12-04).

²⁰ Lásd *Словари национальностей и языков...*, ..., i. m., 1988.

szülők határozták meg. Kétségek esetén az általában otthon használt nyelvet kellett rögzíteni. A siketek anyanyelvének azt jegyezték be, amelyiken olvastak és írtak, vagy amelyiket a háztartásuk tagjai, illetve azok a személyek használtak, akikkel általában érintkeztek.

2. táblázat. Az 1989-es szovjet census idején „ukrán”-ként kódolandó csoportok²¹

A nemzetiség megnevezése	Önelnevezések és más megnevezések, melyek a népszámlálási ívre kerülhetnek	Kód	A nyelv megnevezése	Más megnevezések, melyek a népszámlálási ívre kerülhetnek	A terület, ahol túlnyomó részük él ²²
Ukránok		2	Ukrán		Ukrán SZSZK
	bukovinaiak	2	Ukrán		Csernovci megye
	verhovinaiak	2	Ukrán		Lvov és Kárpátalja megye
	huculok	2	Ukrán		Kárpátalja, Ivano-Frankovszk és Csernovci megye
	hajnalok	2	Ukrán		Kárpátalja megye
	kozákok (ukrán anyanyelvűek)	2	Ukrán		Krasznodari régió ²³
	pincsukok (ukrán anyanyelvűek)	2	Ukrán		Voliny, Zsitomir és Rovno megye
	polesukok és polescsukok (ukrán anyanyelvűek)	2	Ukrán		Voliny, Zsitomir, Kijev, Rovno, Szumi és Csernyigov megye
	ruszinok, rusznákok	2	Ukrán		Ivano-Frankovszk, Lvov, Csernovci és Kárpátalja megye
	bojkók, lemkók	2	Ukrán		Ukrán SZSZK

²¹ Forrás: uo.

²² A régiók megnevezését itt az oroszból írtuk át, mert a Szovjetunióban az 1989-es népszámlálás idején az orosz volt a kiemelt helyzetű nyelv.

²³ Az eredetiben: Краснодарский край (ma Oroszország).

A 7. blokk „b” kérdése azoknak szól, akik nem az ukránt jelölték meg anyanyelvüként,²⁴ és arra vonatkozott, beszél-e az illető az ukrán nyelvet. Az „igen” válasz feltételeként az útmutató azt szabta meg, hogy a kérdezett „szabadon”²⁵ beszéljen ukránul (azaz olvas, ír és folyékonyan beszél, vagy csupán folyékonyan beszél ezen a nyelven), egyébként a „nem”-et kellett bejelölni. A „c” kérdés a más beszélt nyelv iránt érdeklődött. Itt azt az anyanyelvtől és az ukrántól eltérő nyelvet kellett beírni, amelyen az adatközlő „szabadon” tudott beszélni. Mivel csak egy ilyen nyelv megnevezésére volt lehetőség, több szóba jöhető nyelv esetén azt kellett rögzíteni, amelyen a kérdezett a legjobban beszélt. A beszélni még nem tudó kisgyerekek számlálólapjára – az egyéb nyelveket nem beszélőkéhez hasonlóan – ebbe a rubrikába a „nem” beírás került.²⁶

A népszámlálásról szóló törvény, valamint az Európai Statisztikusok Konferenciájának 2010-es vonatkozó ajánlásai alapján Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat 2012. július 19-i 306. számú rendeletében meghatározta a következő ukrainai népszámlálás programját. A program 6. számú kérdése ezúttal is a válaszadó etnikai származására (nemzetiségére) vonatkozik, a nyelvi jellemzők viszont hátrébb csúsztak a 9. számú kérdéscsoportba.²⁷

A tervezett ukrainai census számlálóbiztosai részére Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat 2012. július 23-i, 311. számú rendeletében részletes útmutatót adott ki. Ez tartalmazza a nyelvi és etnikai hovatartozást tudakoló kérdésekkel kapcsolatos eljárási rendet is. Így a 6. kérdésre – „Az Ön etnikai származása (nemzetisége)” – az adatközlő által megjelölt nemzetiséget, népcsoportot vagy etnikai csoportot kell bejegyezni. Kiskorúak esetén a nemzetiséget a szülők határozzák meg. Ha bonyodalmak lépnének fel a különböző etnikumú szülők gyermeke nemzetiségének meghatározásánál, az anya nemzetisége részesítendő előnyben. Ha

²⁴ Akik az ukránt jelölték meg anyanyelvüként, azoktól nem kellett megkérdezni, szabadon beszél-e ezt a nyelvet. A census szervezői tehát azt feltételezték, hogy az anyanyelvüként jelölt nyelvet mindenképpen beszélik a megkérdezettek.

²⁵ Ukránul: вільно володіє.

²⁶ *Інструкція щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року...*, i. m.

²⁷ Програма Всеукраїнського перепису населення та переписного інструментарію. Наказ № 306 від 19.07.2012.

http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/FIN86837.html (Letöltés: 2014-12-04).

az adatközlő megtagadja etnikai származásának (nemzetiségének) a megjelölését, a „Válasz megtagadása” jelölendő.²⁸

„Az Ön nyelvi jellemzői” kérdéscsoport a 9. szám alatt, az etnikai kérdéstől elválasztva került a számlálólapra. Az útmutató értelmében ezt a blokkot minden személy vonatkozásában ki kell tölteni, függetlenül annak korától. A blokkon belül az első kérdés (9.1) az anyanyelvre vonatkozik. Az instrukció csak egy nyelv megjelölését engedélyezi; ha az adatközlő többet is megnevez anyanyelveként, választania kell. Az anyanyelv eltérhet az etnikai származástól (nemzetiségtől). A kiskorú, illetve beszélni még nem tudó gyerekek anyanyelvét a szülők határozzák meg. Amennyiben ez nehézségekbe ütközik, az általában otthon használt nyelvet kell beírni. A siketnémák anyanyelvének azt a nyelvet tekintik, amelyiken olvasnak és írnak, vagy amelyiket a háztartásuk tagjai, illetve azok a személyek használnak, akikkel többnyire érintkeznek.²⁹

A 9.2. számú eldöntendő kérdés azt tudakolja, hogy „Beszéli-e Ön az ukrán nyelvet?” Az „Igen” választ azok esetében kell bejelölni, akik tudnak ukránul olvasni, írni és beszélni, vagy csak beszélni. Apró változás a 2010-ben a próbanépszámláláshoz kiadott instrukcióhoz képest, hogy ott még szerepelt a „szabadon” jelző is a nyelvtudás feltételeként, mind az ukrán nyelv, mind a továbbiakban következő egyéb nyelvek esetében. A blokk harmadik kérdése az egyéb (az anyanyelven, illetve az ukránon kívüli) beszélt nyelvek iránt érdeklődik. Legfeljebb három nyelv jegyezhető be, az adatközlő választása szerint. A jelnyelvet ismerő siketek, siketnémák, halláskárosultak és más személyek esetén jelölni kell a „Jelnyelv” rubrikát, ami szintén újdonság a 2010-es próbanépszámláláshoz képest.³⁰

A legutóbbi census nemzetiségi és anyanyelvi adatai

A soron következő népszámlálás több ízben történő elhalasztása követeztében a 2001-es census óta már több mint egy évtized eltelt,

²⁸ Інструкція щодо проведення Всеукраїнського перепису населення та заповнення переписної документації. Наказ № 311 від 23.07.2012. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1618-12> (Letöltés: 2014-12-04).

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

ám az ország lakosságának nemzeti összetételére vonatkozóan újabb adatok nem állnak rendelkezésre.

A népszámlálás nemzetiségi adatait publikáló kiadványok – a szovjet propagandisztikus hagyománynak megfelelően³¹ – elsőként Ukrajna többnemzetiségű jellegét emelik ki, megjegyezve, hogy a census 130 nemzetiség és etnikai csoport képviselőit jegyezte fel.³² Valójában azonban csupán tíz nemzetiség (köztük az ukránok és oroszok) képviselőinek száma haladta meg a 100 ezer főt, s a 130 „nemzetiség” között egy-egy maláj, szkíta, kozák stb. is előfordult.³³

A 2001-es népszámlálás Ukrajna lakosságának a jelentős visszaesését rögzítette: 48 240 902 főre csökkent az állandó lakosság az 1989-es 51 452 034-ről.³⁴ Az államszervező ukrán nemzet képviselőinek a száma ugyanakkor enyhe, 0,3%-os gyarapodást mutatott, és meghaladta a 37,5 millió főt, ami az összlakosságon belüli arányuk 5,1%-kal való növekedését jelentette, tekintettel a teljes népesség lélekszámában bekövetkezett 6,2%-nyi visszaesésre. A második legnépesebb etnikum, az oroszok aránya és száma a két népszámlálás között ugyan jelentősen visszaesett (az összlakosságon belül 4,8%-kal, közel 3 millió fővel), de így is több mint 8,3 millióan voltak, ami a teljes népesség 17,3%-a. Az ukrán és orosz nemzetiségűek együttes aránya 95% volt, a két nyelv anyanyelvi beszélői pedig a lakosság 97%-át tették ki (3. táblázat).

3. táblázat. Ukrajna lakossága nemzetiség és anyanyelv szerint a 2001-es census adatai alapján³⁵

³¹ Erről lásd Колодій, Антоніна: *Про поліетнічність України...*, i. m., 2003, 133–147.

³² L. pl. az ukrán állami statisztikai hivatal honlapján: „The peculiarity of the national structure of the population of Ukraine is its multinational composition. According to All-Ukrainian population census data, the representatives of more than 130 nationalities and ethnic groups live on the territory of the country.”

<http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/> (Letöltés: 2014-12-01). Lásd még: Kuras, Ivan – Pirozhkov, Serhyi (eds.): *First All-National Population Census...*, i. m., 2004, 99.; Kuras, Ivan – Пирожков, Сергій (red.): *Перший Всеукраїнський перепис населення...*, i. m., 2004.

³³ Колодій, Антоніна: *Про поліетнічність України...*, i. m., 2003, 135.

³⁴ Осауленко, Олександр (red.): *Національний склад населення України...*, i. m., 2003, 15.

³⁵ Forrás: Осауленко, Олександр (red.): *Національний склад населення України...*, i. m., 2003. és

	Nemzetiség szerint		Anyanyelv szerint	
	fő	%	fő	%
ukrán	37 541 693	77,82129	32 577 468	67,53080
orosz	8 334 141	17,27609	14 273 670	29,58831
belarusz	275 763	0,57164	56 249	0,11660
moldáv	258 619	0,53610	185 032	0,38356
krími tatár	248 193	0,51449	231 382	0,47964
bolgár	204 574	0,42407	134 396	0,27859
magyar	156 566	0,32455	161 618	0,33502
román	150 989	0,31299	142 671	0,29575
lengyel	144 130	0,29877	19 195	0,03979
zsidó (jiddis)	103 591	0,21474	3 307	0,00686
örmény	99 894	0,20707	51 847	0,10748
görög	91 548	0,18977	6 029	0,01250
cigány	47 587	0,09864	22 603	0,04685
német	33 302	0,06903	4 206	0,00872
gagauz	31 923	0,06617	23 765	0,04926
szlovák	6 397	0,01326	2 768	0,00574
karaim	1196	0,00248	96	0,00020
krimcsak	406	0,00084	21	0,00004
egyéb	511 992	1,06132	143 142	0,29672
nem adta meg	–	–	201 437	0,41756
Ukraina összesen	48 240 902	100	48 240 902	100

A szovjet örökségből fakadó ukrainai gyakorlat szerint közvetlenül nem publikáltak adatokat a lakosság anyanyelvi

<http://ukrcensus.gov.ua/ukr/notice/news.php?type=2&id1=21> (Letöltés: 2014-12-01) alapján.

összetételéről.³⁶ A statisztikai hivatal honlapja és a publikációk egyaránt azt közlik, hogy az egyes nemzetiségek körében mekkora azoknak az aránya (esetleg száma), akik a nemzetiségük szerinti nyelvet nevezték meg anyanyelvként, valamint azt, hogy körükben mekkora a magukat ukrán vagy orosz anyanyelvűnek tekintők aránya.³⁷ Az anyanyelvi és a nemzeti összetétel Ukrajnában ugyanis jelentős eltéréseket mutat: a lakosság egy része az etnikumának megfelelően eltérő nyelvet nevezett meg anyanyelvként. Vonatkozik ez az államszervező etnikumra is, akik közül 5,54 millió fő (az ukrán nemzetiségűek 14,8%-a) az orosz nevezte meg anyanyelvként (3. táblázat). Összességében 2001-ben Ukrajna lakosságának 67,5%-a vallotta magát ukrán anyanyelvűnek, 29,6% pedig orosz ajkúnak. Az ilyen, a pontos anyanyelvi adatokat elkendőző adatközlés okai mögött azt sejtethetjük, hogy a hatóságok ily módon próbálták elfedni azt a tényt, hogy anyanyelvi vonatkozásban jóval magasabb az orosz ajkúak aránya, mint az orosz nemzetiségűeké (4. táblázat és 1. ábra).

*4. táblázat. Ukrajna lakossága anyanyelv és nemzetiség szerint a 2001-es census adatai alapján*³⁸

NEMZETISÉG ÉS ANYANYELV	FŐ	%
ukrán nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	31 970 728	66,27
orosz nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	328 152	0,68
ukrán anyanyelvű nemzeti kisebbségek	278 588	0,58
UKRÁN ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	32 577 468	67,53
orosz nemzetiségű orosz anyanyelvűek	7 993 832	16,57
ukrán nemzetiségű orosz anyanyelvűek	5 544 729	11,49
orosz anyanyelvű nemzeti kisebbségek	735 109	1,52
OROSZ ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	14 273 670	29,59
kisebbségek, akiknek anyanyelve és nemzetisége megegyezik	1 129 397	2,34

³⁶ A megyei, járási és települési szintre vonatkozó anyanyelvi adatokat „hivatalos felhasználásra” jelzéssel látták el. Лозинський, Роман: *Мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008, 7.

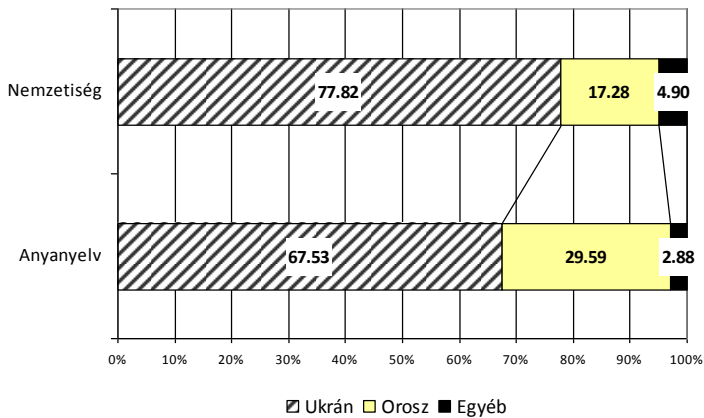
³⁷ L. pl. az ukrán állami statisztikai hivatal honlapján: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/language/> (Letöltés: 2014-12-04).

³⁸ Forrás:

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp (Letöltés: 2014-12-01)

kisebbségek, akik valamely más kisebbség nyelvét tekintik anyanyelvüknek	260 367	0,54
KISEBBSÉGI ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	1 389 764	2,88
UKRAJNA ÖSSZESEN	48 240 902	100

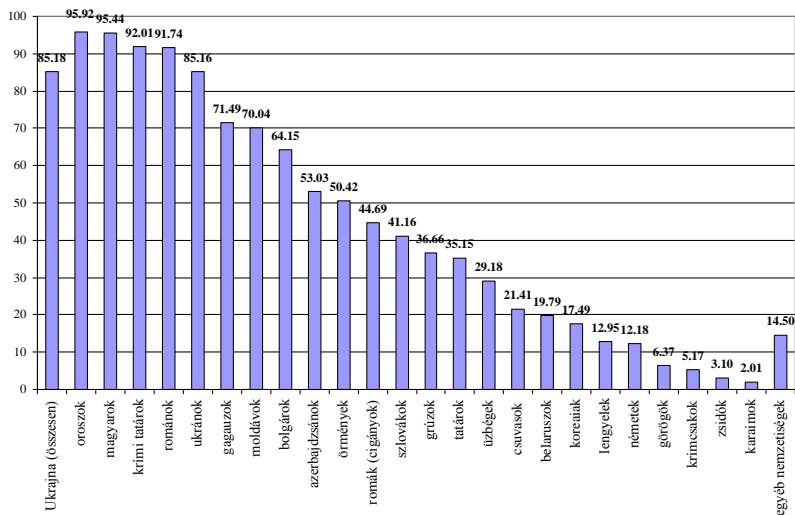
1. ábra. Ukrajna lakossága nemzetiség és anyanyelv szerint a 2001. évi census eredményei alapján (%-ban)³⁹



Négy nemzetiség – az oroszok, a krími tatárok, a magyarok és a románok – esetében haladta meg az etnikum és az anyanyelv megegyezésének aránya a 90%-ot; számos nemzetiség esetében azonban a nyelvi asszimiláció mértéke magas, amennyiben körükben (például a lengyelek, németek, krimcsakok, karaimok esetében) a nemzetiség és anyanyelv egybeesése 15% alatti (2. ábra).

³⁹ Uo.

2. ábra. Nemzetiség és anyanyelv egybeesése Ukrajnában a 2001-es census adatai alapján (nemzetisége és anyanyelve azonos, %-ban)⁴⁰



Az anyanyelvi adatok közzététele az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény⁴¹ 2012-es elfogadását követően vált szükségessé. A nyelvtörvény – a még 1989-ben elfogadott korábbi nyelvtörvénnyel,⁴² a nemzeti kisebbségek védelméről szóló jogszabállyal⁴³ és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának ukraini ratifikációjáról szóló törvénnyel⁴⁴ szemben – nem a nemzeti kisebbségek nyelveinek védelméről szól, hanem Ukrajna azon állampolgárainak nyelvi jogait foglalja össze nemzetiségi hovatartozástól függetlenül, akiknek anyanyelvére

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Закон України „Про засади державної мовної політики.” <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (Letöltés: 2014-12-01).

⁴² Закон України „Про мови в Українській РСР.” <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (Letöltés: 2014-12-01).

⁴³ Закон України „Про національні меншини в Україні.” <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (Letöltés: 2014-12-01).

⁴⁴ Закон України „Про ратифікацію європейської хартії регіональних мов або мов меншин.” <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/802-15> (Letöltés: 2014-12-01).

kiterjed a jogszabály hatálya. A törvény felsorolja azt a 18 nyelvet, melyek a hatálya alá tartoznak, s ezeket regionális vagy kisebbségi nyelveknek nevezi: orosz, belarusz, bolgár, örmény, gagauz, jiddis, krími tatár, moldáv, német, görög, lengyel, roma (cigány), román, szlovák, magyar, ruszin, karaim és krimesak. Más nyelvek nem rendelkezhetnek a regionális vagy kisebbségi nyelv státusával az országban. A 2001-es népszámlálás adatai alapján nemzetiségi alapon Ukrajna polgárainak 22,18%-a (10 699 209 fő), anyanyelv szerint viszont 32,47%-a (15 663 434 személy) tartozott a kisebbségek közé. Azzal tehát, hogy a jogszabály nem a nemzeti kisebbségek nyelveit védi, hanem a regionális vagy kisebbségi nyelveket anyanyelvként beszélő polgárok nyelvi jogait, jóval több polgárt érint a hatálya.

A jogszabály alkalmazásához szükség volt a census anyanyelvi adatainak ismeretére.⁴⁵ A záró rendelkezések között a törvény előírta, hogy három hónap alatt közölni kell a népszámlálásnak a lakosság anyanyelvi összetételére vonatkozó adatait.⁴⁶ A nyelvtörvény ide vonatkozó rendelkezésének végrehajtása céljából Ukrajna Állami Statisztikai Hivatala saját internetes portálján regionális és településenkénti bontásban közzétette a 2001-es ukrainai censusnak a lakosság anyanyelvi összetételére vonatkozó adatait.⁴⁷

A legutóbbi népszámlálás tanúsága szerint az ország lakosságának 87,8%-a, azaz 42,4 millió fő beszélt az ukrán nyelvet, ami az 1989-es adatokhoz képest 9,8%-os növekedést jelentett. Az orosz nyelven beszélők aránya eközben 12,7%-kal csökkent, 65,7%-ra süllyedve.⁴⁸ A polgárok 56,8%-a ugyanakkor anyanyelvén kívül még legalább egy nyelven szabadon beszélt⁴⁹; a felnőtt lakoságnak közel 80%-a volt kétnyelvű a census idején.⁵⁰

⁴⁵ A törvény szerint azokban a közigazgatási egységekben, ahol egy vagy több regionális vagy kisebbségi nyelv anyanyelvi beszélőinek aránya a népszámlálási adatok szerint eléri a 10%-ot, az adott nyelvek kötelezően használatossá válnak az állami és önkormányzati szervek munkájában. Lásd Tóth Mihály – Csernieskó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár...*, 2014, i. m., 30–31.

⁴⁶ Uo. 106.

⁴⁷ <http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/notice/news.php?type=2&id1=21> (Letöltés: 2014-12-01).

⁴⁸ Осауленко Олександр (ред.): *Національний склад населення України...*, i. m., 2003, 16.

⁴⁹ Лозинський Роман: *Мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008, 246.

⁵⁰ Uo. 254.

A népszámlálási adatok kódolása és elemzése kapcsán felmerülő kérdések és problémák

A nemzetiségi és nyelvi kérdéskör

Több elemző – mint például Arel⁵¹ vagy Kologyij⁵² – erős kritikával illették a népszámlálás etnikai/nemzetiségi adatfelvételét és adatkezelését, mások az *etnicitás* és *anyanyelv* ukrainai értelmezése körüli bonyodalmakra figyelmeztettek.⁵³ Kologyij például rámutat arra, hogy a census adatainak elemzése során a lakosság „nemzetiségi” összetételéről írnak a statisztikai hivatal szakemberei, miközben az adatlapon az állampolgárok „etnikai származását (nemzetiségét)” tudakolták. Azaz: az elemzők összemossnak különböző kategóriákat, s más eredmény születhetett volna, ha másként fogalmazzák meg a kérdést. Stebelsky⁵⁴ pedig egyenesen azt állítja, hogy a census során sokakat automatikusan soroltak az ukránok közé, ha nem voltak elérhetőek az adatfelvétel idején, s ezért emelkedett jelentősen az ukránok, és csökkent az oroszok aránya.

Kologyij felhívja a figyelmet arra is, milyen tévedés áldozatai a népszámlálás adatainak azon elemzői,⁵⁵ akik az ukrán nemzetiségűek számának emelkedését 1989-hez képest azzal magyarázzák, hogy megszűnt a szovjet korszaknak az orosz identitás választása felé terelő kényszere, és a megkérdezettek végre szabadon dönthettek nemzetiségükről.⁵⁶ Csakhogy a népszámlálási ív kérdésfeltevése sokak számára, akik szó szerint értelmezték az adatlapot, nem adott módot arra, hogy valóban identitást „válasszanak”, hiszen nem azt kérdezték tőlük, milyen nemzetiségűnek „vallják” magukat, hanem azt, milyen az „etnikai származásuk”. Azok pedig, akik – bár ukránnak érzik magukat – szülei egykor (akár önként, akár vélt vagy valós kényszerből) oroszoknak (vagy másnak) vallották magukat, csupán etnikai származásukat megtagadva vallhatták „ukrán etnikai

⁵¹ Arel, Dominique: *Language categories in censuses...*, i. m., 2002, 92–120.; Uő: *Demography and Politics in the First Post-Soviet Censuses...*, i. m., 2002.

⁵² Колодій, Антоніна: *Про поліетнічність України...*, i. m., 2003, 135.

⁵³ Volodymyr, Kulyk: *Constructing Common Sense...*, i. m., 2006.

⁵⁴ Stebelsky, Ihor: *Ethnic Self-Identification in Ukraine...*, i. m., 2009.

⁵⁵ L. pl. Kuzio, Taras.: *Ukraine, More Ukrainian...*, i. m., 2003.

⁵⁶ Колодій, Антоніна: *Про поліетнічність України...*, i. m., 2003, 139–140.

származásúnak” magukat.⁵⁷ A szerző meggyőződése szerint a fenti kérdés rossz megfogalmazásából fakad az, hogy különbözőképpen értelmezhető, és ez sajnos kérdésessé teszi a népszámlálás vonatkozó adatsorainak hitelességét például a tekintetben, hogy a lakosság körében 1989-hez képest nőtt az ukrán identitást vállalók aránya.⁵⁸

Ha azonban egyetértünk azzal, hogy 2001-re megszűnt az orosz identitás felé terelő társadalmi kényszer, és egyre többen vállalhatták ukrán azonosságtudatukat, azt is feltételezhetjük, hogy – a társadalmi elvárások okozta választorzítás miatt (azaz az emberek azon hajlama miatt, hogy úgy válaszoljanak, hogy az őket kedvező színben tüntesse fel)⁵⁹ – a független Ukrajna által szervezett census során egyesek az ukrán identitás választására érezhettek társadalmi nyomást.⁶⁰ Ezt a feltételezésünket a népszámlálás eszmei időpontja (2001. december 5.) is erősítheti: ebben az időszakban az egész ország az Ukrajna függetlenségéről szóló 1991. december 1-i népszavazás első kerek évfordulóját ünnepelte, a sajtó tele volt a szuverén ukrán államot életető hazafias anyagokkal.⁶¹

Az érdek, a személyes karrier is az ukrán azonosságtudat felé terelhetett sokakat. Kuzio⁶² két szemléletes példát hoz erre. Leonyid Kucsma, a független Ukrajna második elnöke sokáig orosz nemzetiségüként identifikaálta magát, ám amikor a független Ukrajna parlamenti képviselője lett, már ukrán nemzetiségűnek vallotta magát. Hasonlóan járt el a szuverén Ukrajna első védelmi minisztere, a donyecki származású Konsztantyin Morozov is, akit korábban – szüleivel együtt – orosz nemzetiségűként tartottak nyilván, majd amikor 1991 után politikai pályára lépett, úgy döntött, hogy ő és szülei egyaránt ukránok.

Arel a népszámlálás anyanyelvre vonatkozó kérdésének értelmezési nehézségeire hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint, ha a 2001-es census során nem az anyanyelvre, hanem a leggyakrabban

⁵⁷ Uo. 139.

⁵⁸ Uo., 140.

⁵⁹ Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M.: *Szociálpszichológia...*, i. m., 2001, 94.

⁶⁰ Lásd Arel, Dominique: *Demography and Politics in the First Post-Soviet Censuses...*, i. m., 2002.

⁶¹ A népszámlálás kapcsán hangsúlyosabban vetődhet fel a társadalmi elvárások okozta választorzítás, mint a szociológiai vizsgálatok esetében, hiszen a census során jellemzően egyetlen adatközlő nyilatkozik a vele egy háztartásban élők nemzeti és nyelvi hovatartozásáról is, és ha hat rá a megfelelési kényszer, ez egyszerűen több személy rögzített identitását befolyásolhatja.

⁶² Kuzio, Taras: *Census: Ukraine, More Ukrainian...*, i. m., 2003.

használt nyelvre kérdeztek volna rá, akkor jóval magasabb volna az orosz, és ennél is alacsonyabb az ukrán nyelvet választók aránya.⁶³ Példája szerint egy kijevi egyetemi hallgató – bár folyékonyan beszélt ukránul – az orosz nyelvet használta a leggyakrabban, és az orosz volt a családi szocializáció nyelve is; a census során azonban az ukránt választotta anyanyelveként, arra hivatkozva, hogy „én nem vagyok orosz”.⁶⁴

Kologyij úgy véli, hogy – akárcsak az „etnikai származás”-ra vonatkozó kérdésnél – az adatlap anyanyelvre vonatkozó részénél az adatközlők az „anyanyelv” fogalmát „származási nyelv”, „az édesanya által használt nyelv” jelentésben dekódolhatták, és így erre a kérdésre – attól függetlenül, milyen nyelvet használnak leggyakrabban vagy mely nyelvet ismerik a legjobban – sokan azért választották az ukránt, mert gyermekkorukban a környezetük elsősorban ezt a nyelvet használta a családban.⁶⁵ Hasonlóan érvel Kuzio⁶⁶ is, aki szerint a megkérdezettek hajlamosak voltak az „anyanyelv” kérdésre adott választ az etnikai identitásuk egyfajta tesztként értékelni, ezért magasabb lett az ukrán ajkúak száma.

Idézett munkáikban Arel és Kologyij olyan szociológiai kutatások adataira utalnak,⁶⁷ amelyek azt igazolják, hogy Ukrajna jelentős részén a lakosság elsősorban az orosz nyelvet használja a mindennapokban, az ukrán gyakran a családban is csak korlátozottan jelenik meg. Arra a sajátos nyelvi helyzetre mutatnak rá, amelynek lényege, hogy az orosz Ukrajna függetlenné válásáig egyértelműen domináns nyelv volt a közélet valamennyi területén, s ezt a pozícióját az ország számos régiójában⁶⁸ máig őrzi. A lakosság jelentős része az orosz nyelvet használja a hétköznapi

⁶³ Arel, Dominique: *Interpreting „Nationality” and „Language”...*, i. m., 2002. Más azonban épp azt hangsúlyozza, hogy a census során nem a leggyakrabban használt nyelvet kérdezték, hanem az anyanyelvet: Бестерс-Дільгер, Юліане: *Сучасна мовна політика України...*, 2012, i. m. 175.

⁶⁴ Arel, Dominique: *Interpreting „Nationality” and „Language” ...*, i. m., 2002 240.

⁶⁵ Колодій, Антоніна: *Про поліетнічність України...*, i. m., 2003, 142.

⁶⁶ Kuzio, Taras.: *Ukraine, More Ukrainian...*, i. m., 2003.

⁶⁷ Pl. Колодій, Антоніна: *Про поліетнічність України...*, i. m., 2003, 141.

⁶⁸ Főként a déli és keleti területeken, de számos tekintetben a fővárosban, Kijevben is, lásd pl. Залізняка, Ганна – Масенко, Лариса: *Мовна ситуація Києва...*, i. m., 2001.

élethelyzetekben.⁶⁹ Ukrajnában mind az orosz, mind az ukrán nyelv használati köre széles körű, a társadalom jelentős része mindkét nyelvet rendszeresen használja.⁷⁰ Maszenko mutatja be, hogy Ukrajna nyelvi helyzetének jellemző vonása a tömeges és aszimmetrikus ukrán–orosz kétnyelvűség.⁷¹ A fentiek alapján nem csodálkozhatunk azon, írja Strikha, ha az országban az orosz nyelv és kultúra Ukrajna függetlenné válását követően is széles körben használatos.⁷² A szociológiai kutatások adatai alapján az ország lakosságának jelentős része nem kizárólagos nyelvi identitással rendelkezik, hanem egyszerre több nyelvet tekint anyanyelvének. Egy 2006-ban, 2015 fős reprezentatív országos mintán végzett vizsgálat adatai alapján például a megkérdezettek 11,1%-a egyszerre tekintette anyanyelvének az ukrán és orosz nyelvet.⁷³

A lakosság anyanyelvi összetételének meghatározását megnehezíti az intenzív és hosszú ideje fennálló ukrán–orosz társadalmi és nyelvi kapcsolatok következményeként létrejött, szurzsiknak nevezett nyelvváltozat is.⁷⁴ Az ukrán nyelvészek elemzése szerint a szurzsik alapját az ukrán nyelv grammatikai rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani

⁶⁹ Бестерс-Дільгер, Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008.; Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine...*, i. m., 2009.; Майборода, Олександр et al. (ред.): *Мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008.; Масенко, Лариса: *Нариси з соціолінгвістики...*, i. m., 2010.; Ворона, Валерій – Шульга, Микола (ред.): *Українське суспільство 1992–2000...*, i. m., 2007.

⁷⁰ Бестерс-Дільгер, Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні...*, 2008, 49–85.; Майборода et al. (ред.), 2008, i. m. 75–85. A 2011-es helyzetre lásd a Становище української мови в Україні в 2011 році (аналітичний огляд) c. jelentést: <http://slovoua.com/stan-ukrajinskoji-movy-v-2011-roci-analitychnyj-oglyad> (Letöltés: 2014-12-01).

⁷¹ Масенко, Лариса: *Нариси з соціолінгвістики...*, i. m., 2010.

⁷² Maxim, Strikha: *Language and language policy in Ukraine...*, i. m., 2001, 241.

⁷³ Бестерс-Дільгер, Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008, 358.

⁷⁴ Az ukrán értelmező szótárak szerint a szurzsik [суржик] szó első jelentése: rozs és a búza, vagy rozs és árpa, esetleg árpa és zab keverékét jelenti. Масенко, Лариса: *Нариси з соціолінгвістики...*, i. m., 2010, 68.; Уб: *Суржик...*, i. m., 2011, 4–6.

szerkezet, gyakran oroszos kiejtés, hangsúly jellemzi.⁷⁵ Sok ukrán állampolgár a szurzsikot sajátította el otthon alapnyelvként, és ezt használja a mindennapokban.⁷⁶ A nyelvváltozat presztízse alacsony, az ukrán nyelvművelők kedvelt célpontja. Használóival rendszerint alacsony iskolázottságot, műveletlenséget, bizonytalan identitást társítanak.⁷⁷

A szurzsik elterjedtségét jelzi, hogy egy 2015 fős reprezentatív mintán végzett vizsgálat megkérdezettjeinek 9,7%-a válaszolta azt, hogy azon a településen, ahol él, a lakosság többsége alapvetően a szurzsikot használja a mindennapokban, 3,1% pedig úgy véli, maga is ezen a nyelvváltozaton nyilatkozik meg a leggyakrabban.⁷⁸ Radcsuk úgy látja, hogy ezt a köztes nyelvváltozatot több millió ukrán állampolgár használja.⁷⁹ Berezenko szerint Ukrajnában az ukrán és az orosz mellett a szurzsik tekinthető a leginkább elterjedt kommunikációs eszköznek.⁸⁰ Lozinszkij szerint a szurzsik beszélőinek abszolút többsége egyértelműen ukrán etnikai és nyelvi identitással rendelkezik, az ukránt tekintette anyanyelvének a népszámlálás során is.⁸¹

Az adatok (át)kódolása

Amint említettük, a 2001-es census előtt a nemzetiségi hovatartozással kapcsolatos kérdésekre adott válaszok kódolása céljából egy akadémiai kutatóintézet összeállította az ukrainai nemzetiségek és nyelvek listáját, melyet a szakági tudományos intézmények, minisztériumok és más központi és helyhatalmi

⁷⁵ дель Гаудіо, Сальваторе — Тарасенко, Богдана: *Суржик...*, i. m., 2008.; del Gaudio, Salvatore – Tarasenko, Bohdana: *Surzhyk...*, i. m., 2009.; Bilaniuk, Laada: *Speaking of Surzhyk...*, i. m., 1997.; Uő: *Gender, language attitudes, and language status in Ukraine...*, i. m., 2003, i. m.; Uő: *Contested Tongues...*, i. m., 2005.; Масенко: *Нариси з соціолінгвістики...*, i. m., 2010., 68–83.

⁷⁶ Масенко, Лариса: uo., 80–81.

⁷⁷ Niklas, Bersand: *Surzhyk and National Identity...*, i. m., 2001., 38–47.; Uő: *Othering Surzhyk...*, i. m., 2006, 77–115.; Мацюк, Галина: *Прикладна соціолінгвістика...*, i. m., 2009, 140–141.

⁷⁸ Бестерс-Дільгер, Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008.; Bilaniuk, Laada: *A typology of surzhyk...*, i. m., 2004, 409–425.

⁷⁹ Радчук, Віталій: *Мова в Україні...*, i. m., 2002, 39–45.

⁸⁰ Berezenko, Antonina: *Between nation and state...*, i. m., 2002, 143–144.

⁸¹ Лозинський, Роман: *Мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008, 276–277.

szervek, társadalmi szervezetek által lefolytatott szakmai vita után a Tudományos Akadémia által speciálisan e célból létrehozott Bizottság pontosított és jóváhagyott.⁸² Az 1989-ben használt és a 2. táblázatban közölt kódlistából tudjuk, hogy a magukat ruszinnak vallókat ukrán nemzetiségüként kellett bejegyezni az adatok átkódolása után. Azt viszont nem tudjuk, hogyan, milyen logika alapján kerültek a nemzetiségek az első oszlopba, azaz hogyan döntöttek arról, mely nemzetiségek kaphattak önálló kódot. Az e körüli bizonytalanságra világít rá az alábbi eset.

2012 elején Olekszandr Holub parlamenti képviselő beadvánnyal fordult Ukrajna Legfelsőbb Tanácsához, melyben olyan parlamenti határozat kiadására tett javaslatot, amely az ukrántól különböző, önálló nemzetiségként ismeri el a ruszinokat. A parlament emberi jogi, kisebbségügyi és nemzetiségi kapcsolatok bizottsága 2012. február 22-i ülésén tárgyalta a képviselői beadványt. A bizottság elutasította Holub javaslatát.⁸³ A parlamenti bizottság indoklása azonban ellentmondásos. A testület egyrészt megállapítja, hogy:

a) Ukrajna Alkotmánya 92. cikkelye 1. részének 1. és 3. pontja szerint a nemzeti kisebbségek jogait Ukrajnában kizárólag törvények határozzák meg.⁸⁴

b) Ukrajna nemzeti kisebbségekről szóló törvénye 11. cikkelye biztosítja az állampolgárok jogát nemzetiségi hovatartozása megválasztásához. Ez a jog az állampolgárok egyéni joga.

c) Ukrajnában egyetlen olyan normatív jogi dokumentum sincs, amely az országban elismert nemzeti kisebbségek taxatív listájaként használatos.⁸⁵

d) Ukrajna Igazságügyi Minisztériuma a képviselői beadvánnyal kapcsolatban emlékeztetett arra, hogy a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény⁸⁶ I. részének 3. cikkelye 1. pontja

⁸² Курас, Іван – Пирожков, Сергій (ред.): *First All-National Population Census...*, i. m., 2004, 56.

⁸³ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?pf3516=7242&skl=7 (Letöltés: 2012-09-12).

⁸⁴ Azaz: egy parlamenti határozat nem rendezheti ezt a kérdést.

⁸⁵ Vagyis az indoklás szerint a ruszin mint nemzetiség nem hiányzik a nem létező listából, hiszen olyan adatbázis sem létezik, amely nyilvántartaná az ukrainai nemzeti kisebbségeket.

⁸⁶ Melyet Ukrajna is ratifikált: Закон України „Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин.” <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80> (Letöltés: 2012-12-04).

szerint a nemzetiség megválasztása mindenkinek egyéni joga. Ukrajna hatályos törvényei tehát, a nemzetközi joggal megegyező módon, elismerik a polgárok nemzeti önzonosság megválasztására vonatkozó jogát.

e) A 2001-es ukrainai népszámlálás lebonyolítása során az Állami Statisztikai Hivatal az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Kijevi M. Rilszkij Művészeti, Folklorisztikai és Etnológiai Intézete által összeállított listát használta a nemzetiség és anyanyelv rovatba beírható kategóriák meghatározásához.⁸⁷ A census során 10 200 kárpátaljai lakos vallotta magát ruszinnak.⁸⁸ A kérdezőbiztosok nem követelték senkitől az azonosságtudat írásos bizonyítását vagy valamilyen módon történő megerősítését.⁸⁹ Az identitás kinyilvánítása során tehát nem sérültek az állampolgárok alkotmányos jogai.

Arról azonban nem szól a bizottság állásfoglalása, hogy a 2001-es census során a magukat ruszinnak vallók válaszait – éppen az említett lista alapján – ukránként kódolták.

A fentiek mellett (vagy inkább mindezek ellenére) ugyanakkor a bizottság azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy döntésük során figyelembe vették Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiája számos vezető tudományos testületének hivatalos szakvéleményét, melyek egybehangzóan állítják, hogy a ruszinok nem önálló nemzetiség, csupán az ukránok egyik szubetnosza. Mindez számos történettudományi és néprajzi alaplumban és hivatalos tudományos szakértői jelentésben olvasható, szögezi le az állásfoglalás. A bizottság arra is hivatkozik elutasító állásfoglalása alátámasztásában, hogy a parlament információs és elemző anyagaiban az szerepel, hogy a kulturális, nyelvi, életmódbeli és egyéb tényezők nem engedik meg a ruszinok önálló nemzetiségként való meghatározását.

A parlamenti bizottság tehát előbb konstataulta, hogy a nemzetközi és a hazai normák szerint a nemzetiség szabad megválasztása és megvallása egyéni állampolgári jog, majd

⁸⁷ Azaz a fenti állítással ellentétben mégiscsak van olyan lista, amely felsorolja az ukrainai nemzetiségeket.

⁸⁸ Kuzio, Taras: *The Rusyn question in Ukraine*....., i. m., 2005, 8.

⁸⁹ Erre módjuk sem lehetett: Ukrajnában a személyes okmányok (például a személyi igazolvány) nem tartalmazzák az állampolgárok nemzetiségére vagy anyanyelvére vonatkozó bejegyzéseket, szemben az egykori szovjet személyi okmányokkal, amelyekben feltüntették a tulajdonos nemzetiségét. L. pl. Колодій, Антоніна: *Про політнічність України*..., 2003, i. m., 139–140.

hangsúlyosan arra hivatkozva veti el a ruszinok nemzetiségként való elismerésére vonatkozó képviselői javaslatot, hogy az ukrainai hivatalos akadémiai kánon szerint a ruszinok nem tekinthetők külön nemzetiségnek. Azaz: bár mindenkinek joga van meghatározni és kinyilvánítani, milyen nemzetiségűnek vallja magát, a nemzeti tudományos akadémia állásfoglalása alapján az állam – például a census adatainak kódolása révén – felülírhatja ezt az önmeghatározást.

A 2012-es nyelvtörvény 7. cikkely 2. pontja a ruszint is felsorolja azon nyelvek között, melyekre – mint regionális vagy kisebbségi nyelvre – a jogszabály hatálya kiterjed. Az Ukrajna által is ratifikált Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai Kartája 1. cikkelyének ii. bekezdése úgy határozza meg a *regionális vagy kisebbségi nyelv* fogalmát, hogy leszögezi: ezek olyan nyelvek, „amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől, azonban ez nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit”. A nyelvtörvény 1. cikkelye szerint a „regionális vagy kisebbségi nyelv” olyan nyelv, „amely tradicionálisan használatos az állam meghatározott területén az ország állampolgárai által, akik olyan csoportot alkotnak, mely számszerűleg kisebb, mint az állam egyéb népessége, és/vagy eltér az adott állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől”. Miközben tehát az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény elfogadásáig Ukrajnában a ruszint nem ismerték el önálló nyelvként, hanem az ukrán egyik nyelvjárásaként tartották számon, a nyelvtörvényben az ukrán állam jogilag elismerte az önálló ruszin nyelv létezését.⁹⁰

A ruszin nemzetiség és nyelv ukrainai megítélése érdekes párhuzamot kínál a hivatalos Kijevnek a román, illetve moldáv nemzetiség és nyelv kapcsán kialakított álláspontjával. Sokak szerint ugyanis vitatható, hogy Ukrajna – a szovjet hagyománynak megfelelően – külön nemzetiségként és nyelvként kezeli a moldáv és a román etnikumot és nyelvet, miközben Moldávia a román tekinteti saját államnyelvének, azaz sokak (például Románia) szerint a moldáv és a román nem két különálló nyelv.⁹¹ Románia többször

⁹⁰ Tóth Mihály – Csernicsekó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár...* i. m., 2014, 29. Az ukrán és a ruszin nyelv ISO kódja sem azonos. Ukrán: 639-1 uk, 639-2 ukr, 639-3 ukr; ruszin: 639-1 ry; 639-2 sla. Az ukrán SIL kódja UKR, a rusziné rue.

⁹¹ Заремба, Олександр – Римаренко, Сергій: *Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем...*, i. m., 2008, 262. és 278. 2008 óta a moldáv ISO

próbált nyomást gyakorolni Kijevre annak érdekében, hogy az ukrainai moldávokat románként kezeljék.⁹² Ha a moldáv és román nemzetiségűek együttes számát vesszük figyelembe, akkor a 409.608 főnyi román közösség – az oroszokat nem tekintve – a legnagyobb kisebbségi csoport volna. Az ukrán álláspont azonban változatlan. Ugyanakkor azt nem akadályozták meg az ukrán hatóságok, hogy a 2001-es népszámlálás során a korábban (az 1989-es szovjet census idején) moldávként számon tartott polgárok egy része románként azonosítsa magát. Kijev tehát – az országban élő moldáv közösség románként eltérő identitására hivatkozva – elismeri a moldáv nemzetiség és nyelv létét. Az Európa Tanács szakértői jelentése megállapítja, hogy az ET elfogadja azt az ukrán álláspontot, mely szerint Ukrajna külön nyelvként tekint a moldáv és a román nyelvre.⁹³

Az is vitatható, hogy az ukrainai nyelvek sorában szerepel a *zsidó nyelv*. A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájáról szóló ukrainai ratifikációs törvényben ezt a nyelvet ukránul „*мова єврейської національної меншини*”, azaz a „zsidó nemzeti kisebbség nyelve”-ként említik;⁹⁴ a népszámlálási statisztikákban: „*єврейська мова*” (zsidó nyelv) megnevezéssel szerepel. Nem az ukrainai zsidók egy része által használt jiddis⁹⁵ vagy az ivrit (az Izraelben revitalizált héber), hanem egy nyelvészetileg megfoghatatlan kategória vált ezzel a törvény alanyává.⁹⁶ Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény 7. cikkely 2. bekezdése már nem a zsidó nyelvet, hanem konkrétan a jiddist említi. A census adataiból nem derül ki, hogy az a 3307 fő, aki „zsidó” anyanyelvüként határozta meg magát, az ivritre vagy a jiddisre gondolt.⁹⁷

kódjaként a román ISO kódját alkalmazzák. A SIL rendszer nem ismeri el a moldávot önálló nyelvként.
92

http://bgazrt.hu/files/NPKI/ELEMZ%C3%89SEK/NPKI%20elemzes%20Romania_Ukran%20valsag.pdf (Letöltés: 2015-02-02).

⁹³ *European Charter*..., i. m., 2010, 6.

⁹⁴ Кресіна, Ірина – Явір, Віра: *Проблеми імплементації*..., i. m., 2008, 204. Lásd még: *Юридичний висновок*..., i. m., 2006.

⁹⁵ Котигоренко, Віктор: *Мовний аспект*..., i. m., 2007, 144.

⁹⁶ Az ukrainai zsidók 83%-a egyébként orosz anyanyelvűnek vallja magát, s mindössze 3,1% tekinti anyanyelvének a jiddist.

⁹⁷ Лозинський, Роман: *Мовна ситуація в Україні*..., i. m., 2008, 241. A szerző szerint ez inkább az ivrit lehetett. Uo. 242–242.

Figyelemre érdemes továbbá, hogy a nyelvi karta említett ratifikációs törvényében szereplő „мова грецької національної меншини” (a görög nemzeti kisebbség nyelve) alatt melyik nyelvet kell érteni: a Görögországban államnyelvként használt (új)görög nyelvet,⁹⁸ vagy az Ukrajna területén élő, magát görög etnikumúnak tartó polgárok ettől jelentősen eltérő, Ukrajnában *urum nyelv* (урумська мова) néven ismert, esetleg a *rumeika*-ként (румейська мова), *romejka*-ként⁹⁹, angolul mariupoli göröggként is emlegetett, a görög nyelvjárásának tekintett nyelvváltozatot.¹⁰⁰ A(z új)görög az indoeurópai nyelvcsalád hellén ágához tartozik, az urumot ellenben az altáji nyelvek türk csoportjához sorolják.¹⁰¹ A rumeika/romejka pedig közelebb áll az ógöröghöz, mint az újgöröghöz.¹⁰² Az ukrainai „görög” nyelvváltozatok beszélői nem értik az újgörögöt.¹⁰³ A 2012-es nyelvtörvény az „újgörög” nyelvet sorolja fel a hatálya alá tartozó kisebbségi nyelvek között.

Az is felmerül, hogyan értelmezendő a „ромська мова”. Annak ellenére, hogy a népszámlálás során „cigány nyelv”-ként nyilvántartott nyelvnek számos változata létezik (melyek között jelentős lehet a nyelvi távolság mértéke),¹⁰⁴ arról nincsenek adatok, hogy a magukat cigány anyanyelvűnek vallók ezen nyelv melyik változatát (vagy melyik cigány nyelvet) tekintik anyanyelvüknek.

⁹⁸ Mint ahogyan azt az Igazságügyi Minisztérium teszi, l. *Юридичний висновок...*, i. m., 2006.

⁹⁹ <http://www.nyest.hu/hirek/ogorogul-beszelo-falut-talaltak-torokorszagban> (Letöltés: 2014-12-30).

¹⁰⁰ Заремба, Олександр – Римаренко, Сергій: *Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем...*, i. m., 2008, 264. Az urumról: http://en.wikipedia.org/wiki/Urums_language, a rumeikáról: <http://en.wikipedia.org/wiki/Rume%C3%ADKa> (Letöltés: 2014-12-01). A 2. táblázatban részleteiben idézett 1989-es kódtáblázat például az alábbi csoportokat vonta egybe görög nemzetiséghez tartozóként (az eredeti orosz megnevezést használjuk): *ромеос, эллинос, греки-эллины, грекос, урум, орум, урмей, румей, рум, куин, бердзени*, s ezek mindegyikének a görögöt jegyezték be anyanyelvként. Lásd: *Словари национальностей и языков...*, 1988, i. m.

¹⁰¹ A(z új)görög ISO kódja 639-1 el, 639-2 gre (B), ell (T). Az urum kódja: ISO/DIS 639-3 uum.

¹⁰² <http://www.nyest.hu/hirek/ogorogul-beszelo-falut-talaltak-torokorszagban> (Letöltés: 2014-12-30).

¹⁰³ Лозинський, Роман: *Мовна ситуація в Україні...*, i. m., 2008, 266.

¹⁰⁴ Lásd Szalai Andrea: *Egységesség? Változatosság? ...*, i. m., 2007.; Pálmainé Orsós Anna: *A beás nyelv Magyarországon...*, i. m., 2007.

Az az eljárás is megkérdőjelezhető, ahogyan a népszámlálás során a siketek nyelvi kategorizálása folyik. Amint azt említettük, a 2001-es census során a siketek anyanyelvének azt jegyezték be, amelyiken olvastak és írtak, vagy amelyiket a háztartásuk tagjai, illetve azok a személyek használtak, akikkel általában érintkeztek. Ezzel az eljárással nem fedhető fel, hogy az ukrainai siketek mekkora hányada ismeri és használja az 1960-as évek óta önálló nyelvként számon tartott jelynyelvet.¹⁰⁵ Mivel a nem siketek közül sem jelölhette be senki azt, hogy ismeri és használja a jelynyelvet, az sem derül ki a népszámlálási adatokból, hogy a nem hallássérült lakosság körében mennyire elterjedt a(z ukrainai) jelynyelv ismerete.

Összefoglalás

Szakértők a censusokat olyan hatalmi technológiáknak tekintik, amelyek nem egyszerűen csak regisztrálják a létező identitásokat, hanem különböző technikák – például az etnikai és a nyelvi kategorizáció – révén hatást gyakorolnak azok létrehozására és megjelenítésére vagy elfedésére is.¹⁰⁶ A nemzetiségi, etnikai és nyelvi klasszifikáció, az etnikum, nemzetiség és anyanyelv¹⁰⁷ meghatározása, értelmezése révén a censusok egyben konstruálják is a társadalmi valóságot.¹⁰⁸ Tanulmányunkban azt mutattuk be, hogy a legutóbbi ukrainai népszámlálás sem mentes az identitások konstruálásától, a társadalmi valóságról alkotott kép alakításától, befolyásolásától. Például azzal, hogy – Arel¹⁰⁹ véleménye szerint – a legutóbbi népszámlálást előkészítő tudományos szakértők a nemzetet

¹⁰⁵ A 2009. évi CXXV. törvény például a magyar jelynyelvet „a hallássérült személyek által használt, vizuális nyelvi jelekből álló, saját nyelvtani rendszerrel és szabályokkal rendelkező, Magyarországon kialakult önálló, természetes nyelv”-ként definiálja. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0900125.TV (Letöltés: 2014-12-02). Ukrajnában nincs olyan jogszabály, amely önálló nyelvként ismerné el a jelynyelvet vagy annak bármely változatát, a hatályos nyelvtörvény sem említi a törvény hatálya alá tartozó nyelvek között.

¹⁰⁶ Lásd Gal, Susan: *Diversity and contestation in linguistic ideologies...*, i. m., 1993.; Urla, Jacqueline: *Cultural politics in an Age of Statistics...*, 1993.

¹⁰⁷ Lásd Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek...*, i. m., 1997, 13.; Uő: *Linguistic Genocide in Education...*, i. m., 2000, 105–115.

¹⁰⁸ Kertzer, David I. – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity...*, i. m., 2002.

¹⁰⁹ Arel, Dominique: *Interpreting „Nationality” and „Language” ...*, i. m., 2002.

primordiális képződményként kezelték, és ezzel a censzusok során abszolutizálták a kizárólagos identitásokat, egyértelműen kizárva a változó, alakulóban lévő vagy kettős/többes (például ukrán–orosz¹¹⁰, ukrán–ruszin¹¹¹ stb.) kötődéseket.¹¹²

Ugyanakkor az is tény, hogy a censzusok során nyert adatok – gyűjtésük és értelmezésük ellentmondásossága ellenére is – alapvető és nélkülözhetetlen forrásai a társadalomtudományi elemzéseknek.

Felhasznált irodalom

Arel, Dominique: Demography and Politics in the First Post-Soviet Censuses: Mistrusted State, Contested Identities. In: *Population-E.*, 2002, 57 (6). szám, 801–828.

Arel, Dominique: Interpreting „Nationality” and „Language” in the 2001 Ukrainian Census. In: *Post-Soviet Affairs*. 2002, 18 (3). szám, 213–249.

Arel, Dominique: Language categories in censuses: backward- or forward-looking? In: Kertzer, D. I. – Arel, D. D. (eds.): *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 92–120.

¹¹⁰ Khmelko és Wilson szerint Ukrajna felnőtt lakosságának 25-26%-a egyszerre ukránként is és oroszként is azonosítja magát. Lásd: Khmelko, Valeryi – Wilson, Andrew: *Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine...*, i. m., 2000, 76. Egy 2006-ban országos reprezentatív mintán végzett kutatás adatai szerint a megkérdezettek 55,5%-a vallotta ukrán, 32%-a orosz, 1,4%-a pedig egyéb anyanyelvűnek magát, miközben az ukrán–orosz kettős anyanyelvűek aránya 11,1% volt. L. Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine...*, i. m., 2009, 371–395. 2013-ban egy hasonló kutatás során ezeket az adatokat nyerték a kutatók: 50,9% ukrán, 21,2% orosz, 4,7% egyéb anyanyelvű, és 23,2% vallotta egyszerre ukrán és orosz anyanyelvűnek magát. L. Juliane Besters-Dilger: *Регіональна мовна диференціація України...*, i. m.,..., 2014, 71.

¹¹¹ Kuzio, Taras: *The Rusyn question in Ukraine...*, i. m., 2005, 9.

¹¹² A Velencei Bizottság egyik Ukrájnnal kapcsolatos véleményében kifejti, hogy a soron következő census során Ukrájnnak törekednie kell arra, hogy az anyanyelvre és etnikai hovatartozásra tartozó kérdéseket megfelelő rugalmassággal fogalmazzon meg, a többes identitás választásának lehetőségét biztosítva. *Opinion...*, i. m., 2011, 4.

- Berezovenko, Antonina: Between nation and state: Ukrainian identity in today's language reality. In: Göbner, Rolf and Kratochvil, Alexander (eds.): *Ukrainische Kultur im europäischen Kontext*. Greifswald, 2002. 143–144.
- Bernsand, Niklas: Othering Surzhyk in Implicit Metalinguistic Discourse. In: Törnquist-Plewa, Barbara (ed.): *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*. Malmö, Sekel Bokförlag, 2006. 77–115.
- Bernsand, Niklas: Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology. In: *Berliner Osteuropa Info*. 2001, 17. szám, 38–47.
- Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2009.
- Besters-Dilger, Juliane: Регіональна мовна диференціація України: ознаки стійкості і змін (на матеріалі Всеукраїнського опитування 2013 року). *Мова і суспільство*. 2014, 5. szám, 70–78.
- Bilaniuk, Laada: A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. In: *International Journal of Bilingualism*. 2004, 4. szám, 409–425.
- Bilaniuk, Laada: *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. Ithaca and London, Cornell University Press, 2005.
- Bilaniuk, Laada: Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. In: *Language in Society*. 2003, 32. szám, 47–78.
- Bilaniuk, Laada: Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages. *Harvard Ukrainian Studies*. 1997, XXI. szám, 93–118.;
- European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Ukraine. Committee of Experts' evaluation report*. Strasbourg, 7 July 2010. ECRML (2010) 6. http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/UkraineECRML1_en.pdf (Letöltés: 2014-12-02)

- Gal, Susan: Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary. In: *Language in Society*. 1993, 22. szám, 337–359.
- Gaudio del, Salvatore – Tarasenko, Bohdana: Surzhyk: Topical Questions and Analysis of a Concrete Case. In: Julianne Besters-Dilger (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2009. 327–358.
- Gyurgyik László – Horváth István – Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etnokulturális és társadalmi reprodukció. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Tanulmánykötet*. Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 69–123.
- Holka László: Államalkotó népszámlálások. In: *Statistikai Szemle*. 2013, 12 (91). szám, 1317–1324.
- Khmelko, Valeryi – Andrew Wilson: Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In: Evgenyi Golovakha et al. (eds.): *Sociology in Ukraine. Selected Works Published during the 90s*. Kyiv, Institute of Sociology, 2000. 63–80.
- Kertzer, David I. – Arel, Dominique (eds.): *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Kulyk, Volodymyr: Constructing Common Sense: Language and Ethnicity in Ukrainian Public Discourse. In: *Ethnic and Racial Studies*. 2006, 29/2. szám, 281–314.
- Kuras, Ivan F. – Pirozhkov, Serhyi I. (eds.): *First All-National Population Census: historical, methodological, social, economic, ethnic aspects*. Kyiv: State Statistic Committee of Ukraine and Institute for Demography and Social Studies, 2004.
- Kuzio, Taras: Census: Ukraine, More Ukrainian. In: *Jamestown Foundation, Russia and Eurasia Review*. 4 February 2003.
- Kuzio, Taras: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 2005, XXXII. 1–15.

- Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25-26 March 2011). Lásd: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2011\)010-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2011)010-e) (Letöltés: 2014-12-12).
- Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv Magyarországon. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. 52–70.
- Papp Z. Attila: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. In: *Statisztikai Szemle*. 2010, 1. szám, 6–28.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah NJ–London, Lawrence Erlbaum Associates, 2000.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M.: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Smolyi, Valerii: Specific features of historical evolution. In: Kocsis Károly – Rudenko, Leonid – Schweizer Ferenc (eds.): *Ukraine in Maps*. Kyiv–Budapest, Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, 2008. 19–24.
- Stebelsky, Ihor: Ethnic Self-Identification in Ukraine, 1989–2001: Why More Ukrainians and Fewer Russians? *Canadian Slavonic Papers*. 2009, 1. szám, 77–100.
- Strikha, Maxim: Language and language policy in Ukraine. In: *Journal of Ukrainian Studies*. 2001, 1–2. szám, 239–248.
- Szalai Andrea: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. 20–51.
- Tóth Mihály – Csernicskó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014.

- Urla, Jacqueline: Cultural politics in an Age of Statistics: Numbers, Nations, and the Making of Basque Identity. In: *American Ethnologist*. 1993, 20. szám, 813–843.
- Алексеев Владимир: *Бегом от Европы? Кто и как противодействует в Украине реализации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств*. Харьков, „Факт”, 2008.
- Бестерс-Дільгер, Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008.
- Бестерс-Дільгер, Юліане: Сучасна мовна політика України та її оцінка Європейськими установами. In: *Мова і суспільство*. 2012, 3. szám, 170–179.
- Ворона, Валерій – Шульга, Микола (ред.): *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ, Інститут соціології НАН України, 2007.
- Гаудіо дель, Сальваторе – Богдана, Тарасенко: Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. In: Бестерс-Дільгер, Юліане (ред.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. 316–331.
- Залізник, Ганна – Масенко, Лариса: *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ, Виданичий дім „КМ Академія”, 2001.
- Заремба, Олександр – Римаренко, Сергій: Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. In: Майборода Олександр та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 258–280.
- Колодій, Антоніна: Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. In: *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18–21 вересня 2003 р.* Київ, Інститут Кеннана, 2003. 133–147.

- Котигоренко, Віктор: Мовний аспект державної етнополітики в Україні. *Стратегічні пріоритети* 2007, 2/3. 137–146.
- Кресіна, Ірина – Явір, Віра: Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови. In: Майборода Олександр та ін. (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 190–204.
- Кубийович, Володимир: Джерела й література про людину України. In: *Енциклопедія українознавства. Загальна частина (EУ-I)*. Мюнхен–Нью-Йорк, Інститут Української археографії АН України, 1994–1995. 130–133.
- Курас, Іван – Пирожков, Сергій (ред.): *Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти*. Київ, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України, 2004. http://2001.ukrcensus.gov.ua/d/mono_ukr.zip (Letöltés: 2014-12-07).
- Лозинський, Роман: *Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд)*. Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.
- Майборода, Олександр – Шульга, Микола – Горбатенко, Володимир – Ажнюк, Борис – Нагорна, Лариса – Шаповал, Юрій – Котигоренко, Віктор – Панчук, Май – Переверзій Віталій (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.
- Масенко, Лариса: *Нариси з соціолінгвістики*. Київ, Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, 2010.
- Масенко, Лариса: *Суржик: між мовою і язиком*. Київ, Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, 2011.
- Мацюк, Галина: *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики*. Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.

Осауленко, Олександр (ред.): *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року*. Київ, Державний Комітет статистики України, 2003.

Принципы и рекомендации в отношении переписей населения и жилого фонда. Нью-Йорк, ООН, 2009.

Радчук Віталій: Мова в Україні: стан, функції, перспективи. In: *Мовознавство*. 2001. 2–3. 39–45.

Словари национальностей и языков для кодирования ответов на 8 и 9 вопросы переписных листов (о национальности, родном языке и другом языке народов СССР) Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, Государственный комитет СССР по статистике, 1988.
http://demoscope.ru/weekly/knigi/alfavit/nacionaln_1989.html
(Letöltés: 2014-12-04).

Старик, Володимир: *Між націоналізмом і толерантністю*. Чернівці, «Прут», 2009.

Тишков, Валерий: Конструирование категорий и идентичностей. *Демоскоп Weekly*. Электронная версия бюллетеня *Население и общество*. 155–156, 19 апреля – 2 мая 2004 г. <http://demoscope.ru/weekly/2004/0155/analit02.php>
(Letöltés: 2014-12-02).

Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області від 10 травня 2006 року. <http://www.minjust.gov.ua/7477>
(Letöltés: 2014-12-02).

SZOTÁK SZILVIA*

Nyelvi ideológiák és etnicitás az osztrák cenzusokban

A többnyelvűséggel kapcsolatos nyelvi ideológiák az osztrák diskurzusokban

Napjainkban mind az Európai Unióban, mind a tudományos diskurzusokban Babel tornya a nyelvi sokszínűség metaforikus megtestesítője. Dorostkar szerint a nyelvek összekeverése tulajdonképpen nemcsak negatívan, azaz nemcsak büntetésként értelmezhető, hanem akár pozitívan, egy nyelvpolitikai probléma megoldásaként is: az Úr az egynyelvű emberiségéből többnyelvűt alkotott és hagyta, hogy nyelvcsoportokra osztódjanak, és hovatovább benépesítsék az egész Földet.¹

Egyesek szerint Ausztriában a nyelvi sokszínűség nemcsak a tudományos viták témája, hanem szinte folyamatosan jelen van a közéleti diskurzusokban (média, politika) is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban is érvényesülnének, megvalósulnának a jogszabályok adta lehetőségek. Mások szerint a nyelvhasználatnak csak bizonyos aspektusai kerülnek előtérbe Ausztriában, ilyen például a nyelvismeret. Ezek a nyelvi-nyelvhasználati kérdések elsősorban a nemzeti és nemzetközi nyelvpolitikai dokumentumokban, törvényekben és rendelkezésekben jelennek meg.²

Míg az egyes államok szintjén a vitatott nyelvi kérdések elsősorban a kisebbségi nyelvek helyzetére vagy a közelmúltban az „új bevándorlók” (Ausztriában így nevezik a nem őshonos kisebbségek tagjait, a migránsokat) nyelvhasználatára vonatkoztak, addig szupranacionális szinten a hivatali- és munkanyelv körüli diskurzusok álltak a középpontban. A nyelvpolitikai vitákban a

* A szerző az Imre Samu Nyelvi Intézet (Alsóőr) és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet (Budapest) munkatársa. E-mail: szotaksz@t-online.hu

¹ Dorostkar, Niku: *(Mehr-)Sprachigkeit und Lingualismus...*, i. m., 2014, 16.

² Uo., i. m., 19.

részvevők nyelvi ideológiái is megnyilvánulnak. Ausztriában például különböző nyelvpolitikai események és a háttérükben álló nyelvi ideológiák is szerepet játszottak bizonyos intézkedések megszületésében.³ A sajtóban és a választási szlogenek szintjén is – ahogyan erre Dorostkar is felhívja a figyelmet – gyakran találkozhatunk különböző nyelvi ideológiák által befolyásolt nyilatkozatokkal. A sajtóban a szalagcímekben (lásd például: „Egyre több gyermeknek van nyelvi hátránya”; „Nem kívánatos többnyelvűség”; „44% használja az idegen nyelvet munkája során”; „Óvoda: több nyelv, több lehetőség”; „Német bizonyítvány lakástámogatáshoz”), és a politikai szlogenekben is megjelennek a többnyelvűséget értéknek vagy épp ellenkezőleg, azt problémának tekintő nyelvi ideológiák: „Karintia egynyelvű!”, „Német nyelvtanfolyam nélkül nincs bevándorlás”, „Elj a lehetőséggel – a többnyelvűség előny”, „Német helyett: Nixversteht’n”.⁴

Spolsky szerint egy állam vagy más politikai, társadalmi egység nyelvpolitikáját akkor vizsgálhatjuk meg a legmegfelelőbbben, ha az elemzést az összetett nyelvi helyzet feltárással kezdjük.⁵ Ezzel a gondolattal egyetértésben leszögezhetjük, hogy elengedhetetlenül fontos megismerni az osztrák kisebbségpolitika irányelveit ahhoz, hogy megérthessük az osztrák népszámlálások struktúráját és koncepcióját, és azt, hogy az osztrák társadalomban jelen levő nyelvi ideológiák hogyan befolyásolják a cenzusokat.

Az aktuális osztrák kisebbségpolitika és a népcsoportokra vonatkozó törvények

Egy nyelv életképességét befolyásoló legfontosabb tényezők közé tartozik Giles szerint az, hogy hányan beszélnek az adott nyelvet, milyen a nyelv státusza és intézményi támogatottsága.⁶ A nyelvi vitalitás függvénye az is, hogy az adott kisebbségi csoport mennyire tud élni a számára törvényesen biztosított lehetőségekkel. A

³ Például: *Deutsch for Zuzug*.

<http://www.deutsch-integrationskurse.at/integrationspruefung.html> (Letöltés: 2014-10-11); *Rahmenstrategien für Mehrsprachigkeit*.

http://www.eu-bildungspolitik.de/querschnittsthemen_176.html; Integrationsvereinbarung:

<https://www.help.gv.at/Portal.Node/hlpd/public/content/12/Seite.120500.html>

⁴ Vö.: Dorostkar, Niku: *(Mehr-)Sprachigkeit und Lingualismus...*, i. m., 2014, 20.

⁵ Spolsky, Bernard: *Language policy...*, i. m., 2004.

⁶ Giles, Howard: *Language, ethnicity...*, i. m., 1977.

kisebbségek védelme az illető ország demokráciájának jellegét és fejlettségét is tükrözi.⁷ Ausztriában a kisebbségpolitikai döntések általában az adott bel- és külpolitikai helyzet függvényében születtek, így hosszú távú stratégiát nem dolgoztak ki a kisebbségek helyzetének rendezésére. A kisebbségekre vonatkozó alapjogokat elsőként még az Osztrák-Magyar Monarchia 1867/142. számú alaptörvénye fogalmazta meg. Ezt követte a *Saint-Germain-i Államszerződés* 1920/303., majd az *1955. évi Államszerződés (Staatsvertrag)* 1955/152. számú törvénye. Ez utóbbi népcsoportként csak a burgenlandi horvátokat és a karintiai, stájerországi szlovénokat ismerte el.

Az osztrák kisebbségpolitikában sokáig az a második köztársaság idején meghonosodott elv érvényesült, amely szerint az országban élő kisebbségek számára nem kell minden lehetséges jogot biztosítani, csak azt, ami feltétlenül szükséges.⁸ Ennek is tulajdonítható az a tény, hogy az egyes népcsoportok kisebbségi státuszát hivatalosan különböző időpontokban ismerték el. Az 1955. évi államszerződés a burgenlandi horvátok és karintiai szlovének, az 1976. évi népcsoporttörvény a burgenlandi magyarok és a bécsi csehek; egy 1992. évi rendelet a Bécsben és környékén élő magyarok és szlovákok, s az utolsóként, 1993-ban elfogadott rendelkezés a romák és szintik jogait és őshonos kisebbségi státuszát deklarálta.⁹

Az alábbiakban a magyar közösségre vonatkozó fontosabb rendelkezéseket tekintjük át. Az ausztriai autochton magyar népcsoport egy viszonylag kis nyelvközösség, melynek nyelve az adott országban regionálisan négy településen hivatalos a törvények szerint (Felsőpulya, Felsőőr, Alsóőr, Órisziget). A magyar kisebbség szempontjából a jelenlegi kisebbségpolitikai szabályozás alapját képező kerettörvény, az 1976. évi *Népcsoporttörvény (Volksgruppengesetz)* vált jelentőssé, mert ez hivatalosan is elismerte ausztriai népcsoportként a burgenlandi magyarságot, és az úgy nevezett népcsoporttanácsok létrejöttét is támogatta. Az 1979-ben megalakult, jelenleg 16 fővel működő magyar népcsoporttanácsnak azonban mindössze javaslattevési joga van, a javaslatok figyelembe vétele már a döntéshozókon múlik. A népcsoportnak csekély vitalitásából fakadóan nincs – sem közvetve, sem közvetlenül választott – országgyűlési képviselője és etnikai alapon szerveződő

⁷ Klopčič, Vera: *Pravice manjšin v evropskih dokumentih...*, i. m., 2004, 105–110.

⁸ Baumgartner, Gerhard: *Minderheitenschutz versus Sprachunterricht...*, i. m., 2004, 51–56.

⁹ Szoták Szilvia: *Törvényes garanciák...*, i. m., 2009, 1323.

pártja sem. Az érdekképviselést a civil szervezetek látják el, azonban ezek között nincs konszenzus.¹⁰

A 2000-ben kiadott *Topográfiarendelet (Topographieverordnung BGBI.II Nr. 170/2000)* csaknem 70 év után teremtette meg magyar nyelvű helységnévtáblák kihelyezésének lehetőségét Burgenland négy magyarlakta településének (Felsőpulya, Felsőőr, Alsóőr és Örisziget) határában. A helységnévtáblák szabályozásának évében, ugyancsak 2000-ben született meg a *Rendelet a magyar hivatali nyelvről (BGBI. 229/2000)*, amely az osztrák és az EU tagállamok polgárai számára lehetővé tette a magyar nyelv használatát a német mellett Alsóőr, Felsőőr, Felsőpulya és Vasvörösvár körzeteiben a helyi rendőrségen, a járási bíróságokon, az önkormányzatoknál és a járási hivatalokban, a postákon stb.¹¹ A 2001 októberében hatályba lépett törvény azonban nem kötelezi az intézményeket arra, hogy kétnyelvű ügyintézőket foglalkoztassanak és a hivatalokban legyenek magyar nyelvű nyomtatványok. Bár van olyan hivatal, ahol léteznek magyar nyelvű nyomtatványok, ezeket általában nem az autochton magyar kisebbség tagjai kérik, mert az ő magyar nyelvi repertoárjukból rendszerint hiányzik a hivatali szaknyelvi regiszter, azaz németül sokkal könnyebben intézik ügyeiket. A magyar nyelvű űrlapokat inkább azok a migráns magyarok használják, akik még nem rendelkeznek a nyomtatványok kitöltéséhez szükséges német nyelvi kompetenciával.

A 2008–2012. évi kormányprogram célkitűzései között szerepelt a népcsoportokra vonatkozó szabályozás felülvizsgálata és átdolgozása. Azt tűzték ki célul, hogy a népcsoportok alapjogait egységesen az alkotmány szintjére emelik. Erre azért lenne szükség, mert a kisebbségekre vonatkozó jogszabályok különböző időpontokban (1976, 1977, 1994, 2000) keletkeztek és az osztrák törvényhozás különböző szintjein jelentek meg (alkotmány szintje, tartományi szint). Ez az egységesítő elv a korábbi gyakorlatban a

¹⁰ Az 1980-ban alakult bécsi ernyőszervezet, az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége tekinti magát az ausztriai magyarok érdekképviselői szervének. A Központi Szövetségbe azonban sem a burgenlandi, sem a különböző határon túli régiókból érkező magyarok által alakított egyesületek nem léptek be. A szövetség a Burgenlandon kívüli civil szervezetek mintegy harmadát tömöríti csupán, így sokan nem ismerik el képviselői szervként. 2010-ben a civil szervezetek képviselői provizórikus bizottságot alakítottak a helyzet tisztázására, majd Ausztriai Magyar Szervezetek Kerekasztala néven új szervezetet alapítottak azzal a céllal, hogy minden ausztriai magyart képviseljenek (akár osztrák állampolgár, akár nem).

¹¹ Szoták Szilvia : *A burgenlandi magyarság nyelvi jogai...*, i. m., 2004, 278–291.

karintiai (1978) és burgenlandi (1994) oktatási törvényben jelent meg, a két jogszabály mind tartalmában, mind szerkezetében hasonló.¹²

A 2009 óta tartó egyeztetések¹³ után a népcsoportok összegyűjtötték a Népcsoporttörvénnyel kapcsolatos javaslataikat. A hatályos törvénnyel ellentétben a kormány tervezete nem tartalmazta például azt a lehetőséget, hogy a népcsoporttanácsok tagjainak megválasztásával kapcsolatban közigazgatási bíróság előtt kifogást lehessen emelni. A tervezet szerint a népcsoporttanácsstagok háromnegyedére az adott kisebbség szervezetei tehetnek javaslatot, a tagok egynegyedét pedig a kisebbségi oktatáshoz, joghoz, nyelvtudományhoz és vallásügyi kérdésekhez értő szakemberekből a Kancellária fogja kinevezni. A jelenlegi szabályozás szerint a tanácsstagok felét jelölik közvetlenül a kisebbségi szervezetek, a tagok további 50 százalékát pedig egyházak javaslata alapján, illetve ha az adott kisebbségnek van parlamenti képvisellete, akkor a parlamenti pártok képviselői közül nevezik ki. A magyar kisebbség esetében ez nem releváns, mert nincsenek pártjai.

A tervezet szerint egy új szervezet, a Népcsoporttanácsok Fóruma is létrejönne. A félévenként ülésező testület többek között a támogatások elosztására tehet majd javaslatot. A támogatáspolitikával kapcsolatban a magyar népcsoport többször megfogalmazta egyet nem értését, mert a forrásokat nem a népcsoportok számarányához viszonyítva osztják el. Hiába alkotják a magyarok a census szerint lélekszámban a legnagyobb népcsoportot, harmadannyi támogatást kapnak, mint a szlovének vagy a horvátok.¹⁴ A pártok tanácskozási joggal képviselőt küldhetnek majd a Fórumba. Továbbra sincs azonban szó a kisebbségek esetében sem parlamenti, sem önkormányzati képviselétről. A népcsoportok éles kritikával illették, hogy a kormány nem tudja megfelelően kezelni

¹² Szoták Szilvia: *Az osztrák nyelv- és kisebbségpolitika...*, i. m., 2012, 122–144.

¹³ Az egyeztetés a Kancellária és a népcsoportok között folyamatos volt, az alábbi három témakörben alakult munkacsoport, amely véleményezte a tervezetet: képzés és nyelvhasználat; gazdaság és regionális együttműködés; strukturális és jogi kérdések munkacsoportja.

¹⁴ Az Európa Tanács 2011. évi jelentése szerint a hat őshonos népcsoport között (119 ezer fő) évente 3 868 000 euró kerül szétosztásra, ebből a magyarok 404 000 euró, a szlovének 1 179 000 euró, a horvátok 1 133 000 euró támogatásban részesülnek. A jelentés az osztrák támogatáspolitikáról pozitívan nyilatkozott, és úgy érvelt, hogy az kisebbség-specifikus célokat támogat és hatékony nyelvi kínálatot teremt.

sem az autochton, sem az allochton csoportok nyelvhasználatára és nyelvoktatására vonatkozó intézkedéseit. Nem szabályozza például oktatási törvény a Bécsben és környékén élő magyar népcsoport oktatási jogait, s legtöbbször az „új kisebbségekre” (az őshonos kisebbségként el nem ismert újabb bevándorlókra) hivatkozva utasítanak el a hivatalos szervek bármilyen kérést, mondván, hogy akkor a többi migráns csoportnak is hasonló jogokat kellene biztosítani.

A magyar népcsoport számára az jelentene előrelépést, ha a burgenlandihoz hasonlóan a Bécsben és környékén élő őshonos népcsoport oktatási jogait is törvényben biztosítanák. Nagy hiányt pótolna, ha a fővárosban is intézményi keretek között, a hivatalos oktatás részeként lenne lehetőség az anyanyelvű oktatásra, azaz a burgenlandihoz hasonló kéttannyelvű gimnázium nyithatná meg kapuját Bécsben. Sajnos a magyar nyelvből tehető érettségi lehetősége, ami 2014-ig a gyakorlatban jól működött, mára szintén megszűnt. A Bécsben az AMAPED¹⁵ keretein belül közel 500 gyerekekkel működő délutáni magyaroktatás már régen kinötte a délutáni vagy vasárnapi iskola kereteit, azonban folyamatos támogatását évek óta sem a magyar, sem az osztrák állam nem biztosítja. Az itt folyó oktatás pedig mintául szolgál a világ különböző részein élő magyar diaszpóra számára.

Fontos problémát orvosolna a kormányzat azzal, ha a hat kisebbségi csoport létszámához igazítaná a népcsoportok anyanyelvén sugárzott rádió- és televízióadások műsoridejét, módosítva a jelenlegi gyakorlatot, amely szerint az anyanyelvű információszerzés lehetősége az osztrák médiában erősen korlátozott. Az ausztriai magyarok nem rendelkeznek önálló szerkesztőséggel. Jelenleg az ORF burgenlandi stúdiójában készül az összes kisebbségi műsor. Az osztrák médiapolitikában a Médiatörvény 2001-es megalkotásáig nem létezett olyan jogszabály, amely a kisebbségi anyanyelvű műsorszolgáltatásra vonatkozott volna.¹⁶ Bár a legújabb törvény értelmében a hat autochton népcsoport nyelvén köteles a közszolgálati televízió „mértányos mennyiségben” műsort sugározni, sajnos a jogszabály erősen soft law jellegű, mert a törvény nem fejt ki, mit ért „mértányos mennyiségű” műsoridőn. Az azonban tény, hogy Ausztria ugyan ratifikálta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját 1992-ben, de a *Tömegtájékoztatási eszközök* című 11. cikkelyből

¹⁵ Ausztriai Magyar Pedagógusok Egyesülete <http://amaped.at/>

¹⁶ Kogoj, Cornelia: *Minderheiten und Medien in Österreich...*, i. m., 1998.

egyetlen paragrafust sem választott ki. Ennek köszönhetően az ORF Burgenland a rádióban naponta öt percben sugároz híreket, a *Magyarul Burgenlandban* magazinműsor vasárnaponként harminc percben, míg a *Színes kultúránk* hírműsor hétfőnként tizenöt percben jelentkezik magyarul. A televízióban *Adj Isten, magyarok* címmel évi hat alkalommal huszonnégy percben bécsi és burgenlandi magyarokkal kapcsolatos eseményekről számolnak be, míg a *Servus Szia Zdravo Del tuha* multikulturális műsor évente négyszer huszonnégy percben jelentkezik.

Összességében véve az új törvény nem jelent valódi előrelépést a népcsoportok számára, legfeljebb a karintiai kétnyelvű helységnévtáblák körüli, fél évszázada folyó vita kompromisszumos lezárása lehet megnyugtató.¹⁷

A népszámlálásokról történeti kontextusban

Ausztriában az első modern népszámlálásra 1869-ben került sor. Ez volt az első alkalom, amikor módszertanilag egységes alapelvek szerint, egy adott időben a teljes lakosságot felmérték.¹⁸ Először lokálisan, majd járasonként, tartományonként és végül összbirodalmi szinten dolgozták fel az adatokat. Az 1890-ben a Herman Hollerith által feltalált lyukkártyás megoldást a világon elsőként Ausztriában és az USA-ban alkalmazták: az adatokat lyukkártyára vitték és elektronikus számológépeket használtak. E módszer nélkül az USA-ban például tizenhárom évet vett volna igénybe az 1890-es adatok feldolgozása.¹⁹ Ez a módszer az automatizált adatfeldolgozás korszakának kezdetét jelentette, és naprakészebb és pontosabb adatokat eredményezett.

A mai népszámlálások rendje – azaz a tízévenkénti censusok bevezetése és egy viszonylag egységes módszertan kidolgozása – egy Buenos Airesben megtartott konferencián került először szóba, 1910-ben.²⁰ A következő reformot az 1971. évi népszámlálás alkalmával vezették be az országban, amikor az elektronikus adatfeldolgozás megkezdődött. Ezt követően egy 2000-es minisztertanácsi rendelet hozott újító intézkedéseket: ennek

¹⁷ *Volksgruppengesetz...*, i. m.

¹⁸ http://www.statistik.at/web_de/statistiken/bevoelkerung/volkszaehlungen_regis_terzaehlungen_abgestimmte_erwerbsstatistik/index.html (Letöltés: 2014-10-12)

¹⁹ Mayer-Schönberger, Viktor – Cukier, Kenneth: *Big Data...*, i. m., 2014, 31.

²⁰ Szücs Zoltán: *Népességsoportosítások, népességkategóriák*. 2011, 11. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/nepcsoport.pdf> (Letöltés: 2014-10-10)

értelmében a 2001. évi census volt az utolsó „hagyományos” népszámlálás, amelyben kérdezőbiztosokat és kérdőíveket alkalmaztak.

2011-ben a huszonhét európai ország közül tíz változtatott népszámlálási hagyományain. Ausztria a korábbihoz hasonlóan most is radikálisan tette ezt meg: teljes mértékben áttért a regiszter alapú cenzusra, s ennek érdekében külön regiszterként alkotta meg például az oktatási regisztert.²¹ Ausztriában az Osztrák Statisztikai Hivatal (*Bundesanstalt Statistik Österreich*) törvényben rögzített kötelessége a népszámlálások lebonyolítása. Nemzetközi szinten az Európa Parlament 2008/763. számú rendelete szabályozza a népszámlások rendjét, míg Ausztriában elsősorban a 2006/33. számú szövetségi törvény és további rendeletek tartalmazzák a népszámlálás folyamatával kapcsolatos előírásokat,²² miután 2000-ben a minisztertanács úgy határozott, hogy változtatni kell a cenzusok korábbi módszerein.

A legutóbbi népszámlálások rendje

A 2001-es népszámlálás a magyar kisebbség szempontjából azért volt jelentős, mert az ausztriai magyarság lett létszámát tekintve a legnagyobb hivatalosan elismert népcsoport Ausztriában, ugyanis összesen 40 583 személy jelölte meg a kérdőívben, hogy magyarul is beszél. A valóságban azonban a kép árnyaltabb ennél: 1. Legfeljebb csupán a hivatalosan elismert autochton népcsoportok tekintetében

²¹ Vö. Erdei Virág: *A 2011. évi népszámlálások az Európai Unióban...*, i. m., 2013, 1307.

http://www.ksh.hu/statszemlen_archive/2013/2013_12/2013_12_001.pdf

(Letöltés:2014-12-18)

²² Registerzählungsgesetz: BGBl. I Nr. 33/2006

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20004583>;

Finanzausgleichsgesetz: BGBl. I Nr. 103/2007

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20005610>;

Bundesstatistikgesetz: BGBl. I Nr. 163/1999

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10006095>;

Datenschutzgesetz: BGBl. I Nr. 165/1999

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=bundesnormen&Gesetzesnummer=10001597>;

E-Government-Bereichsabgrenzungsverordnung: BGBl. II Nr. 289/2004

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20003476>

igaz az, hogy a magyarság a legnagyobb kisebbségi csoport az országban, 2. Az osztrák hivatalok csak az osztrák állampolgársággal rendelkezőket számítják az autochton csoportba.

A helyzet megértéséhez ismernünk kell a kisebbségpolitikai koncepción túl és a fentebb bemutatott jogszabályi környezet mellett az Osztrák Köztársaság népszámlálásának bonyolult, egységesnek egyáltalán nem mondható rendszerét.

1. táblázat: A hivatalos népszámlálások adatai Burgenlandban²³

	Népesség összesen	Németek száma	Magyarok száma	Horvátok száma	Egyéb népesség	Megjegyzés
1920	294 849	221 185	24 867	44 753	4 044	A magyar népszámlálás szerinti adatok. A census során az anyanyelvre (Muttersprache) kérdeztek rá.
1923	286 179	226 995	15 254	42 011	1 919	Az első osztrák népszámlálás, amelyben az anyanyelvre (Muttersprache) kérdeztek rá.
1934	299 447	241 326	10 442	40 500	7 179	Az osztrák népszámlálás anyanyelvi adatai. (Muttersprache)
1951	276 139	239 687	5 251	30 599	599	A használati nyelvre kérdez rá. (Umgangssprache) ²⁴
1961	271 001	235 491	5 642	28 126	1 742	A használati nyelvre kérdez rá (Umgangssprache)
1971	272 119	241 254	5 673	24 526	666	A használati nyelvre kérdez rá (Umgangssprache)
1981 ²⁵	269 771	245 369	4 147	18 762	1 493	A használati nyelvre kérdez rá (Umgangssprache)
1991 ²⁶	270 880	237 516	6 763	19 109	1 494	A használati nyelvre kérdez rá (Umgangssprache)
2001 ²⁷	277 558	242 458	6 641	19 778	8 389	A használati nyelvre kérdez rá

²³ Statistik Austria..., i. m., 2002.; vö. Gerhard Baumgartner: *Ausztria magyar nyelvű lakossága...*, i. m., 2003, 223.

²⁴ *Umgangssprache*: Az a nyelv, amit az ember otthon vagy a barátaival való társalgásban használ. *Langenscheidt Grossörterbuch*. Berlin 2003. i.m., 1059.

²⁵ Éger György: *A burgenlandi magyarság rövid története...*, i.m., 20.

²⁶ Baden, Erich (Hg.): *Volkszählung 1991...*, i.m., 23.

²⁷ *Volkszählung 2001: Hauptergebnisse II*. Statistik Austria, 2004.

2011 ²⁸	285 685					(Umgangssprache) Regiszter alapú népszámlálás (Registerzahlung)
--------------------	---------	--	--	--	--	--

2. táblázat: Az ausztriai őshonos és egyéb kisebbségek számának alakulása 2001-ben²⁹

Használt nyelv	Összesen	Oszták állampolgár	Ebből Ausztriában született	Nem oszták állampolgár
Összes lakos	8 032 926	7 322 000	6 913 512	710 926
Kizárólag németül beszélő	7 115 780	6 991 388	6 745 701	124 392
A német mellett valamelyik autochton népcsoport nyelvét is beszélő lakos	119 667	82 504	49 321	37 163
Burgenlandi horvát	19 412	19374	18 943	38
Roma	6 273	4 348	1 732	1 925
Szlovák	10 234	3 343	1 172	6 891
Szlovén	24 855	17 953	13 225	6 902
Cseh	17 742	11 035	4 137	6 707
Magyar	40 583	25 884	9 565	14 699
A volt Jugoszláviából és Törökországból érkezők	534 207	133 364	62 664	400 843
Bosnyák	34 857	3 306	1 286	31 551

28

http://www.statistik.at/web_de/statistiken/bevoelkerung/volkszaehlungen_registe_rzaehlungen_abgestimmte_erwerbsstatistik/index.html (Letöltés:2014-12-13)

29

http://www.statistik.at/web_de/statistiken/bevoelkerung/volkszaehlungen_registe_rzaehlungen/bevoelkerung_nach_demographischen_merkmalen/022896.html (Letöltés: 2014-12-13)

Használt nyelv	Összesen	Osztrák állampolgár	Ebből Ausztriában született	Nem osztrák állampolgár
Horvát	131 307	25 820	11 216	105 487
Macedón	5 145	1 127	609	4 018
Szerb	177 320	41 944	18 777	137 376
Török	183 445	60 028	30 405	123 417
Kurd	2 133	1 139	371	994
Angol, francia, olasz	79 514	43 469	29 770	36 045
Egyéb európai nyelvek	116 892	38 660	14 465	78 232
Afrikai nyelvek	19408	10	4	9
Ázsiai nyelvek	47 420	22 576	7 554	24 844
Egyéb, ismeretlen nyelvek	38	12	19	12

A censusok szempontrendszere tulajdonképpen jól illeszkedett az osztrák kisebbségpolitika ideológiájához³⁰, és megmutatta a nyelvpolitika törésvonalait.³¹ A censusokban különbséget tettek osztrák és külföldi állampolgárságúak között. Így jól látszott, hogy mennyien vannak azok az állandó lakcímmel rendelkező külföldi származású állampolgárok, akik 10 év Ausztriában tartózkodás után megkapták az osztrák állampolgárságot. A hivatalos statisztikákban az autochton népcsoportok létszámát az osztrák állampolgárság vonatkozásában adták meg, ezt tekintették meghatározónak. Azok a magyarok, akik nem rendelkeztek osztrák állampolgársággal, külön kategóriába kerültek. Azokat pedig, akiknek nem volt állandó bejelentett lakcíme (például az ingázók és az idénymunkások), nem is számolták össze.

A kérdőívek nem az anyanyelvre (*Muttersprache*), hanem a mindennapi életben (a család, a rokonok, barátok körében) használt nyelvre (*Umgangssprache*) kérdeznek rá. A dokumentumban az államnyelv mellett előre megadott kategóriaként felsorolják a hivatalosan elismert hat ausztriai autochton népcsoport nyelvét is: a szlovént, a burgenlandi horvátot (*gradišćanski hrvatski*), a magyart,

³⁰ Baumgartner, Gerhard: *6x Österreich...*, i. m., 1995.

³¹ Baumgartner, Gerhard – Perchinig, Bernhard: *Minderheiten Politik...*, i. m., 1997, 628–651.

a szlovákot, a csehét és a romani nyelvet. Ezekon kívül egyéb nyelvek is megadhatók. Míg az 1991-es census alkalmával még a 6 őshonosként hivatalosan elismert népcsoport nyelvén is külön kérdőíveket készítettek, addig 2001-ben ezek már csak az internetről voltak letölthetők. A fentiek függvényében teljesen szubjektív, hogy ki melyik nyelvet jelölte meg.

A népszámlálások adatainak feldolgozásával kapcsolatban tudni érdemes, hogy az osztrák statisztikai hivatal nem tesz közzé az egész országra vonatkozóan egységes adatokat. Az osztrák közigazgatás felépítésével összefüggő sajátosság az, hogy bár a kérdőíveket a központi statisztikai hivatal dolgozza ki, azokat a tartományi kormányok statisztikai osztályai kérdezik le és küldik vissza a központba. A feldolgozott adatoknak azonban csak egy részét publikálja a *Statistik Austria* ingyenesen a honlapján vagy nyomtatott kiadványok formájában, a részletesebb adatokért fizetni kell, mivel a statisztikai hivatalnak a saját költségvetése egy részét piaci alapon kell kigazdálkodnia. Részben ez az oka annak, hogy a legfrissebb, 2011. évi regiszter alapú népszámlálás népcsoport-soros adatait még ma sem ismerjük, hiszen a nyelvi adatok kinyeréséért és elemzéséért már fizetni kell.

A kérdőívek nyelvi adatainak elemzése további problémákat vetett fel. Ha például valaki a magyar és a horvát nyelvet egyaránt bejelölte használt nyelvként a kérdőíven, akkor az elemzők a lakóhely szerint sorolták be valamelyik nyelvhez. Ha a válaszadó például Eszéken született, akkor egyértelműen a horvát nyelvet beszélőkhöz sorolták be. Hasonló helyzet állt fenn a 2001-es népszámlálásnál is, ezt az eljárást alkalmazták a horvát és a roma nyelvcsoporthoz, ahogyan erre Baumgartner is felhívta a figyelmet.³² A roma nyelvcsoporthoz 1991-ről 2001-re óriási mértékű növekedés volt megfigyelhető. Amíg 1991-ben 93 személy vallotta magát romani vagy szintű beszélőnek, addig tíz évvel később már több ezren. A Statisztikai Hivatal feltételezése szerint az elmúlt évtizedben Ausztriába költöző románok többsége érthette félre a kérdőívet, ezért azokat, akik a romani nyelvet jelölték be és Romániában születtek, a román nyelvcsoporthoz sorolták. Fel sem merült az elemzőkben az, hogy ők romániai származású, romanit beszélő románok is lehetnek.

A burgenlandi horvát kisebbség esetében a népszámlálási kérdőíveken évtizedeken keresztül csak a horvát nyelv szerepelt

³² Baumgartner, Gerhard: *Ausztria magyar nyelvű lakossága...*, i. m., 2003, 158–170.

előre megadott nyelvi kategóriaként. Elsőként a 2001-es census tett különbséget a horvát standard és a burgenlandi/gradišcei horvát nyelvváltozat között. Ez a megkülönböztetés azonban nem volt véletlen, annak háttérében tudatos nyelvpolitikai megfontolások feltételezhetők, hiszen autochton népcsoportként csak a burgenlandi horvátokat ismeri el az osztrák állam. Ha a 2001-es népszámlálás kérdőívében valaki beszélt nyelvként bejelölte mind a lokális horvát változatot, azaz a gradišcei horvátot, mind pedig a standard, „irodalmi” horvátot, akkor ismét a demográfusok döntötték el az illető születési helye alapján, hogy a válaszadó a hivatalosan elismert, őshonos burgenlandi horvát népcsoporthoz tartozik-e. Azaz a statisztikai hivatal szakemberének minősítése hatással van a horvát nyelvi kisebbséget reprezentáló statisztika adataira, hiszen befolyásolja annak a népességnek a számarányát, amely igényt tarthat az autochton kisebbségeket megillető jogok gyakorlására.

Összegzésképpen tehát arra hívjuk fel a figyelmet, hogy annak ellenére, hogy a censusadatok önbevalláson alapulnak, a nyelvhasználati adatoknál egyes esetekben az elemzők értelmezése felülírja azt és dominánssá válik, ezért nem kapunk valós képet.

A magyar népcsoportra és a teljes magyar nyelvi kisebbségre vonatkozó adatok megjelenésére a 2001-es népszámlálások adatainak megjelenése után is éveket kellett várni, mert a statisztikai hivatal csak az osztrák állampolgárokra vonatkozó adatok elemzését tette közzé, a külföldiek adatait csak részlegesen. A kisebbségi nyelvekre vonatkozó adatok feldolgozása során gondot okozott az is, hogy a civil szervezetek költségvetési támogatásának felhasználását szabályozó rendelkezések nem engedélyezik azt, hogy az állami kancelláriától kapott támogatásból egy szintén állami hivatal részére történjenek kifizetések, ezért azt sem teszik lehetővé, hogy a kisebbségi szervezetek a statisztikai adatokért fizessenek.

3. táblázat: Az osztrák állampolgárságú magyar lakosság száma a használt nyelv alapján tartományonkénti eloszlásban

Auszt ria	Burgenl and	Karin tia	Alsó- Auszt ria	Felső- Auszt ria	Salzb urg	Stájeror szág	Tir ol	Vorarl berg	Béc s
1971									
14815	5447	141	1381	585	87	802	101	172	609 9
1981									
12043	4025	121	749	540	204	440	121	160	568 3

1991									
19638	4973	247	2389	1182	432	836	347	302	893 0
2001									
25884	4704	313	4790	2344	551	1651	469	375	106 86

Általában a regiszter alapú népszámlálásról

A regiszter alapú népszámlálás jellemzője, hogy a már meglévő hatósági adatbázisok adataiból nyerik ki az információkat, s egyszerre több adatbázisból dolgoznak. Ez a minőségbiztosítást és a konzisztenciát, az ellenőrzést szolgálja. Vannak olyan adatok (például a nemekre vonatkozó adatok), amelyek több regiszterben is megtalálhatók, ezért összevethetők és kontrollálhatók. Ausztriában összesen 15 fajta adatbázisból dolgoznak: vannak alapvető adatbázisok (központi társadalombiztosítási adatbázis, adózási adatok, a munkaügyi hivatal adatai, képzési regiszter, iskolastatisztikák, épület- és lakásnyilvántartás, vállalati, mezőgazdasági, erdőgazdasági adatbázisok) és összehasonlító regiszterek (idegenrendészeti adatbázis, tartományok munkaadói nyilvántartása, tartományi szociális segélyezés adatai, családi segélyezés adatbázisa), amelyek együttesen az alapadatok megbízhatóságának ellenőrzését, a minőségbiztosítást szolgálják.

Ausztriában a 2011-es első regiszter alapú census bevezetése előtt próbanépszámlálást végeztek 2006-ban, amelyen 20 000 ember vett részt. E felmérés sok hibára rámutatott.³³ A 2011-es census során az embereknek egy minden településen megtalálható regisztrálási centrumba kellett bemenniük, ahol egyeztettek velük az adataikat.

Előnyök és hátrányok versus tudatos vagy tudattalan nyelvpolitika?

A regiszter alapú népszámlálás nem ismeretlen Európában: hasonló gyakorlatot alkalmaznak Dániában, Finnországban,³⁴ Norvégiában, Svédországban és Szlovéniában is.³⁵ Elsőként Dánia használta 1981-ben.³⁶

³³ *Bericht über die Probezählung 2006. Ergebnisse und Evaluierung*, 392. A kiadvány letölthető: http://www.statistik.at/web_de/fragebogen/registerzuehlung/probezaehlung_2006/index.html#index4

³⁴ Harala, Riitta: *Statistical Properties and Quality of Register-based Census Statistics in Finland*, 1997. <http://www.stat.fi/roundtable/sefdrha.doc> (Letöltés: 2014-11-02);

Ruotsalainen, Kaija: *Finnish Register-based Census System*. 2008. http://census.ac.uk/Documents/Present_Future_Conference_2005/Ruotsalainen.pdf (Letöltés: 2014-11-02)

³⁵ Kronbichler, Katrin: *Von der traditionellen Volkszählung zur Registerzählung...*, i. m., 2011, 72.

Az úgynevezett regiszter alapú népszámlálás kétségtelen előnye, hogy olcsóbb és gyorsabb, mint a korábban alkalmazott módszerek. Hátránya, hogy a meghatározott szempontok szerint összeállított regiszterekből nem lehet minden adatot automatikusan kinyerni: ilyenek például a foglalkozásra/szakmára, valamint a nyelvi és vallási hovatartozásra vonatkozó adatok. Ezzel magyarázható, hogy a mai napig nem áll rendelkezésre pontos adat arra vonatkozóan, hogy mekkora a burgenlandi autochton magyar népcsoport és tágabban értelmezve az ausztriai magyarok létszáma.

Ellentétben a Magyarországra irányuló bevándorlással,³⁷ arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy mekkora a Magyarországról elvándorlók száma. Csak a legfrissebb Eurostat adatokból következtethetünk arra, hogy a gazdasági okok következtében felélénkülő nyugat-európai irányú migráció miatt az Ausztriában élő magyarok száma is megnövekedett.³⁸ Az Eurostat adatai szerint 2012-ben mintegy 230 000 hivatalosan is bejelentett magyar állampolgár élt az Európai Unió más államaiban: közel egyharmaduk Németországban, egyötödük az Egyesült Királyságban és 13 százalékuk Ausztriában. A 2001-es népszámlálási adatokat már ismerjük. Ezen túl az osztrák statisztikai hivatal 2012-es közlése szerint 47.950 magyar állampolgár, többségében férfi dolgozik Ausztriában.³⁹ A bejelentett lakcímmel nem rendelkező, hetente vagy havonta ingázó munkások száma hivatalosan nem tudható, arra vonatkozóan csak becslésekre hagyatkozhatunk. A magyarok számát Ausztriában összességében közel százezerre becsülik.

Az Ausztriában élő népcsoportokra vonatkozó adatokhoz való hozzájutás már a 2001-es census alkalmával sem volt automatikus. Az osztrák statisztikai hivatal privatizálásával ugyanis a kisebbségi adatsorokat nem tették közzé automatikusan, mert a törvény nem fogalmazott pontosan arra vonatkozóan, hogy a nyelvi

http://www.gwunterricht.at/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=9:gwu-123&Itemid=20 (Letöltés: 2014-12-16)

³⁶ Borchsenius, Lars: *From a conventional to a registered-based Census of Population*. INSEE Eurostat seminar on the censuses after 2001.

<http://www.insee.fr/en/insee-statistique-publique/connaitre/colloques/insee-eurostat/pdf/borchsenius.pdf> (Letöltés: 2014-10-02)

³⁷ Lásd például Gödri Irén: *Migráció nemzeti/nyelvi határokon belül..*, i. m., 2013.

³⁸ <http://www.vg.hu/gazdasag/gazdasagpolitika/kiderult-felgyorsult-a-kivandorlas-magyarorszagrol-404090> (Letöltés: 2014-11-10)

³⁹

http://web.integrationsfonds.at/oeif_dossiers/die_ungarische_community_in_oest_erreich/ (2015-06-10)

REGIO 23. évf. (2015) 3. szám 80-100.

hovatarozásra vonatkozó adatok kinyerésének költségeit kinek kell finanszíroznia.

A regiszter alapú census esetében hasonló a helyzet: a nyelvi és vallási adatokat külön meg kell rendelni. Pedig egyáltalán nem elhanyagolható szempont a népcsoportok számarányának becslése és jogaik elismerése és biztosítása szempontjából a nyelvhasználat, a nyelvi hovatarozás kérdése, s ezen adatok közlésére a törvény is kötelez. Léteznek olyan törvények Ausztriában, amelyek betartásához például szükség lenne az autochton kisebbségi csoportok létszámának felmérésére. Ezek egyike a karintiai helységnévtáblákkal kapcsolatos, ahol a kétnyelvű táblák kihelyezése a szlovén népcsoport létszámához kötött.

A *Der Standard* cikkében az olvasható, hogy a közigazgatási adatok összekapcsolása a népszámlálási regiszterekkel adatvédelmi rendelkezések miatt nem egyszerű, hiszen a statisztikai hivatal teljesen anonim adatsorokat kap, minden állampolgárnak egy 172 karakterből álló adatsora van, amelynek visszafejtése lehetetlen.⁴⁰

Összefoglalás

Akkor hány magyar is él Ausztriában? A 2001-es census szerinti 40 568, s ezzel a magyarok alkotják a legnagyobb népcsoportot? Hivatalosan csak 15 390, mert az autochton státusz csak a burgenlandi és bécsi magyarokra vonatkozik, a többiekre nem? Vagy körülbelül 100 000 fölött van az Ausztriában élő és dolgozó magyarok száma? Melyik adat torzít és melyik valós? Egyáltalán torzít-e bármelyik is vagy mindegyik igaz, de más nézőpontból? A számok – bár nem lehetnek pontosak –, azt egyértelműen diagnosztizálják, hogy bár folyamatosan nő az ausztriai magyarok száma, ez a legújabb gazdasági indíttatású migrációnak köszönhető. Ezzel ellentétben az autochton burgenlandi magyar népcsoport száma folyamatosan csökken.

Bár a népszámlálások olykor bonyolult és az állam által sajátosan irányított és befolyásolt rendszerében nem könnyű eligazodni, a censusok mégis képet adnak a társadalom rétegződéséről, összetett nyelvi helyzetéről, a gazdasági folyamatokról stb. Ezért alapjául szolgálnak különböző elemzéseknek, kutatásoknak és minden átfogó tervezésnek, amely a jövőt szolgálja.

⁴⁰ <http://derstandard.at/1297818402402/Statistik-Vollautomatische-Volkszaehlung> (Letöltés: 2014-10-01)

Irodalomjegyzék:

- Baden, Erich (Hg.): *Volkszählung 1991. Hauptergebnisse I. Burgenland*. Wien, Verlag Österreich, 1993.
- Baumgartner, Gerhard: Minderheitenschutz versus Sprachunterricht – Zur Rolle der burgenländischen Minderheiten schulegesetze 1937 und 1994. In: *Vielfalt. 10 Jahre Minderheiten schulegesetz für das Burgenland*. Herausgeber: hkdc-Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum in Kooperation mit dem Landesschulrat für Burgenland. Eisenstadt, Rötzer-Druck, 2004. 51–56.
- Baumgartner Gerhard: Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlálás tükrében. In: Gyurgyik László és Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003. 158–170.
- Baumgartner, Gerhard – Bernhard Perchinig: Minderheitenpolitik in Österreich 1945–1989, In: Herbert Dachs et al. (szerk.): *Handbuch des politischen Systems Österreichs*, Wien, 1997. 628–651.
- Baumgartner, Gerhard: *6x Österreich. Geschichte und aktuelle Situation der Volksgruppen*, (hrsg.) Ursula Hemetek für die Initiative Minderheiten, Klagenfurt, Drava Verlag, 1995.
- Borchsenius, Lars: *From a conventional to a registered-based Census of Population. INSEE*
- Eurostat seminar on the censuses after 2001.* 2000.
<http://www.insee.fr/en/insee-statistique-publique/connaitre/colloques/insee-eurostat/pdf/borchsenius.pdf>
 (Letöltés: 2014-10-02)
- Éger György: *A burgenlandi magyarság rövid története*. Budapest, Anonymus Kiadó, 1994.
- Dorostkar, Niku: *(Mehr-)Sprachigkeit und Lingualismus*. Wien, Vienna University Press, 2014.
- Erdei Virág: A 2011. évi népszámlálások az Európai Unióban. In: *Statisztikai Szemle*, 2013, 91. (12). szám, 1303–1317.
- Giles, Howard: *Language, ethnicity and intergroup relations*. London, Academic Press, 1977.

- Gödri Irén: Migráció nemzeti/nyelvi határokon belül. Bevándorlók és új állampolgárok a szomszédos országokból – változó trendek. In: *Magyar Tudomány*. 2013. 3. (174). szám, 263–275. <http://www.matud.iif.hu/2013/03/04.html> (Letöltés: 2014-12-10)
- Harala, Riitta: *Statistical Properties and Quality of Register-based Census Statistics in Finland, 1997*. www.stat.fi/roundtable/sefdrha.doc (Letöltés: 2014-11-02)
- Kátainé Csincsák Éva – Borbély András – Lakatos Gábor Miklós: Adatgyűjtési újdonságok a 2011. évi népszámlálásban. In: *Statisztikai Szemle*, 2013. 91 (12). szám, 1279–1303. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_12/2013_12_01.pdf (Letöltés: 2014-12-18)
- Klopčič, Vera: Pravice manjšin v evropskih dokumentih. In: Vencelj, Peter – Klemenčič, Vladimir – Novak Lukanovič, Sonja uredili: *Manjšine v prostoru Alpe–Jadran*. Ljubljana. 1994. 105–110.
- Kronbichler, Katrin: Von der traditionellen Volkszählung zur Registerzählung. In: *GW-Unterricht*. 2011, 2. (123). szám, 64–75. http://www.gw-unterricht.at/index.php?option=com_phocadownload&view=categy&id=9:gwu-123&Itemid=20 (Letöltés: 2014-12-16)
- Mayer-Schönberger, Viktor – Cukier, Kenneth: *Big Data*. Budapest, HVG Könyvek, 2014.
- Ruotsalainen, K: *Finnish Register-based Census System. 2008*. http://census.ac.uk/Documents/Present_Future_Conference_2005/Ruotsalainen.pdf (Letöltés: 2014-11-02)
- Spolsky, Bernard: *Language policy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Szűcs Zoltán: Népegységsoportosítások, népességkategóriák. In: *Statisztikai módszertani füzetek*, Budapest, KSH, 2011, 48. füzet, 11. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/nepcsoport.pdf> (Letöltés: 2014-11-01)
- Szoták Szilvia: Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében. In: *Magyar Tudomány*, 2009. 11. szám, 1321–1329.

Szoták Szilvia: Az osztrák nyelv- és kisebbségpolitika legújabb diskurzusai. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás – A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest, Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, 2013. 122–144.

Szoták Szilvia: A burgenlandi magyarság nyelvi jogai. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest, Tinta, 2004. 278–291.

Törvények

Bundesgesetzüber die Durchführung von Volks-, Arbeitsstätten-, Gebäude- und Wohnungszählungen (Registerzählungs gesetz)
StF: BGBl. I Nr. 33/2006
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20004583>

Bundesgesetz, mit dem der Finanzausgleich für die Jahre 2008 bis 2016 geregelt wird und sonstige finanzaus gleich srechtliche Bestimmungen getroffen werden (Finanzaus gleichs gesetz 2008 – FAG 2008)StF: BGBl. I Nr. 103/2007
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20005610>

Bundesgesetzüber die Bundesstatistik (Bundesstatistik gesetz 2000)
StF: BGBl. I Nr. 163/1999
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10006095>

Bundesgesetzüber den Schutz personen bezogener Daten (Datenschutzgesetz 2000 - DSG 2000) StF: BGBl. I Nr. 165/1999
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=bundesnormen&Gesetzesnummer=10001597>

Verordnung des Bundeskanzlers, mit der staatliche Tätigkeitsbereiche für Zwecke der Identifikation in E-Government-Kommunikationen abgegrenzt werden (E-Government-Bereichs abgrenzungs verordnung - E-Gov-BerAbgrV) StF: BGBl. II Nr. 289/2004
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20003476>

Volksgruppengesetz

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000602&ShowPrintPreview=True>

Volkszählung 2001: Hauptergebnisse II. Wien, Statistik Austria, 2004.

BESZÉLGETÉSEK

FEDINEC CSILLA* – HALÁSZ IVÁN**

KISEBBSÉGI LIBIKÓKA

Interjú Tóth Mihály ukrainai jogással
közéleti és politikai szerepekről

Tóth Mihály 1954-ben született Kárpátalján. 1987 és 1989 között Beregszász város polgármestere, 1992 és 1994 között pedig elnöki megbízott a Beregszászi járásban, majd 1994 és 1998 között a kijevei parlament képviselője volt. Számos társadalmi funkciója közül az egyik legfontosabb az Ukrainai Magyar Demokratikus Szövetségben betöltött tiszteletbeli elnöki poszt. 2001 óta az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Koreckij Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Legfontosabb „identitása”, hogy kisebbségi jogi szakértő, a gyakorlatban is részt vesz az ukrainai jogalkotásban.

Említetted egyszer, hogy fiatal korodban naplót írtál. Bár emlékeid szerint a valós tapasztalataid rögzítetted annak idején, mégis, a sok évvel későbbi újraolvasáskor azzal a különös dologgal szembesültél, hogy nem úgy emlékszel a dolgokra, ahogyan a naplóban leírtad. Megélni az adott időpontban bizonyos dolgokat, illetve utólag visszatekinteni ezekre a dolgokra – mindkettő hiteles pozíció, de nem mindig vannak egymással szinkronban.

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete. E-mail: fedinec.csilla@tk.mta.hu

** MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete. E-mail: halasz.ivan@tk.mta.hu

Igen, volt, van egy ilyen élményem. Egyetlen egy időszak van, amikor naplót vezettem: 1977–1979 között, egy nagyon érdekes helyen. Már diploma volt a kezemben, amikor besoroztak a hadseregbe és két évig katonamérnökként dolgoztam a Bajkál–Amur-vasútvonal (BAM) építésén. Csodás élmények voltak, nagyon örülök neki, hogy akkor írogattam. Közel két évtized után került ismét a kezembe a notesz. Elkezdtem olvasni, és valóban olyan érzésem támadt, hogy igen, emlékszem ezekre a dolgokra, de másképp értékelem őket. Tehát másképp emlékszem rá. Maguk a tények, azok valahol helyénvalóak, de mintha most másképp élném meg azt, amit akkor leírtam. A hitelességhez nem férhet kétség, mert azt és úgy írtam, ahogy gondoltam, éreztem. És ez biztosan valamilyen relevanciával a mai, múltidéző beszélgetésünkre is érvényes.

Nyilván minden ember életpályáját mélyen meghatározza az, hogy honnan, milyen közegből jött. Kezdjük a családi környezettel, hol születettél, hol jártál iskolába.

Azt hiszem, hogy az életem egyik meghatározó tényezője, hogy mindig mozgásban voltam. A családommal, melyben születtem, és azzal is, melyet már a nejemmel alapítottunk, mindig mozgásban voltunk-vagyunk, valahogy sohasem sikerül huzamosabb ideig egy helyen élni. Bár zápszonyi vagyok, apai-anyai felmenőim mind zápszonyiak, és születésemkor már laktuk ottani családi házunkat, de mivel 1954-ben a szomszédos Kaszonyban, a szülőotthonban jöttem a világra, ezért e község (hajdanán mezőváros) szülöttjének lettem anyakönyvezve. Azt hiszem, hogy még 2 éves sem voltam, amikor elköltöztünk először Szürtébe, aztán pedig Munkácsra, követve édesapám munkahelyeit az állami dohánykészletező rendszerben, melyeket népnyelven „dohánybevéltónak” neveztek. Lényegében a kora gyermekkorom Munkácson telt, ott kezdtem az iskolát. A munkácsi dohánybevéltő telep udvarában volt a szolgálati lakásunk. Amikor el kellett hagynunk, olyan volt, mint a kiűzetés a paradicsomból. Édesapámat feljelentették, hogy szolgálati lakást használ, miközben a faluban van háza. Választania kellett: vagy eladja a házat a faluban, vagy pedig fel kell adni a szolgálati lakást. A falut választottuk, mert a negyedhektárnyi szőlő és a gyümölcsös már termett, és ez abban az időben nagyon jelentős jövedelemkiegészítő lehetőség volt. Így aztán a továbbiakban már a

zápszonyi általános iskolába jártam. Itt orosz tannyelvű párhuzamos osztályok is voltak, s 5. osztálytól én is ilyenbe jártam. Igazából nem volt nagy különbség a kettő között, a párhuzamos osztályokban is ugyanazok a tanárok tanítottak, talán csak az orosz próbálták meg mélyebben oktatni. A középiskolát már Beregszászban jártam, tudatos választás volt, hogy az orosz tannyelvű iskolában. Azt is elmondom, miért. Az 1960-as években mifelénk minden fiúgyerek űrhajós akart lenni, én is, s úgy gondoltam, hogy ehhez jól meg kell tanulni oroszul. Az űrhajózáshoz előbb vadászpilóta iskolát kellett végezni, amihez a stabil orosz nyelvtudás elengedhetetlenül szükséges volt. Hozzá kell tennem, hogy koragyermekkoromban Munkácson két évig jártam szláv óvodába. Valószínűleg az óvoda nyelvi élményei és a középiskola együtt adta meg ahhoz a nyelvtudáshoz az alapot, amivel a későbbiekben tudtam érvényesülni.

Mit jelent a szláv nyelvű óvoda?

Olyan intézmény, ahol a helyi szláv nyelvet, a ruszint beszélő személyzet volt többségben, de volt, aki az ukránt, és volt, aki az oroszot beszélte. Ugyanakkor, emlékeim szerint, magyarul ott senki sem beszélt. Én abban az időben egyáltalán nem tudtam különbséget tenni e nyelvek között, hiszen mindegyik teljesen ismeretlen volt számomra. A mai napig élnek bennem bizonyos szavak, például a „de pered” – most már tudom, hogy azt jelenti, „hol az eleje”. A gyerekek ébredéskor felsorakoznak és kérdik az óvónőtől, hogy hol a nadrágjuk eleje. A „de pered” volt talán az első olyan kifejezés, ami megragadt az agyamban, mint nem magyar szó. Az, hogy az óvodában senki sem beszélt magyarul, azért volt számomra furcsa, mert Munkács zömében magyar városnak tűnt nékem, hiszen velünk szinte mindenki magyarul beszélt. Amikor már felnőtt fejjel visszagondoltam az utcabeli szomszédjainkra, rájöttem, hogy talán két-három család volt csak magyar, a többiek ruszinok, svábok, szlovákok, zsidók vagy bolgárok voltak. Hogy otthon hogy beszéltek, azt nem tudom egészen biztosan, de halványan az él bennem, hogy a zsidók, a svábok és a szlovákok egymás között magyarul, a ruszinok pedig ruszinul beszéltek a gyerekeikkel a családban. De mondjuk a piacon, a futballmeccsen vagy a baráti társaságokban, ahova eljártunk, szinte mindig mindenki magyarul beszélt. Ezért gondoltam, hogy itt mindenki magyar. Később a

szakirodalomból derült ki számomra, hogy sem korábban, sem akkor nem volt magyar többség Munkácson. Azt hiszem, hogy ez a magyarul beszélési kedv az 1950–60-as években abból a gondolatból táplálkozott, hogy bárhová is tartozik most ez a vidék, végeredményben ez mégiscsak Magyarország. Hiszen voltak itt csehek, elmentek. Most itt vannak az oroszok – azok is elmennek előbb-utóbb, és úgyis Magyarország lesz ebből. Úgy vélem, hogy nem csak a magyar etnikumúak, de a helybéli nem magyarok egy jelentős részének magyaros nemzettudata is nagyrészt erre épült – legalábbis abban az időben. Evidenciának tűnt, hogy ez is csak egy korszak, ami el fog múlni. A 1970-es és a további években azonban ez a gondolat kikopik, hordozói kihalnak.

Beregszászban az orosz középiskola ezek szerint saját elhatározás volt. De miért jártál Zápszonyban orosz osztályba?

A szülők döntése volt, hogy a nővéremmel együtt az orosz osztályba járjunk. Édesapám részéről egészen biztosan, mert határozott élettapasztalata volt, hogy óriási hátrány származik abból, ha valaki ebben a közegben képtelen megfogni az orosz nyelvet (felnőttfejjel számára ez nem sikerült). Úgy érezte, ha a nővéremmel együtt ezzel a problémával szembesülünk, akkor semmi lehetőségünk nem lesz arra, hogy kettőről háromra tudjunk jutni. Pedig azt egész biztosan tudom, hogy a családnak rendszeridegen volt. Sok oknál fogva. Ilyen volt édesapám katonai továbbszolgáloi múltja: 1918-as születésű volt, és amikor 1938 novemberében bejöttek a magyarok, pár hónappal később besorozták, azt hiszem a 13-as hegyivadászokhoz Rahóra. Ott lett továbbszolgáló, ott végezte el már katonaként a polgárit, tiszthelyettesi szintig vitte, aztán frontszolgálat, aztán hadifogságból került haza. Mind édesapám, mind édesanyám családjai kárvallottjai voltak a háború utáni állam-és rendszerváltásnak. A nyelvi kérdés édesapámnál a munkahelyi problémái miatt csúcsoodtak ki a családban. A polgáriját nem ismerték el. Ahhoz, hogy ezt a középhivatalnokit beosztást be tudja tölteni, legalább egy technikumot el kellett volna végeznie. El nem lehet mondani, hogy mit összeszenvedett, hogy azt a 3 éves képzést 6 vagy 7 év alatt megcsinálja, megszerezze a szükséges papiroost. És mindennek az oka az volt, hogy nem beszélte a nyelvet.

Miért éppen Dnyepropetrovszk?

Nem feledkeztem meg a repülési terveimről, de a pályaválasztási-továbbtanulási döntésemnél talán először kellett életemben szembesülnöm az etnikai diszkrimináció problémájával. A szovjet rendszerben ugyanis számos életpálya lehetősége volt nemzetiségi és/vagy osztály-hovatartozáshoz kötve. Például a jogi vagy külügyér pályára felkészítő képzésben való részesülés szinte kizárólagosan a járási párt-, illetve komszomolbizottság ajánlásával volt elérhető. A soknemzetiségű birodalom polgárait nemzetiségi szempontból megbízhatókra és kevésbé megbízhatókra tagolták. Utóbbiak közé tartoztak többek között azok, akik nemzeti a II. világháború frontjain a győztes hatalmak ellen harcoltak, illetve a háború alatt tanúbizonyságát tették a birodalommal, illetve a rendszerrel szembeni illojalitásuknak, aminek következményeként ilyen vagy olyan formában kollektív megtorlások elszenvedői lettek. Ez utóbbiak között voltak a kárpátaljai magyarok is. Ez a hozzáállás, természetesen, érezte hatását az állambiztonsággal összefüggő foglalkozások területén, így a hadseregben is. Például etnikai származásától függetlenül bárki előtt nyitva állt a karrier lehetősége a műszaki-mérnöki alakulatoknál, de a stratégiai rakétásoknál vagy a légierőnél már nem mindig volt így. E területeken a megszorítások és a megengedések váltogatták egymást, függően a belpolitikai vagy a nemzetközi helyzet „fokozódásától”. Sajnos (akkori gondolkodásom szerint), és talán szerencsémre (így utólag), abban az évben (1972), amikor jelentkeztem volna pilótának, az én nemzetiséggemmel éppen „nem repültek”. Így kézenfekvő volt, hogy a Dnyepropetrovszki Közlekedési Főiskolán végzős hallgató unokatestvérem javaslatára oda jelentkeztem, már csak azért is, mert ott ugyanazon tantárgyakból (matematika, fizika) kellett felvételizni, melyekből egyébként is készültem.

A családban felmerült, hogy átköltözik Magyarországra? Miért maradtak ott?

Családunk esetében ez fel sem merülhetett. Az akkori rend szerint a kivándorlás csak családegyesítés címén, közvetlen rokonhoz (szülő, testvér) volt lehetséges. Ilyennel mi nem rendelkezünk. A II. világháborút követően a kárpátaljai magyarok számára a repatriálás lehetősége nem volt felkínálva. Ahogy a határt lezárták, mindenki szovjet állampolgár lett. Ilyen lehetőség csak a

Csehszlovákiából Kárpátaljára telepítetteknek volt felkínálva, valamint azoknak, akik vitézkedtek a Ludvík Svoboda-féle hadtestben. Nékik volt optálási lehetőségük.

Az én édesapám sztorija abban különbözött a másokétól, hogy miután hazajött a szovjet lágerből, gyakran átjárt a határon, ami akkor még könnyen átjárható volt, a csempészet pedig a mi vidékünkön mindig kifizetődő üzletágnak számított, egyébként ma is az. Akkoriban például szalonnát vittek a magyar oldalra, visszafelé gabonafélét hoztak. Mindig esténként átsétáltak a rokonokhoz a másik faluba a batyúval. Édesapám is ezt csinálta. S egy idő után kint maradt Magyarországon. 1947-ben, amikor nagymamám meghalt, akkor hazajött a temetésre. Visszaúton elcsípték, pár hónapra bezárták, és többé már nem engedték vissza. 1949-ben nősült meg. Bennünket, gyerekeket kettős morálban neveltek. Ez abból állt, hogy azt mondták, mindent úgy kell mondani, ahogyan az iskolában tanítják, de közben tudnunk kell, hogy az valójában nem úgy van. Mert most ilyen élet van, és ezt így kell csinálni. Ha az ember ugyanazt fogja mondani, amit gondol, abból csak bajok lesznek. Viszont tudni kell azt is, hogy mi a lényege a dolgoknak, és nem kell elfogadni mindig azt, amit éppen aktuálisan traktálnak számunkra. A középiskolát viszonylag jó eredménnyel végeztem el, s utána ismét költöztem, Dnyepropetrovszkba, a főiskolára, öt évre.

Volt az életemben foci is, zene is. Hogyan kezd el egy fiú zongorázni?

Mindig csináld azt, amit mindenki csinál. Valószínűleg van bennem valamilyen majmolási hajlam is. Mindent csináltam. Fényképészettel is foglalkoztam. A muzsikát és a focit viszont imádtam. Igazából egyiket sem tudtam valóban elsajátítani, egyiket sem tanultam meg igazán – bár például végigcsináltam a zeneiskolát zongora szakon. Amit egy végzős zongoristának tudnia kell, azt tudtam is művelni a zongorán. Még főiskolás koromban is kísértem hegedűsöket és egyéb zongoraműveleteket csináltam. Talán fél évig a karnak az esztrád együttesében is muzsikáltam. De igazából zenész nem lettem sosem, és így volt a labdarúgással is. Valószínűleg nem voltak meg az adottságaim, de ennek ellenére imádtam csinálni.

Milyenek voltak a dnyepropetrovszki főiskolai évek? Ez már szintiszta orosz környezet volt.

Nyelvileg a környezet kifejezetten orosz volt. A főiskola az ún. összszovjet jelentőségű oktatási intézményekhez tartozott, közvetlenül a szovjet közlekedési minisztériumnak volt alárendelve, a leningrádi és a moszkvai után ez volt a harmadik legnagyobb presztízszű felsőoktatási intézménye az ágazatnak. Igyekezett a tanári kar is így viszonyulni hozzá. Nagyon egyértelmű volt az, hogy ha a diák a szükséges minimumot nem tudta teljesíteni a meghatározó tantárgyakból, akkor ott nem tanulhatott. Apuka/anyuka protekcióval legfeljebb áthelyeztethette máshová tanulni a csemetét.

Felvételinél is érvényes volt ez?

Felvételinél a szaktantárgyak mellett fogalmazást vagy tollbamondást kellett írni. Tollbamondást az írhatott, aki nem a köztársaság nyelvén, vagy nem orosz nyelven oktató iskolába járt, tehát rám, az orosz tannyelvű iskola végzettjére ez a „kedvezmény” nem vonatkozott. Orosz nyelven fogalmazást írni nem volt az erősségem. Ez volt az utolsó vizsga, minek utána botrány tört ki a Vasútépítő Karon. Állítólag azok, akik nem buktak meg a fogalmazáson, majdnem mind nőneműek voltak. A dékán a haját tépte, hogy ez egy férfi szak, hol vannak a fiúk? A fiúk zömükben megbuktak, és igen valószínű, hogy az eredményhirdetés előtti éjszakán módosultak a nyelv-irodalom írásbeli vizsgaeredmények. Nem zárom ki, hogy ennek én is a haszonélvezője lehettem, mert nehezen tudom képzelni, hogy kevesebb, mint 3 helyesírási hibát ejtettem volna, ami a bukást jelentette. Amennyiben ez így volt, akkor ez lehetett az első pozitív diszkriminációs élményem.

Kik voltak a diáktársaid, honnan származtak a többiek?

Kezdetektől óriási élmény és kihívás volt számomra a főiskola, már csak azért is, mert szinte gyerekfejjel olyan távolra kerültem otthonról, hogy csak vakációidőben, illetve a néha előforduló több kimenőnapos ünnepek alkalmából tudtam hazalátogatni. A diáktársaim egy része az iskola után volt, másik része már kiszolgált a hadseregben, hozzám és a hozzám hasonlókhöz képest meglelt férfiak voltak. Voltak diákok Ukrajnából és azon kívülről is. A kollégiumi szobában hatan laktunk, mindnyájan iskolautáni tejfelesszájúak. Velem együtt négyen Ukrajnából. Aztán volt egy oroszországi, Moszkva mellől származó gyerek, aki végül is nem

fejezte be velünk a főiskolát. A hatodik pedig egy a Grúziából érkező „ógörög” fiatalember, Alekszandr Szokratovics Almanov igazi egzotikum volt. Az ó-történelmi időből ott maradt görögök leszármazottja, teljesen görög tudattal. Ő arról volt nálunk híres, hogy mindig jelölt volt. Sportmester jelölt, mert zseniálisan kötöttfogás-birkózott. Gyenge tanulmányi eredményei miatt állandóan jelölték az ösztöndíjtól való megfosztásra, valamint előfordult, hogy a főiskoláról való kizárásra is, ami végül is sohasem történt meg. A főiskola presztízséhez nem csak a jól képzett mérnökök, de a diákok kiváló sporteredményei is hozzátartoztak, ezért szükség volt a tehetséges sportolókra, akiknek a sportteljesítményükhöz megfelelően kellett táplálkozniuk, ez utóbbi ösztöndíj nélkül pedig lehetetlen volt. Ezért esetében olyan is előfordult, hogy a kritikus tantárgyból vizsgáztató tanárt kötelezték, hogy ingyen és bérmentve addig foglalkozzon vele, míg a minimumot nem tudja teljesíteni.

A kollégiumi szobatársaimmal a többnapos ünnepi kimenők alkalmával meglátogattuk egymást. Gyerek fiatalemberként a lányok-ital-bulizás ilyenkor elsődrendű elfoglaltság, és természetesen a megfelelő táplálkozás is fontos, ezért a vendéglátó szülők nagy igyekezettel próbáltak ellátni táplálékkal bennünket. Bárhová mentünk, akár Ukrajnán belül is, mindenütt merőben eltérő gasztronómiai élményben volt részünk. A társaság zápszonyi látogatásakor a nővérem, Irénke szervezte a vendéglátást, mert édesanyám akkor már nem élt. Megdöbbenve észleltem, hogy nálunk volt az egyetlen hely, ahol minden gyerek minden ételt megevett. Másutt valamit meg tudtunk enni a helyi ételekből, valamit nem. Ebből azt a következtetést vontam le akkor, hogy a magyar konyha bizony egy univerzális konyha lehet, mert annak minden ételét mindenki megeszi. Egyébként a főiskola számomra legmeggrázóbb negatív élménye is a gasztronómia volt. Amikor odakerültem, az étkezdében nem voltam képes enni. A menzaszag úgy hatott rám, hogy az étel kifelé ment és nem befelé. Ez hónapokig tartott és mindenféle bajaim keletkeztek. Vajas kenyeret, teát, tejet, felvágottat és kolbászokat tudtam csak enni. Hónapokba telt, amire végül eljutottam oda, hogy tudjak rendszeren táplálkozni. Érdekes volt, hogy a 3 gyerek közül, akik ukrán faluból voltak, ukrán iskolát végeztek, kettő nagyon hamar, hónapok leforgása alatt adaptálódott az orosz nyelvhez úgy, hogy igazából nem is nagyon szándékoztak már visszatérni az ukránra. Számomra akkor különlegesnek tűnt, hogy a

tanári kar zöme zsidó volt. Ma már tudom, hogy Dnyepropetrovszkban hagyományosan jelentős számú zsidó közösség élt.

Akkor Ti ezzel tisztában voltatok?

Persze, hogy tudtuk. Nagyon nagy szeretettel és tisztelettel gondolok vissza rájuk, azokra az elmés, jópofa, mai kifejezéssel, kreatív dolgokra, ahogyan tanáraink nagy odaadással tudták előadni tantárgyaikat. Az intézmény szakmai színvonalát tekintve nagy jelentősége volt mind a kimagasló oktatási és kutatási teljesítmények elismerésének, mind az állandó vetélkedésnek, konkurálásnak is. Ez gyakran vett komikus formákat és vált adomák, szállóigék forrásává. Ilyen volt például a két tudóscsillag, Mihail Frischman és Mihail Goldstein professzorok folytonos vetélkedése, ami többnyire egymás tudományos teljesítményének kritikájában öltött testet. Ennek keretében közismert volt Goldstein mondása, hogy „Én nem ismerem Frischman professzort, én egy fényképész Frischmant ismerem”, ami arról szólt, hogy utóbbi „Hogyan működik a pálya a szerelvények alatt” című doktori disszertációja nem matematikai számításokon, hanem fénykép- és filmfelvételeken alapult.

Nem tudom, hogy a tanári kar etnikai összetételének (is) volt-e köszönhető, de tény, hogy nemzetiségi szempontból toleráns közeg fogadott a főiskolán. Bár az akkori közfelfogás szerint a nemzetiségem a német után a második „legellenségesebbnek” számított, és az, hogy különösen az első években a nyelvtudásom messze nem volt tökéletes, emlékezetem szerint nem hogy hátrányomra, inkább előnyömre szolgált. A mai napig él a diáktársaim között egy már szinte szállóigévé vált emlék. Az eset a tanulmányaim kezdetén, a kémia tanszéken az egyik kollokviumi foglalkozáson történt, amikor is elsők között jelentkeztem, hogy megoldottam a leosztott feladatot, amit a kémiatanárnőnk, Szara Lyvovna Ginsburg nagy meglepéssel, az alábbi mondással nyugtázott: „Tóth elvtárs, maga nem tudja a nyelvet, de maga tudja a kémiát. Menjen Tóth elvtárs, én maga után bezárom az ajtót.” Ennek azért volt jelentősége, mert a foglalkozás alatt a laboratóriumi szobát, megelőzendő a „puskázást”, a nyugdíjkorhatáron már jóval túl lévő tanárnő folyamatosan kulcsra zárva tartotta. Az osztály (csoport) felelős (sztárosza) kötelezettsége volt a termet egyesével elhagyó diákok után az ajtó folyamatos újrazárása. Így én kivételes

megtiszteltetésben részesültem, ami úgy rögződött, hogy „ahogy Szara Lyvovna Tóth után bezárta az ajtót”.

Külön kellemes emlékként él bennem az ott tanuló magyar, illetve magyarul beszélő diáktársaimmal való barátkozás. Bár különböző szakokon, különböző évfolyamokon tanultunk, rendszeresen összejártunk, társalogtunk, igyekeztünk segíteni egymáson, gyakran élelemmel, anyagiakkal is. Volt év, hogy 12 főt is számlált kis magyar társaságunk. Legtöbbször a csapiak és a munkácsiak voltak. Többükkel a mai napig él a baráti kapcsolat.

Ugorjunk egy kicsit, a katonaságra, a katonaevékre.

Akkoriban a továbbtanuló fiatalember számára a sikeres felvételi és a diploma kézhezvétele után a nagy sorskihívást a munkahelyi „elosztás” jelentette. Ma már egyre kevesebben emlékeznek arra, hogy a szovjet rendszerben a szakközép- és felsőszintű oktatásban részesülteket az oktatási intézmény elvégzése után kötelező hatállyal irányították valamelyik szakirányú vállalathoz, intézményhez, ahol kötelezően legalább három évet kellett ledolgozni. Mivel az én főiskolám „összszovjet” alárendeltségű volt, ezért a nagy birodalom bármely szegletébe szólhatott az ilyen irányítás-küldés. Miután az oktatás keretében a hímmemű diákok hadi kiképzésben is részesültek, ezért számukra az egyik, és leghatékonyabb alternatívát a hadsereg kötelékébe való irányítás jelentette, hiszen így kétévi katonáskodással egy füst alatt tudhattuk le a mindenképpen kötelező sorkatonai szolgálati és a hároméves „ledolgozási” kötelezettséget is. Számomra ez a lehető legjobban sikerült, mert nem csak a katonasághoz, de azon belül a Bajkál–Amur-vasútvonal építkezésén tevékenykedők keretébe is bekerültem. Azért is számított ez sikernek, mert az ottani, hadnagyi rangban való katonáskodás nem csak a szovjet hadseregben a tiszt kar számára biztosított fizetéssel, hanem az úgynevezett „távoli és sarkkörön túli” munka után járó kiemelt bérezéssel és egy sor privilégiummal is járt. Így aztán a BAM építésén való katonai szolgálatom nem csak számos csodálatos, gyakran extrém és megrázó élményt hozott, de anyagilag is igen jól jártam. Két év után 7 000 rubellel jöttem haza, ami számomra akkor igencsak sok pénz volt. Második év második felében, miután soron kívül megkaptam a főhadnagyi rangot és kineveztek a hadosztály geodétaképző századának parancsnokává, a bérezésem 830 rubelt tett ki havonta. És arról kerültem vissza utána

Kárpátaljára 112 rubeles fizetésre – ami szintén megrázó dolog volt. A hadseregben az első másfél évet utászszakasz parancsnokaként dolgoztam, melynek szabályzat szerinti létszáma 36 fő kellett, hogy legyen. Úgy emlékszem, hogy a létszám soha sem volt teljes, és többnyire úgy kb. 30 emberért voltam felelős, őket kellett oktatnom és dolgoztatnom is. Csodálatos volt, hogy ezek 18 nemzetiségből kerültek ki – én voltam a 19. nemzetiség. Ott találkoztam például azzal, hogy létezik az ujjur nemzetiség – mi több, az ujjurok úgy tudják, hogy ők a magyaroknak rokonaik. Ezt az ujjur kiskatonám magyarázta el nekem. Ott valamiért mindenkinek fontos volt a saját és a mások nemzeti hovatartozása – mindenkiről tudtuk, hogy kinek vallja magát, illetve kiként van nyilvántartva.

Volt ebből feszültség, hogy ki milyen nemzetiségű?

Igen is, meg nem is. Talán leginkább a kaukázusiakra és a közép-ázsiaiakra volt jellemző a bandázás, és az egymással való kollektív konkurálás, ami bizonyos élethelyzetekben a tettelességig is fajult. De arra is volt példa, hogy az utóbbiak összefogtak a szlávok (fehérek) ellen. Külön csoportként viselkedtek a baltikumiak és a németek. Szakmai szakosodás is észlelhető volt. A konyhán például mindig az üzbégek dolgoztak. Ők számítottak a jó szakácsoknak, biztosították az etnikai folytonosságot: az idősebb üzbég katona magához vette az újakat és betanította őket. Érdekes volt megfigyelni, hogy az altisztek és a zászlósok zöme mind a sorállományban, mind a továbbszolgálók között ukránokból verbuválódott. A tisztikar teljesen vegyes volt. Alakulatomnál orosz és ukrán nemzetiségűeken kívül szolgált belorusz, tatár, csuvas, azerbajdzsán, abház, zsidó, örmény származású tiszt is. A brigád, illetve a hadtestparancsnokság állományában már érezhető volt az egyértelmű szláv (orosz, ukrán, belorusz) túlsúly.

Ugyanakkor a szolgálati kötelezettségek és a megfelelő munkavégzés szempontjaiból, meglátásom szerint, nem volt jelentősége a nemzetiségi hovatartozásnak. Bár igyekeztek odafigyelni arra, hogy egy-egy alegységen-egységen belül ne legyen valamilyen etnikum túlsúlyba kerüljön, a személyi állomány kiválasztásánál nem a nemzetiség, hanem a családi helyzet számított kritériumnak. Jószándékú, idősebb katonatiszt kollégák hívták fel a figyelmet arra, hogy a besorozott kiskatona jellemét illetően nem lényeges, hogy milyen a nemzetisége, milyen az iskolázottsága, két

dologra kell odafigyelni: 1. teljes családból, és 2. lehetőleg faluból jöjjön. Ha az a gyerek teljes családból és faluhelyről jön, akkor az nagy valószínűséggel kezelhető emberanyag, akinek az értékrendje többnyire a helyén van. De amennyiben az a fiatalember nem teljes családból, netalán városból/nagyvárosból, vagy Isten ments', fővárosból érkezik, akkor az az ember nagy valószínűséggel kezelhetetlen, semmilyen rendbe be nem állítható, semmilyen közös tevékenységre nem fogható. Csak problémát és bajt hordoz magában. Elenyésző számú kivételtől eltekintve szerény tapasztalatom visszaigazolta ezen állítás helyességét. A falusi teljes családból származó gyerekek zöme a nyelvet is elsajátította és többnyire együttműködő volt. A leginkább nyelvet nem tudó, az azeri Nahicseván tartományból származó kiskatonámat Allah Alahverdinek hívták (bocsánat az esetleges fonetikus pontatlanságért). A bokszoló Klicsko-típusú, kétméteres óriás volt, csupa izom, csodálatos gyerek, aki érkezésekor két szót tudott oroszul: „Azerbajdzsan” és „Baku”. Néhány hónap leforgása alatt kiváló katona és élmunkás vált belőle. Vele esett meg az a kuriózum, hogy az életben való tájékozatlansága, történetesen, hogy soha nem utazott vasúton, és nem tudta hogyan kell igénybe venni ezt a közlekedési eszközt, megakadályozta abban, hogy élni tudjon a legénység számára ott hozzáférhető legnagyobb elismeréssel – a szabadságolás lehetőségével. Így hiába szavazta meg egyhangúlag a zászlóalj komszomolgyülése a szabadságolását, készítettek számára az ezermester katonatársak nagy testére illő díszegyenruhát és szállították ki a tündai vasútállomásra – elutazni nem tudott. Három nap elteltével az elkeseredett és beborostásodott Alahverdire ott talált rá századparancsnokunk. Amikor megkérdezte tőle, hogy „Mit csinálsz itt, ember?”, azt válaszolta: „Főhadnagy elvtárs, én nem tudom, mit csinálni, én egyedül vagyok és van nekem 2 jegy”. Az utazási okmány ugyanis két külön papirosból állt.

Az elmondásod alapján a Szovjetunió kicsit olyan volt, mint egy multikulti Amerika. Valóban el lehet ezt mondani, lehetett ezzel a hétköznapiakban az utcán találkozni?

Én azt hiszem, hogy igen, általános jelenség volt a multikulturalizmus, és a hivatalos propaganda is ezt lépten nyomon kidomborította – mindemellett érezhető volt a szinte természetes „ruszki” (orosz) dominancia, mint integráló és asszimiláló tényező.

Az orosz volt a domináns nyelv, kultúra, amely felé mindenkinek igazodnia kell. Ugyanakkor ott volt az ún. ötös „graffa” – a személyi kártonok 5. pontja –, ahol mindenkinek kötelezően beírták a nemzetiségét, ami ugyancsak kötelezően megjelent a személyi igazolványban, a paszportban is. És ez nem lehetett más, mint a szülők, illetve vegyes etnikumú család sarja esetében az egyik szülő nemzetisége. Ami egyébként az önkéntes asszimilációt gátló adminisztratív tényezőként is értékelhető. Bár van egy iskolatársam, aki annak ellenére, hogy ukrán és belorusz szülők gyermeke, oroszként lett nyilvántartva. Létezett az ún. „5. pont problémája” kifejezés, ami bizonyos nemzetiségi alapú korlátozást jelentett. Ilyen probléma merült fel az én gyerekkori „mi leszel, ha nagy leszel” álmom meg nem valósulásánál is, de gyakran csak az illető német vagy zsidó származására való burkolt utalás volt ez. Utóbbiból arra tudok következtetni, hogy nem volt idegen a rendszer számára az antiszemitizmus.

A következő majdnem 10 évet szeretnék egybefoglalni, ugyanis 1979–1987 között beregszászi, illetve munkácsi kommunális vállalatnál, illetve vízműveknél mérnök-főmérnök-igazgató voltál.

Mielőtt belekezdenék ennek a periódusnak a taglalásába, ami az otthoni (kárpátaljai) pályafutásom kezdeti és a családalapítás, otthonteremtés időszaka volt, visszakanyarodnék még egy történethez, ami összeköti ez utóbbit az előbbivel. Történetesen a párttagságomra. Ez azért fontos, merthogy bár az 1970-es évek végén, fiatal korom ellenére, szakmailag jól képzett, bizonyos vezetői tapasztalattal és akkor már tökéletes orosz nyelvtudással rendelkező tette kész emberke voltam, a rendszerben való szélesebb körű érvényesüléshez azonban nagyon is ajánlatos volt a párttagság. És én a hadseregből párttagjelöltként érkeztem haza. Jelölésem története a következő. Az alakulatomnál (a Szovjet Hadsereg 3. Vasúti Hadosztálya, 35. Brigádja, 82. Önálló Vasúti Pályaépítő Zászlóalja) másodéves szolgálati időszakomban 8-an voltunk ún. kétéves tisztek (így hívták a felsőoktatási intézmények elvégzése után tiszti rangban sorkatonai szolgálatukat töltőket). Tisztában lévén a párttagság fentebb vázolt előnyeivel, és azzal, hogy a civil életben a mérnökök (általában az értelmiség) pártfelvétele korlátozott (a dolgozók pártján belül biztosítani kellett ezen osztály föltétlen többségét) 6 kollégám beszerezte a szükséges ajánlásokat, és

kérvényük kíséretében átadta azt a zászlóalj főállású, Csernov vezetéknévű párttitkárának. Utóbbi úgy él emlékezetemben, mint egy olyan köpcös, kreol bőrű százados, aki állandóan a zászlóalj törzsének otthont adó barakk tornácán állt és folyamatosan dohányzott. Vagyis inkább csak át szeretnék volna adni, mert Csernov valójában át sem vette e kérelmeket, hanem a derék kollégák szeme láttára apró darabokra tépte azokat. Felháborodva e méltánytalan cselekedeten, a kérelmezők közös (kollektív) panasszal fordultak a Szovjet Hadsereg Politikai Főosztályához (korabeli rövidítése GLAVPUR SZA), ahonnan rövidesen meg is érkeztek az ellenőrök. Őket Csernov felkészülten fogadta, bemutatva a kérelmezők személyi kartonjait, melyek tele voltak különböző vétségekért kiszabott megrovásokkal, fenyítésekkel, mondván, ezek a semmirekellők itt rontják a levegőt, kapják a kiemelt fizetést, és még van képük „piros diplomát” (így is nevezték a párttagsági könyvet) igényelni, hogy aztán majd a polgári életben érdemtelenül karriert építhessenek. Ezt az érvet a revizorok el is fogadták, de azt, hogy minden „kétéves” alkalmatlan a párttagságra, semmiképpen nem találták helyénvalónak. Így került szerénységem a képhe, akinek egy megrovás mellett csupa dicsérete volt a kartonján (már akkor birtokoltam névre szóló parancsnoki órát és Komszomol Díszoklevelet is). Nyomatékosan felajánlották, hogy írjam meg a kérvényemet, mire én próbáltam szabadkozni, hogy még nem érzem magam elég érettnek erre stb. Valójában az otthoni, családon belüli, valószínűsíthető negatív reagálás volt az a visszatartó erő, amin végeredményben át kellett tennem magamat az ajánlat elfogadásához. Ennek az aktusnak lehetett volna azonnali hozadéka is. Amennyiben vállalom a hivatásos szolgálatot (akkori szóhasználat szerint: aláírok 25 évre), esélyem lett volna a katonai akadémián való továbbtanulásra és így katonai karrier kiépítésre. De én nem akartam szovjet katonatiszt lenni. Minden vágyam az volt, hogy hét év távollét után végre hazamenjek.

Hazaérve győződtem meg arról, hogy szűk családomon, és talán egyik korábbi osztálytársamon, Marikán (később feleségemen) kívül engem senki és semmi nem vár. Hogy itt már szinte minden és mindenki megváltozott. Ugyan teljesen szabad vagyok, mint a madár, de ezen kívül semmi. A vasúthoz nem akartam menni. Próbálkoztam valamilyen építővállalatnál való elhelyezkedéssel, de sikertelenül. Akkor az egyik rokonom, aki a beregszászi városházán dolgozott, ajánlotta, hogy menjek mérnöknek a városi kommunális

osztályra, ahol már sok-sok éve sikertelenül próbálkoznak a központosított víz- és csatornarendszer megépítésével. Ugyanis Beregszászban ekkor még csak különböző üzemek és intézmények (például vasút, kórház stb.) bázisán kiépített lokális rendszerek működtek. A kedves rokon úgy mutatott be Vaszil Kindrátnak, az akkor ügyvezető tanácselnöknek, hogy íme, egy igazi mérnök, akinek még diplomája is van. Megkaptam az állást a fentebb már említett katasztrofálisan kicsi fizetéssel.

Lényegében a beregszászi víz- és csatornamű beruházásnak köszönhetem a karrieremet, mert ott tudtam felmutatni azt, hogy képes vagyok megvalósítani dolgokat. Nősülésemig, 1980 őszéig Zápszonyban laktam, naponta bejártam Beregszászba dolgozni. Aztán Munkácsra költöztem nejem bérleményébe, mely egyik közeli rokona házában volt, és Munkácsról jártam be Beregszászba dolgozni. Az ő ismeretségének köszönhetően (munkahelyi kolleginája volt a városi tanácselnök felesége), munkát ajánlottak a Munkácsi Víz- és Csatornaműveknél (Vodokanál-nál). Itt először a vállalat technikai osztályát vezettem, később igazgatóhelyettesi-főmérnöki beosztásban irányítottam mind az üzemeltetési, mind a fejlesztési részlegeket. Megszületett első gyermekünk. Kerestek a beregszászi vezetők, hívtak vissza. Nem volt, aki folytassa, illetve befejezze az említett beruházásokat. A városi kommunális osztály vezetését és lakást ajánlottak. Utóbbi döntő érv volt, mert már útban volt a második gyermekünk. 1984 februárjában Beregszászra költözünk. 1986 végére beüzemelésre kerültek mind a víz-, mind a csatornarendszer főbb létesítményei (kutak, ivóvíztisztító mű víztározó edénnyel, szennyvíztisztító és az alapvető szennyvízátelők) és a gerincevezetékek.

A vízműveknél magyarul beszéltek?

Beregszászon többnyire igen. Munkácson a magyarok, svábok és helybéli zsidók egymás között magyarul beszéltek, míg az általános társalgás nyelve többnyire a helyi ruszin dialektus volt. Természetesen a műszaki és a pénzügyi dokumentáció orosz és részben ukrán nyelven élt, valamint a külső partnerekkel, vállalkozókkal, felettes hatóság bevonásával bonyolított tárgyalások nyelve is a vegyes szláv volt. Ilyenkor mindenki mondta a számára legkézenfekvőbb szláv nyelven: ki oroszul, ki ukránul, ki a helyi ruszin valamelyik nyelvjárást alkalmazva. Nem emlékszem rá, hogy

bárki is tett volna megjegyzést e vegyes nyelvhasználat miatt. A Beregszászra látogató, és nem csak a magyar nemzetiségű, de más magyarul beszélő ungvári felettes elvtársak is velünk, magyarokkal való beszélgetésben előszeretettel használták nyelvünket. Talán csak a „bekerült” ruszikknál volt érezhető valamilyen nyelvi sovinizmus. Ők mindig csak és kizárólagosan oroszul beszéltek. Itt talán még egy általánosítást megengednék magamnak. Nem ismertem példáját olyan esetnek, hogy valaki keletről (a Kárpátok hágóján túlról) érkező visszatelepült volna szülőföldjére. Legfeljebb hivatali áthelyezés okán fordulhatott ilyesmi elő. Ezért az irányukba a fő átkot a cigányság szavajárásából fabrikáltuk – „A honvágy fogjon el!” Ez azonban teljesen „hatástalannak” bizonyult.

Hogyan lesz mérnökből beregszászi polgármester 1987–1989 között?

Már 1985–1986 folyamán több ízben is berendelték a járási pártbizottságra, hogy átírassák, „felfrissítessék” velem személyi kártyomat, ami egyértelmű jelzése volt annak, hogy az elvtársaknak terveik vannak velem, de legalábbis használják a személyemet különböző jelölések alkalmával. Akkor is volt pályázat, csak többnyire az érintett tudta nélkül történt. Egyik ilyen soros „anketta” betöltéséhez is fűződik egy történetem. Bizonyos szintű állás betöltéséhez a jelöltnek már nem csak arról kellett nyilatkoznia, hogy ő és közvetlen rokonai voltak-e büntetve, de arról is, hogy az ilyen rokonaik voltak-e fogolytáborban. Mert aki megjárta és túlélte a katonai fogolytábort, annál fönnállt a veszélye, hogy esetleg az ellenség beszervezte. Mikor soros „betöltésemkor” az úrlap huszonvalahányadik rubrikájában szembetaláltam magam e kérdéssel, megkérdeztem a felügyelő instruktort, hogy mit írjak én ide. Ő tömören válaszolta, hogy mindig a valóságot írjam. Erre jeleztem, hogy édesapám volt ugyan fogságban, de a szovjeteknél. Mire ő nagyon elcsodálkozott, és egy izes szitok kíséretében azt tanácsolta, hogy „akkor maga oda ne írjon semmit”.

Akkor is forradalmi időket éltünk, ami a gorbacsovi „peresztrojka” néven vonult be a történelembe, ennek lényege olvasatomban a kommunista abszolút centralizált parancsuralmi rendszer legalábbis részleges demokratizálása lett volna. De mint kiderült, e kísérlet csúfos kudarcot vallott (végeredményben egy egész világbirodalom bukott bele), a gyakorlat bizonyította a két

formáció összeférhetetlenségét. E próbálkozásnak volt egyik eleme az új nemzetiségi politika, mely többek között, fentebbi példákkal is illusztrálható, az e területen meglévő korlátozások, visszásságok megszüntetését is célozta. Ennek keretén belül a nemzetiségek által lakott területeken a vezető beosztásokba nemzetiségi kádereket, lehetőség szerint fiatalokat, „rég dolgokkal be nem sározottakat” volt ajánlott kinevezni. Így lettem én berendelve beszélgetésre a megyei pártbizottság másodtitkárához, aki társalgásunkat azzal indította, hogy „Tóth elvtárs, az a helyzet, hogy maga már többször töltött ki ankettát, ami azt jelenti, hogy odafigyelünk magára, és többször felmerült, hogy felelősebb beosztásba helyezjük, de az a helyzet, hogy igazából azért nem tudunk magával mit kezdeni, mert sajnos a családjában olyanok vannak, akik miatt ez nem megy. Biztosan tudja, kiről van szó.” Hát mondom, gondolom. „Mit gondol?” Gondolom, az édesapámról van szó. „Nem, nem, bár azt is tudjuk, de a problémát a maga apósa jelenti.” Miért, az apóssal mi van? „Hát maga nem tudja?” Hogyne tudnám, ő is szolgált a magyar hadseregben. „Ő nem egyszerűen szolgált, ő a 2. magyar hadsereg elhárításának volt a tisztje, tudja maga azt, hogy ez mit jelent?” Viszont, tette hozzá: „Most már a helyzet megváltozott, ma már ez igazából nem számít. Ezért mi úgy döntöttünk, ha nincs ellene kifogása, a városi tanács holnaputáni ülése megválasztja magát a tanács és a végrehajtó bizottság elnökévé. Maga a tanács képviselője, tehát ennek semmi akadálya.” Megkérdeztem, hogy gondolkodási idő van-e. Azt válaszolta, hogy: „Nincs, magának most kell igent vagy nemet mondania.” Igent mondtam, és így lettem a Beregszászi Városi Tanács és VB elnöke, vagyis városvezető, városfelelős, ami nagyvonalakban a mai polgármesterségnek felel meg.

Mikortól érezted, hogy változik valami az országban? A peresztrojka mikor érte el Beregszászt?

Utólag visszagondolva ez rendkívül izgalmas folyamat volt, amelyben fokozatosan bomlottak le az addig megkérdőjelezhetetlennek vélt tabuk az élet számos területén. A gazdasági élet szabályozásának változásai lehetőséget nyitottak a magánvállalkozásra. Lényegében 1985–1986-ban már határozottan érezhetőek voltak a változások. Megjelentek az első „magántaxik”, „magánkávézók”, beindult az első magánpékség, ahol

„szerbkenyeret” sütöttek. Lehetőség nyílt konvertibilis valutát vásárolni és külföldre nem szervezett formában is „turistautazni”, csencselni, kereskedni – ami már nem minősült köztörvényes bűncselekménynek, spekulációnak. Módosult a polgári törvénykönyv, ami lehetőséget nyitott az állam által jogtalanul elbirtokolt lakások, később az egyházi kultikus jellegű ingatlanok visszaigénylésére, illetve visszaperlésére. A tanácsok szerepe fokozatosan egyre inkább öltött önkormányzati jelleget, értem alatta a felettes tanácsnak és a pártbizottságoknak való alárendeltség lazulását. Így aztán a kedvenc infrastruktúrafejlesztési projektjeim menedzselésén, a mindig fojtogató, halaszthatatlan folyóúgyek és a végtelen lakossági panaszáradattal összefüggő kérdések intézésén, megoldásán túl, az ezekkel az újításokkal kapcsolatos dolgok helyi szervezése, intézése tette rendkívül széppé, sokrétűvé és izgalmassá akkori munkámat. Izgalmassá már csak azért is, mert szinte minden, egyébkén jogkövető újításomkor, akadt bölcs „jóbarát”, aki beszólt, hogy „Tóth elvtárs! (vagy ha bizalmasabban, akkor „Misikém!”), lassabban a testtel, lesz ez itt még ügysem!” Vagyis felhívta a figyelmemet a visszarendeződés veszélyére, ami akkor teljesen valósnak tűnt, már csak azért is, mert a szovjet birodalom rövid történelme számos elvetélt reformot ismert, melyek végeredményében a „nagyon reformerek” mindig „nagyon rosszul” jártak.

Voltak-e szimbolikus ügyek a polgármesterséged alatt?

A közélet területén is tektonikus jellegű elmozdulások indultak meg. A diktatúra sötétjében felderengő fényben elindult az újjászületés. Szinte mindenki elkezdte keresni vélt vagy valós önmagát – próbálkozott visszahozni, ami „régen” volt, visszaszerezni, amit elvesztett, vagy amit annak vélt. És ez nem csak az anyagiakra, de a szimbolikus dolgokra is vonatkozott. Először csak óvatosan, puhatólva a rendszer toleranciájának határait, később egyre nyíltabban és erőteljesebben jelenik meg az addig a városban, csak a rendszer által megtúrt (mint például az Ilyés Gyula Irodalmi Klub esetében), vagy különböző látens formákban létező magyar mozgalmiság.

Mint érzékelitek, igyekszem csínján bánni a különböző élethelyzetekben, sorsom alakulásában ilyen-olyan szerepet játszó személyek néven nevezésével. Ennek több oka is van. A

legfontosabb talán az, hogy tartok tőle, méltánytalanul, számos arra érdemesnek (akár negatív, akár pozitív értelemben) elmulasztom a nevét megemlíteni. Itt kivételt tennék, mert úgy gondolom, hogy néhány beregszászinak, Dalmay Árpád tanárnak, Kerényi Imre építésznek, Nagy Béla ezermesternek és szervezőzseninek, valamint Pocsai Vince református lelkésznek, a családomból hozott indíttatásaim mellett, meghatározó szerepük volt abban, hogy a magyarság ügye életem fontos részévé vált. A velük való találkozás és együttműködés kezdete pedig életem beregszászi korszakához, azon belül különösen a városi tanácselnöki időszakához kötődik. Kerényi és Dalmay kezdeményezésében és szervezésében, az én politikai támogatásom mellett történik meg az első toponímia-visszamaagyarosítás: a városi tanács döntése alapján visszakapja eredeti elnevezését a Tompa Mihály utca (a város eredetének legendáját a széles közönség a költő Beregszász című elbeszélő költeménye után ismeri), melyet a rendszer előzőleg nemes egyszerűséggel Tompa (= lassú, nehéz felfogású; oroszul: Tupaja) névre szlávósított. Megtörtént az ünnepélyes utcanévtábla-csere. És ha már volt ünnepe, akkor a névtábla alatt egy Tompa Mihály emléktábla is fel lett avatva, ezzel megnyitva a magyar személyiségeknek és eseményeknek emléket állító beregszászi emléktáblák sokaságának sorát.

Nagy és Pocsai a búcsúi (ősi község, melyet a város magába épített) református templom épületének visszaadása kérdésében kerestek meg. Az épületet bútorraktárnak használó kereskedők különösebb ellenkezés nélkül tették meg hivatalos nyilatkozatukat az épületről való lemondásról, mondván, úgyszólván a belseje. Ez elegendő is volt ahhoz, hogy akkor érvényes hatáskörében eljárva a városi VB döntsön az ingatlan visszaszolgáltatásáról. Tudomásom szerint a Szovjetunióban ez volt az első eset, hogy kultikus épületet az egyház visszakapott. Belelkesülve ettől, és érzékelve, hogy ennek nem lett negatív következménye, a VB hamarosan döntött a búcsúi katolikus templom (melyet a „sofőriskola” tanműhelynek használt, még szerelögödrtöt is kiástak a közepén) visszaadásáról is.

Ebben az időszakban került sor Beregszászban a háború utáni időszak első magyar emlékjelének, a volt Oroszlán Szálló, ma az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színháznak helyet adó épületen a Petőfi emléktábla felavatására. Ennek a rövid története a következő. Hivatalos látogatást tett a városban a megyei pártbizottság első titkára, aki a város központi részében a járási pártbizottság első

titkára és szerénységem kíséretében tett sétát. Jó megfigyelő lévén, észrevette, hogy az elég elhanyagolt állapotú, többszázéves épület sarokrészén lévő vakablakszerű bemélyedés frissen van meszelve, és megkérdezte, hogy ez miért van így. Mire a járási titkárunk elmagyarázta, hogy „nemrég volt 150 éve annak, hogy Petőfi megszállt ebben az épületben (1847), és ennek emlékére készült egy emléktábla, melyet ide akartunk tenni, de mivel időre nem sikerült ezt megfelelően egyeztetni és engedélyeztetni, ez elmaradt, és most várhatunk arra, hogy megint jöjjön valami kerek évforduló”. Ez a magyarázat kissé felháborította a megyei elvtársat, aki a következőképpen reagált: „Ugyan milyen évforduló, milyen engedély kell még maguknak? Tegyétek ki azt a táblát és kész.” Mire a járási vezető megfelelő ütemérzékkel továbbhárította felém a problémát, mondván: „Valóban nem is értem, hogy mire várnak maguk ott a városnál. Tegyétek ki és kész!” Pár hét múlva megtörtént az emléktábla ünnepélyes avatása, melyen megjelent Páldi András, Magyarország kijevei főkonzulja is. Talán ez volt az első eset, hogy Magyarország hivatalos képviselője részt vett magyar közösségi (nem állami, vagy párt-) rendezvényen.

Erre a korszakra tehető még két szimbolikus látogatás, melyeket ugyancsak elsőnek kell tekinteni, ahol mint városi vezetőre formálisan a házigazda szerepe hárult rám, bár ahhoz, hogy e látogatások megtörténtek, vajmi kevés közöm volt. Történetesen 1989 tavaszán Beregszászba (illetve Beregszászba is) ellátogatott az egyik magyar egyházi főméltóság, Paskai László bíboros, és nem sokkal később Grósz Károly, az MSZMP főtitkára.

1989-ben újra költöztél – Ungvárra.

Minden struktúrában és minden szinten folytak a káderváltások. Új vezető került a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága és annak Kommunális Igazgatósága élére is. Utóbbinak a vezetőjévé az az ambiciózus és remek szakember lett kinevezve, aki korábban főmérnök volt ugyanott, és aki közvetlenül tudta szemmel kísérni addigi tevékenységemet, amely, mint azt már fentebb elég szerénytelenül ecsetelgettem, a szakmában akkor egyedülálló volt. Mert a már említett víz- és csatornarendszerek létrehozásán túl ebben az időszakban megtörtént Beregszász földgázellátó rendszerének a kiépítése, valamint a közüzemi kazánházaknak földgáztüzelőre való átállítása is. Mi több, a Görbe utcai kazánházon vízmelegítést

szolgáló napkollektorok lettek beüzemelve, úgy emlékszem, országosan az elsők között. A kommunális szférában, ha a polgármesterséget is beleszámítom, ekkora már közel tíz éve dolgoztam, tehát szinte kézenfekvő, és miért tagadnám, számomra megtisztelő is volt, hogy az új megyei vezetés felkért a Kommunális Igazgatóság megüresedett első helyettesi – főmérnöki állásának betöltésére. A megyei vezetés ilyen döntése váratlanul érte közvetlen feletteseimet, akik javasolták e munkahelyváltoztatásom elhalasztását mindaddig, amíg itteni utódlásomról nem gondoskodnak. Arról, hogy nem tudok eleget tenni a kinevezésemről szóló megyei rendeletnek, telefonon tájékoztattam a Megyei Tanács elnökét, aki utasított, hogy akár munkakönyv nélkül is május 3-ától álljak munkába Ungváron. Úgy tettem. 1989 karácsonyát családommal már az új ungvári lakásunkban ünnepeltük.

Ez komoly lépés volt Beregszászhoz képest?

Igen, különösen azért, mert a beregszászi városi tanácselnöki pozícióból, azt hiszem, senkinek sem sikerült a felfelé való elszakadás. A polgármesterség nagyon ingoványos beosztás volt, nem csak korrupciós kihívásokkal, de kényszerekkel is át volt szöve. Például volt a tanácselnöknek szolgálati gépkocsija, de e gépjármű fenntartására költség nem volt előirányozva, hivatalosan még üzemanyagra sem volt pénz. Ugyanakkor eleget tenni a feladatnak jármű nélkül lehetetlen volt. Tehát megoldást kellett keresni. És általában, különösebb nehézség nélkül, meg is lehetett találni a megoldást. Azt hiszem, az is része volt a rendszernek, hogy mindenki, így-úgy, itt-ott, hol a közügy, de többnyire személyes érdekei mentén elkövetett kisebb-nagyobb szabálytalanságokat, visszaéléseket, törvénysértéseket. Ami a mindent átszövő besúgórendszerben szinte azonnal az illetékesek tudomására is jutott. És ez a személynek a rendszerrel, illetve feletteseivel való első konfliktusáig rendben is volt. Aztán vagy borult a bili, vagy a káder zsarolhatósága miatt örök függőségbe került. Különösen igaz volt ez az akkori Beregszászra, melyet a Móricz Zsigmond-i Rokonok kisvárosi miliójével lehetne talán jellemezni. Itt is mindenki valakinek a valakije, vagy a valamije volt. Én viszont senkinek senkije nem voltam (kedves rokonomat, aki hajdanán beajánlott oda munkára, számomra máig ismeretlen okok miatt egyszercsak nagy hirtelenséggel menesztették vezető beosztásából), és nagyrészt a

feleségemnek az ottani társasági életbe való bevonulástól ózdkodásának köszönhetően, végül nem is lettem.

Egyébként tisztelettel gondolok vissza akkori helyi feletteseimre és számos kollégámra is. Szinte minden kezdeményezésemben támogattak, sokszor és sokban segítették a munkámat, ami természetes is, hiszen az elért eredmények utáni dicsőség az övék is, illetve esetenként csak az övék volt. Erre egy példa. Telefonál a járási pártbizottság első titkára, és közli, hogy üdülését tölti, ahol is megismerkedett Vitold Fokinnal, az Ukrán SZSZK minisztertanácsának elnökével, azaz a köztársaság első emberével, aki megkérdezte tőle, hogy mivel tudna a segítségére lenni, mire volna szüksége. Pár hét múlva utaztam Kijevbe a csöveket kérelmező levéllel. Fokin személyesen fogadott (azt hiszem, először és idáig valószínűleg utoljára fogadott ukrán miniszterelnök hivatalában beregszászi polgármestert), és intézkedett. E csövek alkotják a város csatornarendszerének gerincét.

De természetesen nem mindig volt minden felhőtlen. Például a pártfunkcionáriusokkal többnyire a központi utcák hálózatfektetési munkálatok miatti feltűrése, és ezek burkolata helyreállításának sok esetben hosszú hónapokig való elhúzódás okán gyűlt meg a bajom. Számukra az elsődleges prioritás a mindenkor ünnepi felvonulások, koszorúzások zavartalan lebonyolítása volt, amit gyakran zavartak az éppen aktuális munkagödrök. A helyi állambiztonsági szerv vezetőjével pedig egy lakáskiutálás okán sikerült konfliktusba kerülnöm.

Ki volt az erősebb, a pártbizottság vagy a biztonsági szervek?

A maga módján az állambiztonság mindenek kívül és mindenk felett állt. De érdekes mód, a rendszerben léteztek és működtek is a belső fékek és ellensúlyok. Például egy megalapozott, „komoly géppel írott, névtelen feljelentéssel” akár a legzordabb állambiztonsági vagy pártfunkcionáriust is ki lehetett akolbólítani vasbeton erősségűnek hitt pozíciójából.

A párt számára nem kellett hangulatjelentéseket készíteni?

Igen, azt is kellett. Egyszer, még pályafutásom elején, én is tettem ilyet. És ez az eset azért rögződött az emlékezetemben, mert bizonyos formában zsarolhatóvá tett, aminek következtében

elkövettem életem egyik tudatos szabálysértését. Történt ugyanis, hogy húsvét előtt a városháza pártszervezete utasítást kapott, hogy minden templomba az ünnepi istentiszteletre küldjön megfigyelőt, akinek ki kellett töltenie egy kisebb űrlapot a jelenlévők számáról, nemi és korosztályi megoszlásáról, és azt is fel kellett jegyezni, ha a pap beszédében elejtett valami rosszallót a fennálló rendszerrel kapcsolatban. Megpróbálva összekötni a kellemest a haszonnal, vagy talán inkább a gyalázatost az erénnyel, elfogadtam a megbízatást a református istentisztelet meglátogatására. Az istentiszteletet követő első fogadónapon jelentkezett a hivatalomban egy idősebb bácsi ingatlan-nyilvántartásba vételi problémájával. Megvizsgáltam az ügyét és jeleztem, hogy sajnos ez nem lehetséges, mert az engedély nélkül a főépülethez toldott ingatlanrész sokkal nagyobb a szabályos főépületnél, ezért az érvényes jogszabályoknak megfelelően csak két alternatíva létezik: vagy lebontja, vagy önkéntesen állami tulajdonba adja az engedély nélkül emelt épületrészt. Mire a bácsi nagyon szomorúan mondta: „Ugyan már, ne tegyen velem ilyet, hiszen egy templomba járunk.” Ez hatott rám, és szabályt szegve engedélyeztem a szabálytalan ingatlan nyilvántartásba vételét. Nem vállaltam be, hogy az ügyfél csalódjon a református magyar mivoltomban.

Talán ezekkel a példákkal illusztrálható az akkori rendkívül beszabályozott, mélyen bürokratikus rendszer, amit megfelelő kreativitással meg lehetett kerülni, meg lehetett találni a szükséges kiskapukat. Manapság úgy tűnik nekem, hogy a jelenlegi ukrainai helyzet rákfenéje éppen az, hogy annak idején a nagy átalakulásokban a régi rendszer lebomlott, új viszont nem épült ki, és csak a kiskapuk maradtak meg. Így aztán a „kreatívak” (szemfülesek) minden kérdést meg tudnak oldani, míg az átlag (kis) ember számára nem maradt rendszer, amire támaszkodhatna.

1990-ben az első szabad választások alkalmával a megyei tanács képviselője lettél. Mesélnél arról, hogy ez hogyan történt?

1990 elején voltak a választások. Akkor én már teljes lényemmel belemerültem (vagy belesüllyedtem) abba a többes életbe, melyben a megélhetést biztosító civil hivatás mellett számos társadalmi kötelezettségnek is eleget kellett tennem. Amiben egyébként a mai napig létezem. Hiszen akkor már nem csak magas beosztású megyei hivatalnok, de a megszerveződésének periódusát

élő Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) választmányának tagja, alelnöke is voltam. Amikor 1991 tavaszán kiírták a helyhatósági választásokat, a beregszászi barátaim (többek között a fentebb néven nevezettek) javasolták, hogy induljak az egyik városi körzetben. Ez volt az első szabadnak mondható választás, kötelező volt a több jelölt a körzetekben. Bárki szabadon indíthatta magát, a pártszervezetek (akkor még az egyetlen párté), illetve munkahelyi kollektívák és lakossági csoportok is tehettek jelölést. Én önjelöltként jegyeztettem be magamat az illetékes választási bizottságnál. Ez volt az egyetlen választásom, ahol semmiféle agitációs tevékenységet nem fejtettem ki, és végeredményben meglepéssel konstataáltam, hogy egymagam több szavazatot kaptam, mint a többi jelölt összesen. Azt hiszem, akkor ismert, elismert és népszerű is voltam a városban.

E választáson előfordult, hogy magukat tekintélyesnek hitt vezetők nem kaptak mandátumot, mint például az akkori megyei pártbizottság első titkára, akit a beregszászi járási bátyui választókörzetben Tuba Magdolna, a helyi iskola pedagógusa előzött meg. Egyébként összesen 19 magyar nemzetiségű jelölt jutott mandátumhoz, közöttük számos KMKSZ-es aktivista is. Belőlünk alakult meg a Magyar Frakció, mely szervezetségének, és ha ismét szerénytelen akarok lenni, akkor azt is mondhatom irányításomnak köszönhetően példátlan eredményeket könyvelhetett el a megyei tanácsban. Ilyenek például a nemzeti szimbólumok szabad használata (ami azt jelentette, és jelenti ma is, hogy Kárpátalján nem csak nemzeti ünnepeinkkor, vagy rendezvényeinken, hanem a hivatalos épületeken, önkormányzati, költségvetési intézmények épületein is, az állami zászló mellett kitűzhető az adott helységben jelentős számban élő nemzetiség zászlaja is, amennyiben erről az adott önkormányzat döntést hoz). Ennek köszönhetően a magyar községek hivatalos épületein két zászló leng. Aknaszlatinán, melyet románok, magyarok és ukránok laknak, a tanácsházán három zászlót találunk. Az eredményekhez sorolható a helységnév visszaállítás is. Politikai alkutárgyalásaink során sikerült elérni, hogy ne csak a helységek magyar megnevezésének használatát tegyük lehetővé, hanem ott, ahol a helyi tanács erről állást foglal, helyre lehessen állítani a helység történelmi, vagyis magyar megnevezését, mint egyetlen hivatalost. Például, „Novoszelo” ismét Beregújfalú, szülőfalum, amit „Zasztavne”-nak kereszteltek át, ismét Zápszony lett. A nemzetiségek által lakott vidékeken nem csak engedélyezett,

de kötelező lett a toponímiákat feltüntető táblák (legalábbis a helység- és utcatáblák) kétnyelvűsége. Szabaddá vált a kisebbségi nyelvhasználat a kisebbségek által lakott települések önkormányzatainak munkájában. E frakció volt az alapvető támasza az akkoriban kibimbósodott megyei autonómiatörekvéseknek, én, mint a frakció delegáltja tagja lettem a Megyei Tanács kilenc tagú, autonómia-törvénytervezet előkészítő bizottságának. Itt találkozom először komplex törvény-előkészítési feladattal. E feladathoz, és a frakció vezető-szószóló tevékenységemhez is elengedhetetlen volt a megfelelő nyelvtudás.

Egy jelentősebb kudarcról is szólnék. Az 1991. december 1-jei helyi népszavazás alapján, amely a beregszászi járási autonómia mellett foglalt állást, a Beregszászi Járási Tanács jóváhagyott egy törvénytervezetet a Beregszászi Magyar Autonóm Kerületről. Ahhoz, hogy a dokumentum mint hivatalos törvénykezdeményezés az ukrán parlament elé kerülhessen, a Megyei Tanács jóváhagyása kellett (az akkori szabályok szerint a megyei tanácsoknak törvénykezdeményezési joguk volt). Nem sikerült megszerezni a döntéshez szükséges összes szavazatot, három szavazat hiányzott. Ez a három szavazat úgy nem jött össze, hogy a KMKSZ akkori vezetői, Fodó Sándor elnök és Milován Sándor elnökhelyettes valamilyen oknál fogva a szavazáskor nem tartózkodtak a teremben.

Megyei képviselőkorszakomhoz tartozik még egy munkahelyváltás is, ami összefüggött a beregszászi autonómiaelképzeléssel. Bár már évek óta Ungváron laktam és ott volt a munkahelyem is, Beregszászra továbbra is élő volt a kapcsolatom. Egyrészt tovább próbálkoztam a városi infrastrukturális fejlesztések továbbvitelével, másrészt mind a Megyei Tanácsban, mind a magyar mozgalomban beregszászi mandátummal működtem. Történt, hogy 1992 tavaszán, az akkori három megyei vezető (őket is néven nevezném: Mihajlo Krajilo, aki akkor frissen lett a Megyei Tanács VB elnökéből megyei elnöki megbízottá, azaz az akkori struktúrában a megyei közigazgatás vezetőjévé kinevezve, Szerhij Usztics, Krajilo helyettese, és Vaszil Dorcsinac megyei tanácselnök) azzal keresett meg, hogy térjek vissza Beregszászba, és legyek a járásban az elnöki megbízott, azaz a közigazgatás hivatal vezetője. A felkérést azzal indokolták, hogy a helybeliek nem akarnak, illetve nem tudnak mit kezdeni a járás státuszára vonatkozó népszavazás eredményével. Bár a hivatali ranglétrán ez utóbbi beosztás számomra visszalépést jelentett –

megyei szintről kerültem vissza járási szintre – az autonómiaprojekt megvalósításában való részvétel lehetősége méltó kihívás volt, így természetesen igent mondtam. 1994 őszéig töltöttem be e hivatalt, de akkor nem költöztem (költöztünk), Ungvárról jártam naponta Beregszászba, illetve egy kis szolgálati garzont használtam Beregszászon ez idő alatt.

Meglátásod szerint minek köszönhető, hogy a KMKSZ alelnöke lettél?

Már alakuláskor a beregszászi szervezet delegáltjaként a választmány tagja lettem, azt hiszem egyedüli párttagként. Az alelnökségemet valószínűleg a szükség szülhette. Több olyan adottsággal és lehetőséggel rendelkeztam, ami erre predesztinált. A szervezet vezetésén belül én a kevés műszaki irányultságúak-végzettségűek egyike voltam, rendelkeztem szervezési, közigazgatási gyakorlattal, széles ismeretségi köröm lehetővé tette, hogy érdemben el tudjak járni a szervezet ügyes-bajos dolgaiban. És ami szintén nagyon fontos volt, Ungváron rendelkeztem önálló irodával, titkárnővel, szolgálati gépkocsival, tehát mindazzal az infrastruktúrával, ami a feladat ellátásához szükséges volt. Emlékeim szerint 1990–1991-ben szinte minden hétfőn az ungvári irodámban ülésezett az elnökség, néha éjfélekig. Kicsit olyan lehettem a szervezetnek, mint a rajzfilmbéli Magilla Gorilla, aki „ír, olvas, beszél (még oroszul és ukránul is) – kész főnyeremény”.

Fodó Sándort, a KMKSZ elnökét mikortól ismerted?

Fodót a KMKSZ alapításának napján ismertem meg úgy, hogy édesapámmal és egyik bátyui illetőségű mérnök ismerősömmel hármasban utaztunk Ungvárra. A beregszászi aktivisták, Dalmay Árpádék mondták, hogy alakuló ülés lesz Ungváron a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság székházában, szerveződik a magyar szervezet, „gyere Mihály, hozd az édesapádat is”. Szép napos, februári délelőtt volt. Amikor megérkeztünk, a bejárat előtt egy izgatott vörös emberke odaszaladt hozzánk, és megszólította édesapámat: „Miska bátyám, Miska bátyám, emlékszik rám? Én vagyok a Fodó Sándor.” „Te vagy az, Sándor” – üdvözölte édesapám. „Miska bátyám, itt az a helyzet, hogy itt választás is lesz, és itt engem fognak választani, és engem kellene támogatni.” Mire

édesapám: „Jól van, Sándor, akkor téged fogunk támogatni.” Ekkor lettem bemutatva Fodó Sándornak.

Édesapád honnan ismerte?

Nem tudom. Végül is nem derült ki biztosan, hogy ismerte-e személyesen addig, de az bizonyos, hogy már hallott róla korábban.

Tudtál valamit a beadványügyekről (1963-ban, 1971-ben és 1972-ben a kárpátaljai magyarok a legfelsőbb szovjet vezetéshez fordultak panaszaikkal)?

Ha tudtam is, nagyon keveset. Például azt, hogy Beregszász akkor legemblematikusabb veteránja, a már 90 fölött járó Kovács János, aki a legenda szerint szolgált Lenin testőrségében, azon privilegizáltak közé tartozott, „akik látták Lenint”, részese volt az egyik proklamációnak, amit a magyarok Moszkvába küldtek. Akkor az a hír terjedt, hogy az aláíróknak nagy szerencséje volt, amiért János bácsi is ellátta kézjegyével a dokumentumot, mert így senkit sem hurcoltak meg, mert akkor az öreget is kérdőre kellett volna vonni. Ilyesmikről volt csak tudomásom.

Hogy nézett ki a baráti köröd? Kikkel jártál össze?

Az a helyzet, hogy az egyik sajátsága az életemnek, hogy nagyon sok ember van, akit barátomnak tekintek, de igazából nincs baráti köröm. Mindig dolgoztam. Most is mindig dolgozom, pontosabban folyamatosan tevékenykedek. E tevékenységek többnyire társasak, társadalmiak, amit gyakran sokadmagammal teszek, többnyire így szövődnek barátságaim. Ilyeneknek tartottam-tartom például Ungváron Horváth Sándor költőt, újságírót, Kijevben Vass Tibort, Szolyván Vass István bácsit, vagy máig élő kedves kapcsolatom van a beregszászi Nagy Bélával és Pecsora Elekkel. Sok-sok éves emberi, munkatársi, harcostársi kapcsolatban vagyok Dupka Györggyel. És természetesen nagyon fontosak számomra a családi, rokon kapcsolataim is. De e kapcsolatok csak ritkán és esetileg alkottak kört, társaságot.

Az 1991. augusztus 24-e, Ukrajna függetlenségének kikiáltása előtti napok a történelem izgalmas napjai sorába tartoznak. Emlékszel a

puccsra (a szovjet restaurációs kísérletre), hogyan láttad akkor a helyzetet?

Valószínűleg sokan, sokféleképpen élték meg e kritikus napokat. Én úgy emlékszem, hogy maga a puccs számomra rémisztő volt, hiszen úgy tűnt, hogy elkezdődött a visszarendeződés. De pont az ellenkezője történt, mert éppen a puccs csúfos bukása pörgette fel, szinte katalizálta az eseményeket, elemi erővel szabadultak fel mindazok a törekvések, melyek a peresztrojkás időszakban csak óvatosan puhatólózva próbáltak érvényre jutni. Ekkor már sokak, így számomra is, világossá vált a dolgok visszafordíthatatlansága: az, hogy a kommunista pártnak, a rendszernek véglegesen leáldozott, és hogy az ukrán függetlenség elkerülhetetlen. Talán 1991-ben az augusztusi puccs és a december 1-jei referendumok – az ország függetlenségéről, helyben a Beregszászi járás autonómiájáról és Kárpátalja különleges státusáról – közötti pár hónap volt a legizgalmasabb, legromantikusabb periódusa politikai-közéleti pályafutásomnak, és gondolom, nem csak az enyémmnek. Úgy tűnt (és talán úgy is volt), hogy minden kapu tárva-nyitva, most kell cselekedni. Mindenki próbált alkalmazkodni az új helyzethez, kihasználni a megnyíló lehetőségeket, keresni a helyét a hirtelen megváltozott világban. Hithűnek vélt, magas pozíciókat betöltő párttagok, funkcionáriusok nyilvánosan égették el pártkönyvüket, váltak egyik napról a másikra nagyhangú ukrán nacionalistákká. Fantasztikus módon aktivizálódtak az új társadalmi szervezetek, gombamód szaporodtak a különböző szerveződések, és az általuk generált kezdeményezések.

Aktivizálódott a magyar szervezetünk is. Mi is kerestük helyünket a születendő új országban. Úgy emlékszem, akkoriban szinte folyamatosan üléseztünk: a KMKSZ elnöksége hetente éjszakába nyúlóan tanácskozott a hivatali szobámban, a szervezet választmánya pedig havonta. Szinte folyamatosan ülésezett a Megyei Tanács, gyakoriak voltak a különböző konzultációk Kijevben, ahová hol a Megyei Tanács, hol a KMKSZ delegáltjaként utazgattam. Ekkor öltnek konkrét formákat kisebbségi jogérvényesítő elképzeléseink a nyelvhasználattal és az autonómiával kapcsolatosan is. Ekkor születnek első ilyen irányú eredményeink is. Például egy politikai alku keretében a nemzeti zászló használatával kapcsolatosan. A fejlemények hatására a Megyei Tanácsban hirtelen megsokasodó ukrán nemzetiek számos alkalommal próbálkoztak

döntést kicsikarni arról, hogy a megyében a hivatali épületeken az akkor még kék-vörös hivatalos ukrán állami szimbólum mellett kítűzhessék az ukrán nemzeti kék-sárga bikolort is. Megsokasodtak, de a döntéshez kevesen voltak, ezért megkerestek minket, a magyar frakciót, hogy támogathatnánk-e ebben őket. Támogattuk, azzal a feltétellel, hogy a mi községeinkben pedig engedélyezve legyen a mi trikolorunk, mint a mi nemzeti szimbólumunk kihelyezése. Így is történt. Később helyi jogszabályban öltött testet ez a máig élő, és talán már szokássá nemesedett jogosítványunk. A mi javaslatainkat is figyelembe vették a Legfelsőbb Tanács, azaz az ukrán parlament által a december 1-jei referendum előtt egy hónappal elfogadott, a nemzetiségek jogról szóló deklaráció szövegében. E dokumentum a nemzetiségek által hagyományosan lakott területek megőrzésének szavatolásáról és a nemzetiségi közigazgatási egységek létrehozásának biztosításáról szóló kitételei tették legitimmé a beregszászi magyar autonóm körzet létrehozásával kapcsolatos erőfeszítéseinket. Ekkor, gyakorlatilag a KMKSZ égisze alatt, szervezésében alakult meg a román szervezeten kívül minden kárpátaljai, jelentősebb nemzetiségi csoport képviselőt magába foglaló Kárpátaljai Nemzetiségek Ligája, melynek fontos szerepe volt a megyei autonómiáról szóló referendum előkészítésében és lebonyolításában. Ekkor, így menetből ismerkedem meg a kisebbségi joggal, próbáltam elsajátítani a kisebbségi jogérvényesítés fogásait. Első tanítómestereim, akik elláttak jó tanácsokkal és szakirodalommal, Bíró Gáspár és Íjgyártó István voltak. A KMKSZ vezetéséből való távozásom után a nevezett Liga is elhalt.

Milyen volt egyszer csak egy új nemzetállamban ébredni? Rögtön érezhető volt a változás?

Ez nem egyik napról a másikra történt. Az 1990-es évek legelején ebből még szinte semmi nem volt érzékelhető, de 1996–1998-ban már egyértelműen igen. Szerintem a soknemzetiségű birodalmakban, a többnemzetiségű föderációkban megvan a kisebbségek számára a maguk komfortja. Ugyanakkor a nemzetállamokban az államalkotó többségi nemzet és a nemzeti kisebbség szembenállása alaphelyzet, melyet, mint azt a történelmi példák mutatják, a kisebbség asszimilációjával, vagy elvándoroltatásával, illetve más, a létszámukat, illetve a népességen belüli számarányukat, koncentráltágukat csökkentő intézkedésekkel lehet feloldani. Az

irodalomban mindannyiszor emlegetett ettől eltérő esetek (például a Dél-Tirol vagy az Åland-szigetek autonómiája) meglátásom szerint csak azok a kivételek, melyek a főszabályt erősítik. Az ukrán állam fokozatosan vette, veszi fel a klasszikusan nemzetállami jegyeket. Ezt leglátványosabban az etnikai alapú autonómia ideájához való viszonyon lehet szemléltetni. Míg 1991-ben teljes konszenzus mellett deklarálódik e jog, 1992-ben a parlamentben még érdemben vitáznak róla és a kulturális autonómia jogát törvénybe is foglalják, addig 1996-ban az Alkotmányról folytatott vitában már esélye sem volt e tételek alkotmányba foglalásának. Ma nem csak a törvénybe iktatott kulturális autonómia megvalósítása vált lehetetlenné, de az autonómia felvetése, követelése is egyenértékű az ország területi integritása ellen elkövetett merénnyel, annak minden következményével.

Miért kellett a KMKSZ mellé még egy magyar szervezet, miért volt szükség az Ukrainai Magyar Demokrata Szövetségre?

Ennek valóban hosszú története van, mely a KMKSZ szakadásával veszi kezdetét, ami már a szervezet 1992 évi márciusi közgyűlésen körvonalazódott. Az elnök, Fodó Sándor környezetéhez tartozó csoport (mely a legitim elnökséggel párhuzamosan alkotott bizonyos hatalmi centrumot a szervezeten belül), a szervezet alapszabályban rögzített eljárást felrúgva, a pártosodás irányába mutató alapszabály módosítást fogadtatott el a közgyűléssel. Mivel én voltam az ülés vezetője, akinek a felelőssége volt a fórum szabályos lebonyolításának biztosítása, és mert ezekkel a módosításokkal elvi szinten nem értettem egyet – szerintem lényeges lett volna a szervezet mozgalmi jellegének a megőrzése, hiszen csak így lehetett volna keretet biztosítani a különböző világnézetű, de a magyarságért tenni akarók egységének –, ezért akkor és ott lemondtam alelnöki pozícióról.

A KMKSZ formális szakadása az 1994-es parlamenti választást követően Csapon megrendezett választmányi ülésén következett be, ahol is az elnökkel és környezetével egyet nem értők kivonultak a teremből, és mint utólag kiderült, a szervezetből is. A kivonulók a választmány tagságának kisebbségét tette ki ugyan, de az általuk képviselt szervezetek adták a tagság többségét. Ezek voltak a KMKSZ beregszászi városi és járási szervezetei, az ungvári, a técsői és a szolyvai városi szervezetek, valamint a munkácsi szervezet egy

része. 1994–1995 folyamán történt kísérlet a KMKSZ-szel közös egyeztetési platform, a Kárpátaljai Magyar Szervezetek Fóruma (KMSZF) megalakítására. A KMKSZ vezetése azonban elzárkózott az együttműködéstől, a Fórum pedig a KMKSZ-en kívüli magyar szervezetek megyei szintű gyűjtőszervezetévé válik.

Maga az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség (UMDSZ) még 1991-ben, éppen a már említett nagy zsongási időszakban alakult, az akkor még egységes KMKSZ és két hágón túli nagyvárosi szervezet, a Lembergi Magyar Kulturális Szervezet és a Magyarok Kijevi Egyesülete hozta létre mint a kárpátaljai magyarság és az Ukrajna-szerte diaszpórában élők országos érdekvédelmi szervezetét. Elnöknek a KMKSZ elnökét választották meg, aki gyakorlatilag nem működtette a szervezetet. Az 1990-es évek derekára fokozatosan kialakuló hatalmi centralizáció a politikai döntések súlypontját a központba helyezte át. Akkor már mint parlamenti képviselő égető szükségét éreztem egy országos hatókörű érdekvérvényesítési eszköznek. Az UMDSZ alapítói többször is sikertelenül tárgyaltak a szervezet tényleges működésének beindításáról. Azonban előbbre jutni nem lehetett a kérdésben, mégpedig azért nem, mert a KMKSZ vezetése abszolút dominanciára törekedett. A soron következő, a kijevi és a lembergi magyar szövetség kezdeményezésére 1996 tavaszára Lembergbe összehívott UMDSZ-közgyűlésen, melyen új tagok (a fent említett KMSZF és a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége) felvételéről, a belső működési szabályzat és program kidolgozásáról is döntés született, és melyen szerénységemet elnökké választották, a KMKSZ már meg sem jelent. Később nyilatkoztak az UMDSZ-beli tagságuk felfüggesztéséről.

Ezután még számos, többnyire szakmai szervezet (például a Kárpátaljai Magyar Újságírók Szövetsége, a Kárpátaljai Magyar Könyvtárosok Szövetsége, a Kárpátaljai Magyar Egészségügyi Dolgozók Szervezete, a Kárpátaljai Magyar Gazdák Szövetsége stb.), valamint újonnan szerveződő diaszpóra szervezetek (például a Krími Magyarok Petőfi Sándor Kulturális Szövetsége, az Ivano-Frankovszki Balaton Magyar Szövetség stb.) csatlakozott az UMDSZ-hez. 1999-ben újraválasztottak elnöknek. Az ezt követő elnökváltás idejére, 2002 decemberére, a Szövetség 18 tagszervezetet számlált, alapvető feladatának tartotta a magyarság érdekeinek kijevi képviseletét, ezen túlmenően tagszervezetei működésének koordinálása, támogatása, valamint a diaszpóra gondozása voltak tevékenységének fő irányjai. Választásokon, illetve

egyéb politikai vetélkedésekben nem vett részt. Ez a helyzet változott meg Gajdos István elnökké választásával, akinek vezetésével, eleget téve a kárpátaljai aktivistáink abszolút többsége akarátának, a Szövetség a KMKSZ-hez hasonló, vertikálisan strukturált, pártszerűen is működő szervezetté alakult, és aktív részesévé vált minden szinten a politikai csatározásoknak. Az UMDSZ-re, pártosan működő szervezetként, meglátásom szerint, valós társadalmi igény volt mind a kárpátaljai magyarság, mind az Ukrajna-szerte diaszpórában élő magyarok körében, ezt bizonyítják a választásokon a KMKSZ-szel való összehasonlításban elért eredményei is.

Mielőtt lezárnám e kérdés megválaszolását és magamra venném a kárpátaljai magyarság politikai megosztásának vétkét, elmondanék egy történetet. Miután az 1998 tavaszán megrendezett parlamenti választásokon alulmaradtam a KMKSZ akkori elnökével, Kovács Miklóssal szemben, a soros, 1999-ben megrendezésre kerülő UMDSZ beszámoló-választó közgyűlés előtt meghívtam utóbbit egy beszélgetésre az UMDSZ kijevei irodájának is helyet adó Magyar Házba (nem tévedés, akkor ilyen is volt). A beszélgetésen, melyen a Magyarok Kijevei Egyesületének vezetői is jelen voltak, felajánlottam Kovácsnak, hogy induljon az UMDSZ elnökségért, mondván: „szép és gyakran hasznos bokréta a parlamenti képviselő kalapja mellett az UMDSZ elnöki címe”. Kifejtettem, hogy véleményem szerint a tagszervezetek delegátusainak többsége biztosan támogatja majd, mert az akkor regnáló magyarországi kormánypárt, a FIDESZ teljesen megvonta a támogatást az UMDSZ-től és tagszervezeteitől, és joggal bíznának abban, hogy megválasztásával ez a helyzet változna. A találkozáson azzal ért véget, hogy Kovács kérte, hogy juttassuk el hozzá a Szövetség 1996-tól keletkezett dokumentumainak másolatát és majd azok vizsgálatának eredményétől függően ad választ. A dokumentumokat megkapta, de választ nem adott.

Milyen volt megérkezni Kijevbe, a parlamentbe? Milyen volt országos szintre lépni?

Mielőtt a kijevei parlamenti dolgaimra térnék, mindenképpen szólnom kell a beregszászi elnöki megbízotti periódusomról és a képviselővé váló választásomról.

Mint már arról szóltam, 1992 tavaszán kaptam és fogadtam el az ajánlatot, hogy vegyem át a független ország talpra állását és az ehhez szükséges ideiglenes intézmény, az államelnöki megbízotti hivatalt a beregszászi járásban. Ez az intézmény vette át a közigazgatási struktúrában a korábbi járási tanácsi végrehajtó bizottság funkcióit, illetve ezen felül az elnöki megbízott széles hatáskörökkel az államhatalom (rendőrség, adóhivatal, tisztiorvosi szolgálat stb.) helyi szerveinek tevékenységét is koordinálta. Ekkor alakult ki az Ukrajnában az azóta már sajnos hagyományossá vált helyi kettős hatalomgyakorlás intézményesült formája, hiszen a szinte tejhatalmú elnöki megbízottak mellett megmaradtak a közhatalmi jogosítványokat legalábbis formálisan megőrző tanácsok, élükön a tanácselnökkel. Természetes, hogy ez a helyzet állandó konfliktusok forrásává vált. Mi Beregszászon Bodó Pál járási tanácselnökkel, kivételesen, szinte teljes harmóniában dolgoztunk együtt, valószínűleg azért, mert megegyezett a világnézetünk, és ugyanabba az irányba szerettük volna tolni a járás szekerét. Így a tanácselnök abszolút partnerem és támogatóm volt a járás státuszáról szóló referendum eredményeinek realizációja, a Magyar Autonóm Közteréről szóló törvénytervezet megszervezésére alakított bizottság felállítása, e szövegnek a Járási Tanács ülésén való jóváhagyása, a Megyei Tanács elé terjesztése ügyében, valamint támogatta a lobbizást a megyei tanácsi képviselők körében, valamint a szükséges szakértői véleményezések beszerzését. Valószínűleg ennek az együttműködésnek is köszönhető, hogy nagyon rövid idő, alig két év leforgása alatt a járásban, a városban számos, a magyar oktatás és kultúra szempontjaiból meghatározó jelentőségű intézmény alapítására, szervezésére, illetve fejlesztésére sor kerülhetett. A teljesség igénye nélkül: Beregszászban megoldódik a már megalapított magyar gimnázium elhelyezése a történelmi gimnáziumi kollégium épületében; megalakul az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház, kijelölődik számára a ma is otthont adó épület, elkezdődik annak színházépületé való átalakítása; bejegyzésre kerül a Beregszászi Főiskoláért Alapítvány, beindul a Főiskola szervezése és működése a járás által a református egyháznak visszaszolgáltatót épületben; bejegyzésre kerül és elkezd működését az első (valószínűleg országosan első) egyházi alapítású középiskola, a Nagyberegi Református Líceum. A római katolikus egyház visszakapja első ingatlanát, az egykori zárda épületét. Külön megállapodás keretében, melynek tárgya a „visszaszolgáltathatatlan”

ingatlanok más épületekkel való helyettesítése, a református egyház tulajdonába kerül több épület, így a püspöki hivatalnak ma otthont adó Fedák kastély is. Rendeződik a görög katolikus és a pravoszláv egyház ingatlanvitája. A pravoszlávok, cserébe egy központi elhelyezkedésű telekért és az új templom megépítéséhez való állami és társadalmi hozzájárulásért, önként visszaszolgáltatják a görög katolikusok történelmi templomát. Sikerül a magyar kormánytól kialakítani egy egymillió dolláros hitelt a még a szovjet időben elkezdett, és a rendszer- és államváltás miatt leállt kórházépítés folytatására.

E szorgoskodásaim idilljét zavarják meg az 1994 tavaszi előrehozott parlamenti választások. Akkor, úgy tűnik, számunkra nagy a tétje, hogy mind a beregszászi magyar körzetben, mind a többi 9 megyei választási körzetben születendő eredménytől függ úgy a beregszászi járási, mint a megyei autonómiaelképzelések további sorsa. A KMKSZ beregszászi szervezete engem jelöl. A szervezet megyei választmánya nem jelentős szótöbbséggel Fodó Sándor elnök jelölése mellett foglalt állást. A beregszásziak – okulva az 1990. évi választások következményeiből, amikor is Fodó hathatós támogatásával lett megválasztva az a kommunista funkcionáriusból hirtelen ukrán nacionalistává vedlett nem magyar személy, aki nem csak a beregszászi autonómiáról szóló törvénytervezet elfogadásának parlamenti kezdeményezésétől zárkózott el, de hozzájárult ahhoz is, hogy a születendő nemzetiségi törvényből kikerüljön a területi autonómiák létrehozásának joga is – ragaszkodtak az indulásomhoz. A másik tábor az akkori magyar kormánykörök támogatásával Fodóhoz ragaszkodnak. Úgy emlékszem, az indulás melletti döntésemet két dolog határozta meg. Az egyik, hogy beregszászi hivatalomban személyesen keresett fel az akkori magyar külügyminiszter, hogy közölje velem Budapest álláspontját, mely szerint ők mindenképpen Fodót támogatják. A másik, hogy ismerve Fodó személyiségét, meg voltam győződve arról, hogy elsősorban mentálisan, de sok más szempontból is teljesen alkalmatlan a parlamenti képviselői feladat ellátására.

E választás folyamatában gyakorlatilag az egész magyar közösség részt vett, ha nem is közvetlenül, mert például a választókörzet határain kívül lakott, de a sajtón keresztül, közösségi és privát beszélgetésekben szinte mindenki állást foglalt. Ezen az akár a KMKSZ vezetéssel szembeni bizalmi szavazásnak is tekinthető választáson válik nyilvánvalóvá, hogy a magát már akkor

is a kárpátaljai magyarság egyetlen és legitím képviselőjének tekintő társaságot közösségünk tagjainak kisebbsége támogatja csupán.

És most Kijevről. Először csak részben költöztem. A család maradt Ungváron, a fiaim ott jártak iskolába. Az akkori Verhovna Rada (Legfelsőbb Tanács, azaz parlament) szinte egész évben folyamatosan ülésezett. Az új országnak szinte semmiről nem volt törvénye, az állam- és a rendszerváltás egyszerre zajlott, számos új, addig nem létező társadalmi állapotot szült, melyek követelték törvényszintű szabályozásukat. Hetente (hétfőn oda, pénteken vissza) utaztam Kijevbe, jobbik esetben repülőgépen, mikor nem volt járat, akkor vonaton. Úgy emlékszem, ez a családra, elsősorban a feleségemre rótt szinte elviselhetetlen terhet, hiszen én a fizetésemen (ami akkor sem volt jelentős) és a problémáimon kívül akkoriban szinte semmit nem vittem haza.

Maga Kijev nem volt új számomra, hiszen addig is munkahelyi (kommunális beruházási-építészeti) és kisebbségi-érdekérvényesítési ügyben már számos alkalommal megfordultam ott. Sok személyt, különösen a kisebbségi kérdésben szereplőket: aktivistát, szakértőt, illetve csinovnyikot ismertem, és én is ismert voltam már e körökben. Az újdonságot az ukrán parlamenti munka jelentette. Egy-másfél évbe telt, mire megismertem a törvényhozás „ki-bejárait”, gyakorlatilag külső segítség nélkül kialakítottam a törvényalkotói és képviselői lobbitevékenységem ellátásához szükséges minimális feltételeket. Az akkori szabályoknak megfelelően két képviselői irodában (Kijevben és a körzetben, Beregszászon) két főállású referens-munkatárs segítette a munkámat.

A tulajdonképpeni képviselői, képviselői munka is sajátos alakult. A megye tíz személyi választókeretében megválasztott képviselők zöme a megye autonóm (különleges önkormányzati) státuszának jelszavával, de legalábbis az egész megye területére kiterjedő szabad gazdasági övezet elérésének ígéretével szerezte meg a mandátumot. Ezen túlmenően számomra a beregszászi magyar autonóm körzet jogszabályba foglalásának szándéka jelentette volna a fő feladatot. Tevékenységem megkezdése után azonban rá kellett jönnöm, hogy az országos politika szintjén e témák már érdemben nem tárgyalhatók, már csak azért sem, mert a kérdésben illetékes kárpátaljai megyei és beregszászi járási tanácsok sem tartották napirenden. És rövidesen, 1995 májusában, az államelnök és a parlament megkötötte az úgynevezett alkotmányos megállapodást, aminek eredményeképpen 1996-ban elfogadásra került a független

ország első alkotmánya, ami lényegében felszámolta a regionális önkormányzatiság intézményét. Így aztán tevékenységem lényegévé a nemzetiségi kisebbségi jogoknak az elfogadásra kerülő jogszabályokba való megjelenítése vált: például a különböző szintű oktatásokról szóló törvényekbe az anyanyelvi oktatás, illetve az anyanyelv tanulása jogának, az önkormányzati törvénybe a kisebbségi nyelvek hivatalos használata jogának, vagy a választási törvénybe a kisebbségek által lakott területek egy választóközterbe foglalása kötelezettségének törvénybe foglalása.

Nagy kihívást jelentett az alkotmányozási folyamatba való bekapcsolódás, melynek hatékonysága növelése szándékával Ion Popescu bukovinai román képviselőtársammal létrehoztuk, és bejegyeztük a Nemzeti Kisebbségek Frakcióközi Egyesülését. A 16 nem ukrán és nem orosz nemzetiségű képviselőből (még ekkor is hivatalosan és nyilvánosan volt bejegyezve mindenkinek a nemzetisége, ami aztán később megszűnt) 15 csatlakozott e csoportosuláshoz (az odesszai polgármester, Eduárd Gurvics határozottan elzárkózott), melynek nevében, az akkori házszabály szerint a frakciókkal és bizottságokkal egyenrangúan tehattünk javaslatokat és kaphattunk szót a plenáris vitákon. Az ukrán politikumnak a kisebbségi jogok biztosításától való fokozatos elfordulását is jelezte azt, hogy az alkotmányszövegező bizottság e csoportosulás javaslatait következetesen nem vette figyelembe. Így aztán a máig hatályos alaptörvényben, az anyanyelvi oktatáshoz való jogon kívül, a kisebbségi jogok csak általános deklaratív tételekként jelennek meg. Törvényalkotói tevékenységem koronájának a máig érvényben lévő, természetesen professzionális jogászok segítségével megalkotott, 1998 tavaszán elfogadásra került „ombudsman törvényt” tekintem.

A képviselői tevékenység részét képezte a választók ilyen-olyan személyes ügyeiben való eljárás is. A beregszászi járási kórház új komplexuma építése befejezéséhez szükséges, USA dollárban számítva is sokmilliós tétel sikeres kilobbizását mint képviselői tevékenységem egyik eredményét tartom nyilván. Tisztelettel és köszönettel emlékszem vissza Jevhen Marcsuk és Valerij Pusztovojtenko miniszterelnökökre, akik partnereim, támogatóim voltak e projekt megvalósításában. Valószínűleg képviselői időszakom életem egyik legproduktívabb periódusa lehetett, hiszen a képviselői tevékenységen túl részt vettem az UMDSZ újrászervezésében, szerveztem és irányítottam a szovjet megtorlás és

a sztálini terror áldozatainak emléket állító Szolyvai Emlékpark megépítését, és még az Ukrajnai Faluturista Szövetséget is (melynek a mai napig a tiszteletbeli elnöke vagyok) elindításában is részt veszek. Választókerzetem magyar polgármestereivel és számos helyi tanácsi képviselővel karöltve létrehozuk a Határmenti Önkormányzatok Szövetségét. Ekkor, aktív közreműködéssel valósult meg a kijevi Magyar Dombon a legkeletibb magyar honfoglalási emlékjel, valamint a Liszt Ferenc emléktábla, és a Kijevi Magyar Ház avatása is.

Képviselői tevékenységem fontos része volt az ukrán–magyar parlamentközi együttműködés elindítása és fejlesztése. Ebben fő segítóm és partnerem Olekszandr Moroz házelnök volt, s személyes közbenjárásának köszönhetően került megkötésre a két törvényhozás együttműködéséről szóló megállapodás. Ennek keretében szűk négy év alatt három hivatalos házelnöki látogatásra került sor. A szokványos parlamentközi baráti társaságok találkozóin túl intézményes munkakapcsolat jött létre a nemzeti kisebbségi, gazdaságfejlesztési, állambiztonsági és környezetvédelmi parlamenti állandó bizottságok között is. A Nyíregyháza és Ungváron megtartott két parlamentközi futballmérkőzés résztvevőivel együtt ukrán részről több mint 140 képviselőt sikerül ilyen-olyan módon részesévé tennem ennek az együttműködésnek.

A négyéves parlamenti ciklusban nem maradtál meg ugyanabban a székben. Miért?

Éppen csak túl voltunk az egypárturalom korszakán és bizonytalankodva kóstolgattuk a többpártrendszer mibenlétét, hiszen az ilyesminek azon a vidéken semmi gyökere, semmi hagyománya nem volt. Akkoriban szinte divat volt a pártonkívüliség, mindenki előszeretettel hivalkodott a függetlenségével. A törvényhozás tagjait 450 személyi körzetben választották meg, tehát ennyi képviselőből kellett volna összeállnia. De a törvényben előírt megjelenési küszöbnek (a szavazópolgárok legalább 50%-a), és a megválasztáshoz szükséges, azon belüli legalább 50%-os támogatottság elérésének szükségessége miatt a választókerzetek közel 20%-a végül is abban a ciklusban nem tudott képviselőt delegálni. Így a különböző időszakokban 350–380 képviselőt számláló parlamentben három pártfrakció működött: a kommunista, a szocialista és az Ukrán Nemzeti Mozgalom (közkeletű rövidítése:

RUH) frakciója, melyeknek tagjai együttesen a parlamenti öszslétszám felét sem fedték le. Induláskor a regionális csoportok voltak a meghatározóak, az ültetési rend is a körzetszám szerinti sorrendben, megyék szerinti leosztásban történt. Menetközben, a politikai-hatalmi, értsd gazdasági-politikai (indul a nagybani privatizáció és a hatalmi pozíciók újraosztása) áramlatok mentén strukturálódik a parlament – megjelennek a különböző érdekcsoportok körül szerveződő képviselői csoportok. Először a kárpátaljaiak zömével egyetemben a Leonyid Kucsma elnök mögé szervezett „Centrum” képviselőcsoportba kerültem. De mivel a kisebbségi kérdésben követett céljaimhoz ott nem találtam támogatást, idővel a román képviselővel, Popescuval együtt a „Régiók Újjászületése” fantázianevű, a későbbi miniszterelnök, Milola Azarov vezette csoportosuláshoz csatlakoztunk. E zömében krími, donyecki és odesszai képviselőkől verbuválódott csoportosulás programcélja volt a regionális önkormányzatiság helyreállítása, és szinte minden a nemzeti kisebbségek jogát illető kezdeményezésem (kezdeményezésünk) támogatásra lelt ebben a közegben. Ide tartozik még, hogy e társaság prominenseivel közösen részese voltam a Régiók Pártja alapításának is, melynek végül is nem lettem a tagja, de ez már egy másik történet.

Hogyan kerültél tudományos pályára?

Bizonyos, hogy ez nem tudatos választás volt. Ehhez először is el kellett veszítenem a soron következő, 1998. évi parlamenti választást. A négy parlamentben töltött évem alatt nagyot változott a világ. Az akkori gazdasági krízis és a lakosság elszegényedése elérte mélypontját. Megváltoztak a választási szabályok. Félig pártlistás, félig személyi körzetes rendszer került bevezetésre. Kárpátalján, a törvény általam kezdeményezett normájának megfelelően, az 5 választói körzet egyike úgy lett kialakítva, hogy az lényegében lefedte azokat a településeket, melyekben a magyarság több mint 80%-a élt. Az így kialakított, a szlovák, a magyar és a román államhatár mentén 200 km hosszán, közel 120 településen lakó 190 ezer választópolgárt, akiknek mindössze 52%-a volt magyar nemzetiségű, magába foglaló körzetben indultam a következő parlamenti mandátumért. Legfőbb riválisom a KMKSZ akkori elnöke, Kovács Miklós lett, annak ellenére, hogy voltak próbálkozásaim a közös választási fellépés megteremtésére. Ennek

keretében felajánlottam a KMKSZ vezetésének, hogy annak fejében, hogy nem akadályoznak képviselői tevékenységem folytatásában, szerződésben kötelezem magamat és szervezetemet, hogy a rákövetkező választásokon az ő jelöltjüket támogatjuk majd, valamint eljártam abban az ügyben, hogy az akkor már a KMKSZ-ben tiszteletbeli elnök Fodó Sándor a Kárpátalján első helyen álló Egyesített Szociáldemokrata Párt választási listáján előkelő helyet kapjon.

Már a kampány során szembesülnöm kellett azzal, hogy a választásokon igazából nem is a másik magyar szervezet jelöltjével, hanem a hatalom ellenszelével kell megküzdenem. Megtörtént a bizalomvesztés, és most már nem őseim „bűnei”, de már saját ténykedésem okán. Minden negatív előjel ellenére bíztam abban, hogy a szerintem igen eredményes (legalábbis megyei összehasonlításban) parlamenti teljesítményem, amiről „természetesen” a választópolgároknak is tudniuk kell, átsegítenek ezeken az akadályokon. De nem így történt.

Az így befejeződött parlamenti munkaviszonyom felszámolásának intézése közben találkoztam a parlament Jogi Intézetében tevékenykedő korábbi tudós konzultánsaimmal, akik sajnálkozva választási sikertelenségemen felajánlották, hogy menjek hozzájuk dolgozni, mert már régóta keresnek szakembert a nemzeti kisebbségek jogának területére. Jogi végzettségem nem lévén, egyetemi beiratkozásom ígérvénye mellett, az intézet igazgatója tudományos munkatársként alkalmazott. 1998-ban immár a feleségem és kisebbik fiam is Kijevbe költözött.

Még nem kaptam kézhez a jogi diplomát, amikor átkerültem az akadémia állam- és jogtudományi intézetébe, még a beregszászi magyar autonóm körzet létrehozásával kapcsolatos tevékenységemből fakadó ismerőseim által. Ennek az ismeretségnek a története a következő. Az autonóm körzetről megalkotott törvénytervezet elfogadási eljárásának elindításához mindenképpen szükség volt tekintélyes, lehetőleg az akadémiai szférában mozgó jogászok pozitív, hivatalos szakvéleményére is. A Magyarok Kijevi Egyesületének közigazdász aktivistája, Szopkó László professzor mutatott be még 1992 nyarán Jurij Semsucsenko akadémikusnak, akit akkor neveztek ki az akadémia Koreckij Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatójává. Mivel akkoriban a beregszászi autonómiakezdeményezés témája eléggé közismert volt, a frissen kinevezett igazgató Volodimir Denisov professzor

vezetésével egy jogászcsoporthoz bízott meg, hogy vizsgálja meg a kérdést: e munka során több napot töltöttek Beregszászon és a járás falvaiban, élvezve a magyaros vendégszeretetet. Az ekkor kialakult emberi kapcsolatok, a kisebbségjogi törvényalkotás területén való képviselői aktivitásom, valamint a témában addigra már megjelent publikációim együttesen kellettek ahhoz, hogy még a jogi diplomám kézhezvétele előtt, 2001-től a nevezett intézmény munkatársa lehessenek.

Ennek az autonómia-tervezetnek, amiről a vélemény készült, van valami köze ahhoz, amit Gajdos István az első parlamenti képviselősége idején (2002–2006) beterjesztett a parlamentbe?

Nem, nincs köze. Az egy teljesen más koncepció. A Gajdos-féle tervezet a kulturális autonómiáról szóló elképzelés, mely próbál értelmet adni az ukrainai nemzetiségi kisebbségekről szóló 1992. évi törvény 6. cikkének, melyben meg van hirdetve a nemzetiségek joga a kulturális autonómiára. A beregszászi magyar autonóm körzetre vonatkozó elképzelés pedig, az 1991. december 1-jei helyi referendum alapján, az ukrainai nemzetiségi jogok 1991. évi deklarációjában kilátásba helyezett nemzetiségi közigazgatási egységnek a modellje kívánt lenni, mint területi jellegű, nemzetiségi alapú közigazgatási autonómia.

Megvan a jogi diploma, majd a kandidátusi disszertáció, a munkahely egy akadémiai intézetben, és akkor fogod magad és 5 évre eljössz ide Budapestre. A nagykövetségen a kereskedelmi és gazdasági misszióknak a vezetője vagy. Ez hogyan alakult?

Valószínűleg ez is része az állandó vándorlásból álló sorsomnak. Ennek a lakhelyváltásnak volt mind családi, mind baráti-kapcsolati összetevője. A családi része, hogy ekkor a kisebbik fiam már Budapesten volt egyetemista, így amikor felcsillant ez a munkalehetőség, a feleségem azonnal az utazás mellett döntött. A kapcsolati pedig a Vaszil Durdineccel való ismeretségem. Róla tudni kell, hogy a független Ukrajna korszakának ő a legnagyobb formátumú kárpátaljai származású politikus-közéleti személyisége. Pályafutása során több miniszteri posztot töltött be, volt parlamenti elnökhelyettes, miniszterelnök-helyettes és egy fél évig ügyvezető miniszterelnök is. Amikor is pályafutása záróakkordjaként

Leonyid Kucsma elnök kinevezte budapesti nagykövetnek, a rá jellemző alaposággal válogatta össze követségi munkatársait. Engem kért fel a nagykövetség mellett működő kereskedelmi-gazdasági misszió vezetésére. Bár az említett első ok miatt azonnal igent mondtam, kinevezésem-kiutazásom több mint fél évre elhúzódott, mert az illetékes szolgálat nem volt hajlandó megadni az államtitok-hozzáférési engedélyt. És ezen sem a bírósági perrel való fenyegetőzésem, sem a politikai kapcsolataim mozgósítása nem tudott változtatni. Személyes beszélgetésen sem voltak hajlandók megmondani ennek okát. Szerintem mellébeszélésként mondták azt, hogy olyan széles kapcsolatrendszerrel rendelkezem, amit nem képesek kellő mélységben lenyomozni, ezért nem tudnak állambiztonsági szempontból minősíteni. Durdinec már Budapestről telefonált, hogy mi van Tóth, maga nem akar jönni? Mondom, ember, hogyne akarnék, de nem engednek. Másnap telefonáltak az államelnöki hivatalból (ott döntenek a magas rangú diplomáciai kinevezésekről), hogy készen vannak az irataim, vigyem át őket a külügyminisztériumba és mihamarabb induljak kiküldetési helyemre.

Ez a tudományos beosztásodhoz képest előre- vagy hátralépés volt?

Oldalmozgásnak nevezném talán. Ez a diplomáciai hierarchiában tanácsosi rangot, a követségen belül egy önálló részleg vezetését, a budapesti nagykövetségen első beosztott híján a nagykövet utáni második méltóságot jelentette. Talán nagyképűségnek hangzik, ha elmondom, hogy ebben a pozícióban is sikerült valamit alakítanom. Amihez megvoltak az adottságaim, hiszen volt adminisztratív és gazdasági vezetői gyakorlatom, rendelkeztem bizonyos tapasztalatokkal a külgazdaság, a határ menti és határokon átnyúló települések közötti együttműködés területein is. Még kommunális főmérnökként én hoztam létre az első valóban működő ukrán-magyar vegyesvállalatot (az ungvári Aqwabuild-et), és Beregszászon is számos ilyen konstrukció létrehozásánál babáskodtam. Ismertem az országot, ismertem a nyelvet, a közeget, tudtam, ki-kicsoda, és számos ismeretséggel, kapcsolattal rendelkeztem felsőbb politikai körökben is. Ezért könnyen tudtam kontaktust teremteni, partnerkapcsolatokat építeni, illetve elősegíteni ilyenek kialakítását, konferenciákat, rendezvényeket, települések, régiók közötti együttműködéseket, beruházási projekteket stb. szervezni. Eredményes időszak volt. Hozzá kell tennem, hogy én magam

üzlettel soha nem foglalkoztam, csak az üzleti környezet kialakításával. Mivel hivatalosan nem a külügy-, hanem a gazdasági minisztérium képviselőjét láttam el, jelentős önállósággal is rendelkeztem a követségen belül.

Ennek az időszaknak is volt egy sajátos magyar vonatkozása: a Magyarul Beszélő Kereskedelmi Tanácsosok Klubja, melynek tagjaival – Lukács László, Kolozsvári András, Csémi Tamás (Csehország), Škrilec Ksenija (Szlovénia), Rejtő Péter (Ausztria), Csizsmár Mária (Szlovákia), Incze Emil (Románia), Uzunova Liána (Bulgária) – nagyon kellemes baráti és szakmailag hasznos közép-európai magyar nyelvű együttműködést sikerült kialakítani.

Ezután vissza Kijevbe – és ahelyett, hogy tovább építenéd a tudományos karriert, elindulsz a 2007-es parlamenti választáson. Miért?

Bár lekötött, és szabad mozgásomban is jelentősen korlátozott a diplomata munkaköröm, illetve státuszom, a kárpátaljai magyarság ügye továbbra sem került háttérbe. Továbbra is az UMDSZ tiszteletbeli elnöke voltam, valamint elláttam a Szolyvai Emlékpark Bizottság elnökének feladatait is. A 2004 végén lezajlott „narancsos forradalomnak” a nemzeti kisebbségek, így az ukrainai magyarság számára is számos negatív következménye lett. Egyre-másra születtek a közélet különböző területein az ukrán nyelv kizárólagosságát meghatározó jogszabályok, többek között ekkor vált a főiskolai-egyetemi felvételi alapfeltételévé a kizárólag ukrán nyelven letehető emelt szintű érettségi. Ez gyakorlatilag értelmetlenné tette az Ukrajnában felsőbb szintű oktatási intézménybe bejutni szándékozók számára a magyar (vagy bármilyen egyéb kisebbségi nyelvű) középszintű oktatásban való részesülést. Kompenzálendő e hátrányt, döntés született a kisebbségek nyelvén működő általános oktatási intézmények fokozatos kétnyelvűvé (kisebbségi-államnyelvű) tételéről. Pár hónap alatt érezhetően, statisztikailag egyértelműen kimutathatóan visszaesett az érdeklődés a magyar tannyelvű oktatás iránt.

Változtatandó e helyzeten, sürgősen partner, szövetséges után kellett nézni az új hatalom berkeiben. Ekkor jött közbe, hogy a „narancsos” politikai táboron belüli feszültség feloldásának szándékával 2007 őszén előrehozott parlamenti választásokat írtak ki. A vonatkozó jogszabály kizárólagosan listás szavazást írt elő,

tehát mandátumot csak valamely, a parlamenti bejutási küszöböt átlépő párt listájáról lehetett szerezni. A KMKSZ vezetése budapesti támogatással a kisebbségellenes intézkedéseket generáló jobboldali pártokkal kötött megállapodást. Az UMDSZ, Olekszandr Morozzal való személyes kapcsolatom alapján, az ukrán szocialistákkal keresett és talált választási szövetségest és politikai partnert.

Mint arról már szoltam, parlamenti képviselő koromból nagyon jó volt a kapcsolatom Alekszandr Moroz házelnökkel, aki egyben az Ukrán Szocialista Párt vezetője is volt. Mai napig úgy tartom, hogy talán ő volt az egyetlen karakteres, tisztességes, igazán nemzeti érdek mentén közhasznú tevékenységet folytató vezető embere ennek az országnak. Az egyetlen – legalábbis azok közül, akiket sikerült közelebről is megismernem. A szocialistákkal való megállapodás része volt számos kisebbségbarát intézkedés (kisebbségbarát oktatási rendszer, új nyelvtörvény, kulturális autonómiatörvény elfogadása stb.) meghozatalának elősegítése, valamint befutó hely a választási listájukon. Bár az UMDSZ hozta a szerződésben vállalt kötelezettségét, Kárpátalján e párt támogatottsága meghaladta a bejutási küszöböt jelentő 3%-ot, országos szinten néhány ezer szavazat híján kimaradt a parlamentből. Így aztán budapesti kiküldetéselem lejártával, nem parlamenti képviselőként, hanem az állam- és jogtudományi intézet tudományos főmunkatársaként tevékenykedtem tovább.

Az ukrán politikummal való együttműködésnél maradva, ki szeretnék térni az e területen megélt eddigi egyetlen sikertörténetre. Visszatérve Kijevbe, a választási kudarc ellenére tovább kerestem a megoldást az akkor regnáló hatalom kisebbségellenességének ellensúlyozására. E kérdésben több beszélgetést folytattam régi partneremmel, akkor a Régiók Pártja színeiben parlamenti képviselő Ivan Popescuval, aki bemutatta nékem és bevonta beszélgetéseinkbe Vagyim Kolesznyicsenkót, a Szevasztopol városából származó parlamenti képviselőt, aki a legbefolyásosabb és legtömegesebb orosz mozgalom, az Orosznyelvű Ukrajna vezetője volt. Tárgyalásaink eredményeként fogalmazódott meg és került aláírásra a három meghatározó ukrainai kisebbséget – magyar, román, orosz – reprezentáló szervezet együttműködési megállapodása, melynek lényege az országon belüli közös fellépés, a nemzetközi szervezetek (ENSZ, ET, EBESZ stb.) irányában folytatott közös petíciózás volt. E hármas szövetség kötött együttműködési megállapodást 2009 őszén a Régiók Pártja államfőjelöltjével, Viktor Janukoviccsal. Ezt a

megállapodást tekintem olyannak, melyet ukrán viszonylatban kivételesen mindkét megállapodó fél maradéktalanul teljesített. Így a jelölt nem csak az oroszajkúak között, de a magyarok és a románok lakta vidékeken is megszerezte a többség, számos helyen az abszolút többség támogatását. A megválasztott elnök rövid úton intézkedett számos, elsősorban a kisebbségi oktatás területét negatívan érintő jogszabály megváltoztatásáról, valamit arról, hogy 2012. évi őszi választásokon (ezt ismét vegyes rendszerben bonyolították) mind a magyar, mind a román szervezetek vezetői a Régiók Pártja listáján parlamenti mandátumhoz jussanak. E megállapodás végrehajtása koronájának a 2012-es nyelvtörvényt, hivatalos nevén a „Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényt” tekintem, mely véleményem szerint Európában is egyedülálló módon, a Nyelvi Karta szellemének és betűjének megfelelően úgy határoz meg jogokat és lehetőségeket a kisebbségi nyelvek és azok beszélői számára, hogy közben nem szűkíti az államnyelv hivatalos használatának lehetőségét. Számomra ez azért is fontos, mert e jogszabályt mind az alapkoncepció, mind számos normatív előírása tekintetében saját szerzői anyagomnak tekinthetem.

Végigtekintve azon, amiről beszéltünk, és belegondolva abba, amit fel sem hoztunk, adódik a kérdés, hogyan tudtad erkölcsileg túlélni a dolgokat, ép maradni? Mennyire volt sodródás a pályád, s mennyi volt benne a tudatosság?

Ezen nem gondolkodtam el így. Azt hiszem, az az adottságom a legfontosabb, hogy ha valamivel foglalkozom, akkor minden erőmmel rajta vagyok, s minden időmet rászánom. Odafigyelek. Érdekel. Soha nem neveztem magam kisebbségi politikusnak. Parlamenti képviselőként is egy körzetet képviseltem, a kisebbségi ügy ennek egy része volt. A parlamenti időszak kivételével soha nem a politizálásból éltem, kisebbségi politizálásból pedig sohasem, mindig volt civil foglalkozásom, ami a családom megélhetését biztosította. A politikainak nevezhető, immár huzamosabb ideje betöltött pozícióm az UMDSZ tiszteletbeli elnöksége, ami valójában sem konkrét jogokkal, sem kötelezettségekkel, és természetesen javadalmazással sem jár együtt, számomra mégis fontos, mert egy olyan státusz és talán eszköz is, amely feljogosít arra, hogy kisebbségi, és kifejezetten magyar ügyekben különböző kijevi fórumokon megszólalhassak.

Úgy érzem, a befutott pályám alakulásában egyaránt jelen volt a tudatosság és a sorsszerűség is. Talán utóbbiból valamivel több lehetett. Abban, hogy eddig úgy tudtam a dolgaimat végezni, hogy nem kellett emberileg konfliktusba kerülnöm sem opponenseimmel (egyik-másik KMKSZ vezető kivétel talán), sem partnereimmel, sem feletteseimmel, sem beosztottaimmal, sem saját magammal, valamint, hogy teljes lelki nyugalommal tudok szembe nézni ellenőrrel, rendőrrel, nyomozóval – alapvető szerepe volt, van a családi háttérnek, a feleségemnek. A feleségek általában hajlamosak főnökfeleséggé válni, és mint ilyenek, megkövetelni férjüktől az e státusszal vélten járó anyagi javak előteremtését, ami szinte mindenkor elvtelen alkuk, megalkuvások árán érhető el. Rám nem nehezedett ilyen kényszer, magamnak pedig elég sajátosság a viszonyom az anyagiakhoz, amit röviden úgy jellemeznék, hogy nem érdekel. Talán ezért nincs is és nem is volt pénzem. Valószínűleg ezt tudja a pénz is, és ezért én sem érdeklek őt. Lehet, hogy ebben van az erkölcsi túlélés titka?

Sikeresnek tartod az UMDSZ működését? Az összes hullámvölgygel együtt?

Semmiképpen nem tartom sikeresnek. Egyáltalán a kárpátaljai, ukrainai magyar kisebbségi politizálást nem tartom sikeresnek. Ennek a beszélgetésnek a formátuma nem ad lehetőséget arra, hogy bővebben kibontsuk e témát, ezért röviden csak annyit, hogy a fentebb büszkén említett számos siker (vagy annak is nevezhető) történet ellenére, melyek zömét UMDSZ színekben, UMDSZ-es partnereimmel éltünk, valósítottunk meg, látván-látva a végeredményben azt a helyzetet, melyben a kárpátaljai magyarság a 21. század második évtizedére találta magát, bármiféle sikerről beszélni eretnokség volna.

Két társadalmi munka van, amit nagy előszeretettel és lassan már 20 éve végzel: az egyik a Szolyvai Emlékpark Bizottság, ami közismert, a másik, amivel magyar nyelven, magyar közegben még nem is találkoztunk veled kapcsolatban: a Falusi Zöldturizmus ukrainai országos szövetségének tiszteletbeli elnöke vagy.

Valóban, mind a Szolyvai Emlékpark Bizottság elnöke, mind az Ukrainai Falusi Zöldturizmus Szövetség tiszteletbeli elnöki címeinek

viselése, mind a velük járó teendők ellátása nagy megtiszteltetés számomra. Természetesen ezeknek is megvan a maga története.

A múlt század kilencvenes éveinek elején minden magyarsággal kapcsolatos ügy, így az immár majdnem szabadon kutatható „málenkij robot” tematika is az akkori egyetlen magyar szervezetnél, a KMKSZ-nél volt. Én, mint a szervezetben az anyagi-műszaki-szervezési ügyek felelőse, a vezetésből való kiválásom idejére (1992) két jelentősebb építkezési-beruházási projekt elindításán serénykedtem. Az egyik a szervezet székházának Ungvár egyik központi elhelyezkedésű telkén való megépítése, a másik a Szolyván, az egykori fogolytábor temetőjének maradványán egy emlékpark létrehozása volt. Amikor távoztam a KMKSZ-ből, közös megegyezéssel úgy döntöttünk, hogy a székházzal kapcsolatos dokumentációt átadom az elnökségnek (egyébként a telket hamarosan eladták, és a szervezet központja azóta is egy jellegtelen, kisebb családi házban található), de Szolyvát megtartom, és néhány elvbaráttal közösen a „Kárpátalja” névre hallgató alapítvány keretében visszük tovább. Így az immár eltelt két és fél évtized alatt ez is egy majdnem kerek, majdnem sikertörténet, mely nem csak az emlékpark létrehozását, hanem a tragikus események tudományos igényű feltárását, valamint e sorstragédiánk Ukrajnában való hivatalos elismertetését is magába foglalja.

Természetes, hogy a Falusi Zöldturizmus mozgalom megalakításában való részvételemnek is magyar gyökerei voltak. Még képviselői időszakom első hónapjaiban magyar gazda mozgalmi aktivistánk, Ádám Barna a kedves nejeve, és kijevei ismerősünkkel a Vasziljev házaspárral közösen szerveztek egy baráti találkozót a Beregvár Szanatóriumban, melyre meghívták Magyarországról Csáki Csabát, a Közép-európai Faluturista és Falusi Vendéglátó Szövetség elnökét. E beszélgetés keretében hallottam először a falusi vendéglátás lényegéről, mint a falun élőknek az állam által támogatott tevékenységéről, amely mint pótlólagos jövedelemforrás jótékony hatással van a falusi életmód fenntartására, a népi hagyományok ápolására, elősegíti a falu lakosság megtartó erejét. A Csáki által itt és így elhintett mag jó talajra talált. Vasziljevék, bevonva számos, a téma iránt érdeklődő kijevei, többnyire agrárértelmiségi és újságíró ismerősüket, és az én politikai befolyásomra támaszkodva hamarosan (1996-ban) bejegyezték az Ukrainai Falusi Zöldturizmusért Szövetséget, melynek elnökévé Volodimir Vasziljevet, tiszteletbeli elnökévé pedig szerénységemet

választották. Ebben a felállásban, immár csaknem két évtizede működtetjük e szervezetet, melynek köszönhetően Ukrajnában, így Kárpátalján, azon belül szülőfaluamban, Zápszonyban is a falusi vendéglátás, mint az önfoglalkoztatás egyik formája jelentős teret nyert.

E témának is a törvényalkotás területén ágyaztam meg. Történetesen azzal, hogy a háztáji gazdaságról szóló törvény elfogadásakor (2003) a falusi zöldturizmust, mint e területen történő gazdasági tevékenységet sikerült bevezetnünk az ukrán törvénykezésbe, és ez által mentesíteni mindenféle adózási és engedélyezési kötelezettségtől. Bár az ukrán államtól nem kapunk támogatást, de számos külföldi alapítványnak köszönhetően a szervezetnek ma már van folyóirata, internetes oldala, konferenciákat, egyéb szakmai összejöveteleket szervezünk. Mint a civilszféra képviselői, részt veszünk a témánkat érintő jogszabályalkotó munkában is. Ukrajnai ismertségem így nem csak a kisebbségi kérdésben, de a faluturizmus területén való tevékenységnek is köszönhetem.

Ukrajnában sorsdöntő események zajlanak, nemcsak az ország, de Európa jövőjét is befolyásolhatják. Hogy látod, a kárpátaljai magyarság milyen esélyekkel indul ebben az új világban, ami most formálódik a szemünk előtt? Ebben nyilván szerepet játszik a magyarországi politika is (állampolgárság, választójog stb.).

Nem is oly rég Kárpátalján még arról beszélünk, hogy minden gazdasági, társadalmi és egyéb nehézsége ellenére, milyen jó, hogy nekünk – nagyszüleink, szüleink nemzedékével ellentétben – nem kell szembenéznünk háborús konfliktussal járó kihívásokkal. Most már ezzel a gondolattal sem nyugtathatjuk magunkat, és próbálhatjuk alátámasztani a szülőföldön maradás-boldogulás lehetőségességének-szükségességének álláspontját. Mindeközben, az utóbbi évtizedekben az Ukrajnát érő fordulatok, váltások közepette gyakorlatilag felszámolódtak, illetve saját maguk paródiájává degradálódtak az egyén létehez elengedhetetlen társadalmi rendszerek (foglalkoztatás, egészségügy, közoktatás, közbiztonság, igazságszolgáltatás stb.), minek eredményeként jelentősen megnehezültek az életfeltételek, életlehetőségek, az egyén érvényesülésének feltételei. Ma már számos esetben a fizikai túlélés lehetőségei sem biztosítottak. Meglátásom szerint ez hatványozottan

igaz a kisebbségek által lakott vidékekre, és az egyébként is hátrányos helyzetben lévő kisebbségi személyekre. Ezért ma már a helyben maradás, helyben való boldogulás szükségességének, célszerűségének, értelmének megideologizálása egy olyan gondolatvilág, mentalitás fenntartása, ami a racionalitás keretein belül hordozná az ígéretét annak, hogy bármelyik kárpátaljai magyar nemzetiségű fiatalember számára létezik annak a lehetősége, ami énnékem eddig sikerült, azaz el tudjon libikókázni az itteni életben. Ma ezt a hitet fenntartani nagyon nehéz feladat. Úgy vélem, a közelmúlt évtizedei egyértelmű kudarckokat hoztak a kárpátaljai magyarság számára. És minél tovább, annál kevesebb az esélye annak, hogy ezt valamiféle olyan mederbe lehessen terelni, hogy ez a közösség magát újra tudja termelni és valamilyen felemelkedési pályára tudjon kerülni.

Más kérdés az, hogy mit tettünk, illetve tehattunk volna mi saját magunk, a kárpátaljai magyar szervezetek, vezetők, illetve a mindenkori magyar kormány e szinte kilátástalanná fajult helyzet elkerülése érdekében. Szerintem nem sokat, és amit mégis, azoknak egy része legalábbis az egyszerű ésszerűség szempontjaiból nehezen értelmezhető. Zömében negatív előjelű, de legalábbis nagyon ellentmondásos eredmények születtek. Például nehezen, vagy inkább sehogyan sem tudom értelmezni azt, hogy az akkori, magát ugyancsak nemzetinek aposztrofáló magyar kormány az 1990-es évek elején miért nem állt ki a jog szempontjaiból teljesen szabályos, legitim beregszászi autonómiaprojekt mellett. Mert az már bizonyosan túlértékelése volna saját szerepemnek, amennyiben azt vélném, hogy azért nem, mert legalábbis részben a személyemhez is kötődött, és mert az akkori KMKSZ-beli ellenlábásaim ennek, ha sunyítva is, de ellenzői voltak. Ugyanez vonatkoztatható a Határmenti Önkormányzatok Szövetsége szerveződésre is, amelyről az egymást váltó kormányok még tudomást sem voltak hajlandók venni, nemhogy támogatni annak munkáját. És ide sorolnám az elért tanulmányi eredmények alapján egyértelműen a legsikeresebb középoktatási projektünket, a beregszászi Bethlen Gábor Gimnáziumot, mely 25 év múltán is azokban a volt kollégiumi helyiségekben kénytelen meghúzni magát, melyekhez a közbenjárásomnak köszönhetően jutott indulásának időszakában. A támogatására vonatkozó kérelmeket azzal utasítják el, hogy ukrán állami intézményről lévén szó – nem támogatható. Ugyanakkor a beregszászi, szintén állami tulajdonú színház, gyakorlatilag

kizárólagosan magyar pénzből fejlődik. A legellentmondásosabb a Magyarország által a határon túlra, így Kárpátaljára is eljuttatott úgynevezett „nevelési-oktatási” támogatás, mi több, improduktív program, mely nem intézményt, de nem is munkatársakat, hanem magát a beiskolázást támogatja. Vagyis azért adunk a szülőknek pénzt, mert a gyereket magyar iskolába, és nem kiválóan felszerelt, felkészült, dolgukat magas színvonalon ellátó pedagógusokkal dolgozó iskolába járattja. Így aligha erősítjük fiataljaink versenyképességét.

Számos intézkedés megítélése a változó időben és az adott személy aktuális érdeke szempontjából idővel átértékelődik. Ilyen például a magyar „visszahonosítás”, más néven „állampolgárosítás” intézményének értékelése. Míg korábban a helyben maradás elősegítése szempontjából sokan bíráltuk e jogintézményt, ma Kárpátalja viszonylatában számos személy számára a megélhetés, és sajnos gyakran a fizikai túlélés lehetősége biztosításának legkézenfekvőbb eszközévé vált, azzal együtt, hogy kivándorlást serkentő hatása szinte katasztrofális a közösség megmaradása szempontjából. Ugyanakkor például a magyarországi választójog kiterjesztése a kárpátaljai magyarok körében szinte visszhang nélkül maradt.

Úgy vélem, hogy a kárpátaljai magyarok egyre kevésbé látják saját jövőjüket a magát egyre mélyebbre tornázó Ukrajnában, és azok az intézkedések, melyek ennek ellenkezőjéről lennének hivatottak meggyőzni őket nem csak hogy nem elégségesek, de gyakran egyszerűen elhibáztak.

Ma így emlékszem az elmúlt időkre és így értékelem jelenünket és jövőt illető kilátásainkat.

Köszönjük a beszélgetést.

VASAS GÉZA*

Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként?

Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történeti tény ügyében

„...tudásunk a próba/szerencse módszere és a hibák kiküszöbölése útján növekszik...”

Karl Popper

A mai napig nem csak a szűkebb szakirodalom, de összefoglalók, valamint kronológiák is tényként közlik, hogy Teleki Pál miniszterelnök 1940 augusztusában a katonai körök nyomására visszavonta Kárpátalja autonómiájára vonatkozó törvényjavaslatát.¹

A témát a történeti irodalomban Tilkovszky Loránt az 1938–1941 közötti időszak nemzetiségi politikájáról 1967-ben írott, alapos és színvonalas könyve bontotta ki először az akkoriban elérhető források határain belüli teljesség igényével. A szerző,

* A szerző történész. Email: vasas451@gmail.com.

¹ A kárpátaljai autonómia 1939–1944 közötti történetének fontosságát többek között az indokolja, hogy rajta keresztül élesen látszanak a korszak magyar nemzetiségpolitikáját jellemző dilemmák, belső ellentmondások. Tanulmányozása választ ad arra a fölvetésre, hogy miként ítéltetett vergődésre a revíziós sikerek előtt még oly sokat ígérő autonómiagondolat a szűk geopolitikai mozgástér, a nemzeti ellentétek és a magyarországi társadalmi elutasítás okozta szorításban. S hogyan határozta meg azután e sikertelenség az egész világháború alatti nemzetiségpolitika mozgásirányát, kereteit. Nem mellékesen a kárpátaljai autonómia a Teleki által képviselt politika egyik fontos építőköve volt, melynek kiesése hozzájárult az épület összeomlásához.

miután lelkiismeretesen rekonstruálta a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat megszületésének szakaszait és időrendjét, egészen a képviselőház elé történő betérjesztésig, részletesen kitért az ezt megakasztó epizódra. Feltételezése szerint ugyanis éppen a megvalósulás küszöbén lépett közbe Werth Henrik vezérkari főnök, s a második bécsi döntéssel visszatért erdélyi területekre való bevonulás biztonsága végett Kárpátalján a katonai közigazgatás ismételt bevezetését, valamint a haditerületté nyilvánítást követelte. Nyilvánvaló, hogy ennek teljesítése „azonnali megsemmisülését jelentette volna” a kormány autonómiával kapcsolatos terveinek. A miniszterelnök úgy ítélte meg, hogy ilyen körülmények között az 1940. július 23-án a képviselőházban benyújtott javaslat letárgyalására, elfogadására és végrehajtására „belátható időn belül nem kerülhet sor”, ezért összecsomagoltatta és „augusztus 5-én irattárba tétette” az addigi jogalkotási munka egész anyagát. Tilkovszky az ezt követő hetekre, hónapokra utalva, többször is az autonómia „elaltatásáról” beszél, anélkül, hogy a *visszavonás* szót akár csak egyszer is használná.²

Hogyan csúszott akkor át ez az óvatosabb megfogalmazás egy mindenképpen kategorikusabb tényközlésbe? És valóban a katonai köröké volt elsősorban a kétes dicsőség, hogy a törvényjavaslat végül jobblétre szenderült?

Tilkovszky 1976-ban a tízkötetes Magyarország-történet nyolcadik kötetének általa írt oldalain még jobban az élére állítva sorjázta korábbi megállapításait. Következtetéseiben újfent oda jutott, hogy a „katonai vezető körök erélyes fellépése következtében Telekinek már augusztus 5-én irattárba kellett tétetnie kárpátaljai autonómiatervezetének teljes iratanyagát, s Werth kívánságára szeptember 12-én a keménykezű Kozma Miklós, volt belügyminiszter lett Kárpátalja új kormányzói biztosa.”³ Visszavonásról ezúttal sem beszélt, viszont a hangsúly a rivális tényezők (katonai körök) szinte kényszerítő beavatkozására került. Ily módon a helyzet alakításának főszereplője mintha immáron nem Teleki, hanem Werth és a vezérkar lett volna. A „kellott” pedig arra utal, mintha a miniszterelnöknek nem is nagyon akadt volna más, taktikailag megfelelő választása, mint engedni a nyomásnak.

² Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i.m., 1967, 222.

³ *Magyarország története...*, i.m., 1976, 1023.

Az autonómia sorsát kirajzoló tények további tömörítésére a *Magyarország történetének kronológiája* 1982-ben kiadott III. kötetében került sor. A Pók Attila által összeállított részben 1940. augusztus 5-e mellett azt találjuk, hogy „Teleki miniszterelnök (katonai vezető körök követelésére) visszavonja a Kárpátalja autonómiájára vonatkozó, július 23-án benyújtott törvényjavaslatot.”⁴ A „vezető katonai körök” jelzős szerkezet megegyezik az 1976-os magyar történeti összefoglalás Tilkovszky által írt fejezetének főntebb idézett bekezdésében szereplő egyik mondatrészlettel. A kronológiakészítő történész minden bizonnyal éppen Tilkovszky kutatásai nyomán tarthatta fontosnak a kárpátaljai autonómia alakulásának két hangsúlyos tényben történő megjelenítését. A témában született tanulmányok eredményeit igyekezett széles körben ismertté, használhatóvá tenni és összesűrítve lehetőleg logikus, áttekinthető szerkezetbe foglalni. Magától értetődőnek látszott és látszik, hogy amennyiben egy törvényjavaslat beterjesztését követően a parlamenti tárgyalás bármilyen okból elmarad, akkor a benyújtás visszajaként bizonyára meg kell történnie a javaslat visszavonásának. Nagyon is elképzelhető, hogy ebben az esetben ugyanígy cselekedett a beterjesztő, vagyis a miniszterelnök, csak éppen erre vonatkozóan nem maradt fenn perdöntő erejű forrás. Ráadásul az augusztus 5-i *ad acta* elintézését, amit Tilkovszky tárt föl, s ugyanazzal a lendülettel azonnali tényleges irattárba tételnek vélt, könnyűszerrel lehet visszavonásnak érteni, hiszen nagyon meggyőzőnek tűnik, hogy ez két egymást követő és föltételező lépés.

Az alap kutatás egyik állítása így a kronológiai tényalakítás alkalmával, ami jórészt kifejezésbeli tömörítést takart, lezárt formát, ezáltal pedig szinte kanonizált értéket kapott. Ez a szakmai szabályoknak megfelelő visszaigazolás a fontos és jelentős tények közé iktatta az autonómiajavaslatnak a vezérkar föllépése következtében történő 1940. augusztus 5-i „irattárba tételét”. A két mozzanat, ok (katonai körök ellenállása) és okozat (irattárba tétel) közül az utóbbi 1984-ben ismét föltűnt Tilkovszkynál egy, a két világháború közötti Magyarország politikai viszonyainak szentelt tanulmánykötetben.⁵ A 20. századi magyar nemzetiségi politikát

⁴ *Magyarország történetének kronológiája...*, i.m., 1983, 975.

⁵ *Tilkovszky Loránt: Magyarság és nemzetiség...*, i.m., 1984, 351.

fölölelő 1998-as rövid szintézisében pedig újra együtt szerepelt mindkettő.⁶

Ettől kezdve viszont újabb, főként összefoglaló munkák tényanyagának alkotórésze lett. Így történhetett, hogy 2002-ben a Fedinec Csilla szerkesztésében megjelenő szerzeágazó időrendi áttekintés a kárpátaljai magyarság 1918–1944 közötti történetéről lényegileg követette az 1982-es kronológiát: „Katonai vezető körök követelésére Teleki Pál miniszterelnök visszavonta a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslatot.”⁷ A Kárpátalja 20. századi történelméről, kultúrájáról készült sokrétű összefoglalásban, amit nyolc évvel később ugyancsak ő szerkesztett és részben írt is, ugyanerről már óvatosabban és árnyaltabban fogalmazott: „A törvényjavaslat többszörösen módosított szövege végül 1940 júliusában került a magyar parlament elé, de röviddel azután a miniszterelnök, főleg a katonai körök biztonságpolitikai érvelésének nyomására, kénytelen volt azt visszavonni, s ezzel a kérdés véglegesen a süllyesztőbe került.”⁸

Az autonómiajavaslat sorsával Botlik József is foglalkozott 2000-ben publikált Kárpátalja-könyvében. A végkifejlet ismertetésekor azonban némileg össze- és félrecsúsztak a szavak s velük a fogalmak: „Elsősorban a vezető katonai körök nyomására a parlament nem fogadta el a törvényjavaslatot...”⁹ A kétséget kizáróan az 1976-ban megjelent tízkötetes szintézis Tilkovszky által jegyzett részéből, valamint az 1982-es kronológiából származtatható „vezető katonai körök” kifejezés visszatért Botlik közel ezer oldalas *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján* című, az

⁶ „A biztonsági szempontokra hivatkozó magyar katonai vezető köröknek is jelentékeny szerepe lehetett abban, hogy a kárpátaljai autonómia többszörösen átdolgozott és egyre sekélyesebbé vált tervezetét, mint törvényjavaslatot, a Teleki-kormány 1940. július 23-án a parlament elé terjesztette ugyan, de tárgyalását nem tüzték ki, s az autonómia egész iratanyaga augusztus 5-én irattárba került.” Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon...*, i.m., 1998, 76.

⁷ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája...*, i.m., 2002, 360.

⁸ Fedinec Csilla: *Kárpátalja 1919-2009...*, i.m., 2010, 161. A rövid kronológiai melléklet lényegében megismétli a 2002-es időrendi összefoglaló ide vonatkozó megállapítását. Uo. 197.

⁹ Botlik József: *Egestas Subcarpathica...*, i.m., 2000, 265. A „nem fogadta el” kitétel nyilvánvalóan tévedés.

1918–1945 közötti időszakot áttekintő 2005-ös monográfiájában is: „Elsősorban a vezető katonai körök nyomására Teleki Pál miniszterelnök ugyan kénytelen volt visszavonni a Kárpátalja autonómiájára vonatkozó törvényjavaslatot...”¹⁰ Egy 2010-ben publikált rövid tanulmányában még egyszer érintette a betervezett törvényjavaslatot, mint amelyet Teleki – s itt szükségesnek tartotta megemlíteni az esemény közmegegyezéses idejét is – „1940 augusztusának első napjaiban a katonai körök nyomására visszavont”.¹¹

A kárpátaljai magyar történész, Brenzovics László 2010-ben napvilágot látott könyve a visszacsatolt térségben 1939–1944 között követett nemzetiségi politikáról lényegében Tilkovszky kifejezéseit használva szintén a katonai vezetők nagy nyomásával magyarázza a törvénytervezetek augusztus 5-i irattárba helyezését.¹²

A szakirodalmi körkép időrendileg és tematikailag is úgy lesz teljes, ha saját, a témában elkövetett ügytelenségemről sem feledkezem meg. Tíz esztendővel ezelőtt Fedinec Csilla a Kárpátalja-kutatás egyik úttörő kötetét válogatta, szerkesztette, egyszersmind fordította a benne szereplő ukrán nyelvű tanulmányokat. A térség 20. századi történelmének ukrán és magyar nézőpontokból és forrásokon keresztül történő bemutatásából nem maradhat ki az autonómia sorsa sem. Az 1939–1940-es időszakkal foglalkozó tanulmányomban természetesen kitértem az eddig vizsgált részproblémára is: „A törvényjavaslat kormány általi benyújtásával lényegében egyidejűleg kerítettek sort a második ügyosztályon az összes tervezet, összefoglaló, ügyirat *ad acta* tételére. A törvény-előkészítés lezárulásának, a jogalkotás parlamenti szakaszának

¹⁰ A visszavonás föltételezett időpontjára előző könyvéhez hasonlóan ezúttal sem utal. Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika...*, i. m., 2005, 79.

¹¹ A tanulmány alapvetően a két világháború közötti Kárpátaljára vonatkozó cseh, magyar, ruszin nyelvű levéltári forrásokkal és korabeli kiadványokkal foglalkozik. Itt már föltűnik a visszavonás időpontja. Botlik József: *Kárpátalja története...*, i. m., 2010, 71.

¹² A megfogalmazás, a kifejezések ismerősen csengenek: „A rendkívül nagy nyomás alatt álló Teleki augusztus 5-én összecsomagoltatta és irattárba tette a kárpátaljai autonómia egész iratanyagát, belátva, hogy a törvény letárgyalására a közeljövőben aligha kerülhet sor...” Brenzovics László: *Nemzetiségi politika...*, i. m., 2010, 105. A 2010-es megjelenés némileg csalóka, mivel tartalma és szövege lényegében megegyezik Brenzovics 2001-ben megvédett doktori értekezésével. Fedinec Csilla: *Konzervált történelem...*, i. m., 2012, 164.

kötelező mozzanatáról van szó, nem pedig arról, hogy – amint Tilkovszky Loránt írja – Teleki rájött volna: »*az autonómia megvalósítására belátható időn belül nem kerülhet sor*«.» A jogalkotási torzót több tényező egybeesésének tulajdonítottam, melyek közül a katonai körök föltételezett ellenállása csupán az egyik, még csak nem is a legjelentősebb akadály volt.¹³ Azonban a megfogalmazás máskor megengedhető közelítőlegessége („lényegében egyidejűleg”) itt kronológiai felületességet eredményezett, hiszen a betérjesztés és az *ad acta* tétel között tizenhárom nap telt el, s így elmaszatolta az álláspontomban egyébként benne rejlő, a Tilkovszkyéval szembeni éles különbséget. Sajnálatosan elmulasztottam tehát annak egyértelmű kimondását, hogy állításom augusztus 5-ére vonatkozik, amiből pedig egyenesen következik: ezen a napon még korántsem pecsételődött meg a kárpátaljai önkormányzat sorsa. Ezek után nem csoda, ha ugyanezen kötet függelékének kárpátaljai kronológiájába 1940. augusztus 5-éhez továbbra is a 2002-es, Fedinec-féle időrendi áttekintés már idézett mondata került.¹⁴ Így a három évtizedes kronológiai közhelyet, noha tétován megkíséreltem, nem sikerült megcáfolnom. Ezért aztán nem lehet Csernicskó Istvánnak nem főlróni, ha 2013-as, hézagpótló monográfiájában, amely a Kárpátalján utóbbi százötven évben követett nyelvpolitikákat mutatja be, szinte a toposzok magától értetődőségével állítja, hogy a vajdasági törvényjavaslatot Teleki a külpolitikai helyzet alakulása, a kárpátaljai magyarság tiltakozása miatt, s természetesen a „befolyásos katonai vezetők nyomására” augusztus 5-én visszavonta. A megállapítás alátámasztásául hivatkozott munkák között Tilkovszky klasszikusa és Brenzovics földolgozása mellett ott szerepel az enyém is.¹⁵

Hogy e rövid szemle során összetorlódott ellentmondások legalább értelmezhetőek legyenek, célszerű a forrásokat megidézve

¹³ Vasas Géza: *A félbehagyott alkotmány...*, i. m., 2004, 212-213.

¹⁴ Uo. 260.

¹⁵ Csernicskó István: *Államok, nyelve...*, i. m., 2013, 163. Augusztus 5-e csapdáját kevés, a témával akár csak részben foglalkozó munka sem nagyon kerülte el. Ilyennek kivételnek számít Romsics Ignác összefoglalója a 20. századi magyar históriáról, amelyben a szerző jó érzékkel és óvatossággal, élve egyszersmind a műfaji lehetőségekkel, amelyek nem parancsolnak olyan mértékű konkrétságot, mint a szaktanulmányok, a törvényjavaslat „későbbiekben” történt „visszavonásáról” ír. Romsics Ignác: *Magyarország története...*, i. m., 2001, 247.

rekonstruálni a jogalkotási kísérlet végkimenetelét. Az eltérő koncepciókon alapuló előzetes javaslattervezetek után 1939 őszétől a területi autonómia elveire épülő rendszeres kodifikációt már Teleki híve, az alkotmányjog és a közigazgatási jog egyetemi tanára, Egyed István tartotta kézben. Tíz havi munkájának eredménye tizenegy egymást követő javaslattervezet, melyből az utolsó a Miniszterelnökségen még néhány helyen változott, mielőtt a miniszterelnök személyesen a képviselőház elé terjesztette.

A képviselőház 1940. július 23. után nyári pihenőre vonult, csak szeptember 4-én gyűlt össze ismét. Azonban ezen az ülésnapon, majd a későbbiekben is hiába keressük a törvényjavaslat általános vitájának a fejleményeit a Naplókban, ugyanakkor a visszavonásnak sem találni nyomát. Mondhatnánk, hogy a kormányt és a képviselőket ekkorra más, sürgetőbb kérdések foglalkoztatták. Elsősorban a második bécsi döntés eredményeként megkezdődő erdélyi revízió és az általa megkövetelt halaszthatatlan intézkedések foganatosítása, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás mérlegelése és elhatározása, valamint a területgyarapodással fordított arányban szűkülő mozgástér dilemmái.

A Miniszterelnökség fennmaradt iratai hallgatnak a mellőzés okairól, körülményeiről. Annyi mindenesetre kiderül – Tilkovszky amúgy az érvelését nagyrészt erre építi –, hogy Kászonyi Ferenc pontosan egy héttel a képviselőházi benyújtást követően elkészítette „Kárpátalja önkormányzatának időrendbeli összefoglaló történetét”. Ezzel azonban nem zárult le teljesen a törvényjavaslattal kapcsolatos munka és az iratképződés sem, mivel a „Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai” címet viselő jegyzék szerint augusztus 6-án iktatták Egyed István, 8-án pedig Kaas Albert báró indokolási tervezeteit. Nyilvánvaló, hogy mindez nem történhetett volna meg, ha augusztus 5-én *Teleki irattárba téteti* az összes iratot. Az augusztus 5-e azonban nem véletlenül válhatott a tényalkotás magjává, hiszen ezzel a dátummal jegyezte rá Kászonyi a 19167-es számú miniszterelnökségi aktára az alábbiakat: „19 065-19167 sz. alatt iktatott ügyiratokat M.E. úr Őexciája a Kárpátaljai Vajdaságról s annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslat-tervezetnél figyelembe vette. Miután a javaslatokat Őexciája f. évi július hó 23-án az országgyűlésen benyújtotta, az ügyiratok további intézkedést nem igényelnek. Tudomásul szolgál. Ad acta teendő.” Ebből viszont a napnál világosabban kiderül, amint erre korábbi tanulmányom

főntebb idézett részlete már rámutatott, hogy az *ad acta* tétel a törvényjavaslat benyújtásának a velejárója volt, az irat sorsának rutinszerű mozzanata. Akkor pedig nem lehet a törvényjavaslat elalattatásának kezdete, még kevésbé a visszavonás bizonyítéka. Az egészen biztos, hogy Kászonyi *nota benéje* nem vont magával azonnali tényleges *ad acta* tételt, hiszen az ügyiraton szereplő dátumok ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Az egész anyag, úgy tűnik, egy jó fél évvel később érte el a teljes irattárérettséget, és kerülhetett az irattár alvó részébe, ugyanis a kiadványozást végző Balla Pál miniszteri tanácsos egy II. 21. dátumot rótt a neve kezdőbetűiből álló aláírása mellé. De található az aktán még egy ennél is későbbi dátum (III. 31.) Bernolák Jenő törvényszéki titkár aláírásával az „elküldés után (irattárba helyezés előtt)”.¹⁶

Ezen a ponton azonban egy újabb zavaró tényező merül föl. Az utóbbi két datálásból ugyanis szokatlan módon hiányzik az év, ami persze sosem jelent gondot, ha az „elintézés” rövid szövegének kelezésénél ugyanazon év hónapja (esetünkben 1940 augusztusa) megelőzi a jóváhagyását (II.21.) és az irattárba küldését (III.31.). Az itteni rendhagyó kelezés csak úgy oldható föl, hogy a következő esztendőre, 1941-re helyezzük a két szóban forgó iratkezelési eseményt. Ez már csak azért sem lehetetlen, mert hasonló datálásra elvéve bár, de találunk példát az ügyosztály, azon belül is a kiadványozó Balla gyakorlatában.¹⁷ Ám ebben az esetben is marad egy, a tisztázást akadályozó probléma, a kiadványozás furcsasága. Elképzelni is nehéz, hogy mit lehetett kiadványozni, azaz elküldésre jóváhagyni az iratok *ad acta* tételekor. A miniszterelnökségi ügyirat tartozéka a történeti összefoglaló és az iktatmányjegyzék, mindkettő egyaránt kézzel írott és gépelt formában. Tételezzük föl, hogy valamelyiket vagy mindkettőt tájékoztatásul elküldték. Ez rögtön két kérdést vet föl. Miért nincs egyértelmű nyoma – ilyen esetben jóváhagyott levélfogalmazvány – az elküldésnek, valamint kinek, kiknek küldhették volna meg? Ha az augusztus 5-i Kászonyi-féle

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 210.cs. 1940-H-19167 Az egész bekezdésben ebből az iratból idézek.

¹⁷ Ilyen datálással találkozunk például az 1941-L-18318-as jelzetű ügyiratban. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 210.cs.

rövid „elintézés” szövegét a Miniszterelnökségen belül juttatták volna el egy másik szervezeti egységhez, ebben az esetben legvalószínűbb „címzett” az elnöki osztály, s ha föltesszük a szokásszerűséget, akkor sem tudjuk megválaszolni a sántikáló kiadványozást. (A nemzetiségi és kisebbségi osztály az Uri utca 54-56., az elnöki osztály pedig a Szent György tér 1. szám alatt a Sándor-palotában működött.) Egy ilyen átküldést is mindenképpen föltüntettek volna az iraton. A kelezések időbeli szétterülését, vagyis az iratkezelési eseményeknek *ad acta* tételi javaslatától a tényleges irattárba helyezésig való elhúzódását nyilván a politikai akadályok magyarázzák. Ugyanakkor a Kászonyi-féle elintézés augusztus 5-i időpontjától számítva a II. 21-i kiadványozásig csaknem fél év telt el, ezért nem kizárt, hogy ez egyúttal olyan határidő lehetett, amelynek a közelgő lejárta miatt került sor az iratkezelés befejező mozzanatára. Az ellentmondások majdhogynem sállangmentes föloldása alighanem az, hogy az iraton a kiadványozást jelölő *K* betű egyszerűen csak az ügy előadója által javasolt *ad acta* tételre irányuló írásbeli intézkedés jóváhagyására vonatkozik, hiszen erre is akad több példa az ügyosztály aktáiban.

Még egy árnyaltnyi furcsaság, szokatlan vonás fedezhető föl az ügyiraton. A kései datálást végző Balla miniszteri tanácsos és Bernolák törvényszéki titkár közül ugyanis egyik sem az II. ügyosztálynak az autonómia ügyét addig elsősorban gondozó „A”, hanem a „B” részlegéhez tartozott, amely hatásköre szerint a nemzetiségi és kisebbségi ügyek külföldi vonatkozásaival foglalkozott.¹⁸ A „szépséghiba” titka bizonyára abban rejlik, hogy a II.A osztálynak addig vezetőjét, Ottlik Lászlót 1940 kora őszén az erdélyi revízióval megnyíló új lehetőségek közepette fölkérték az újjászerveződő kolozsvári tudományegyetem jogi karán a *politika* tárgy oktatására, 1941 februárjában pedig ugyanide kinevezték nyilvános és rendes tanárnak.¹⁹ Miután letette a tanári esküt, március 11-én elfoglalta katedráját. A távolság és a megnövekedett feladatok miatt tanári tevékenységét nyilvánvalóan már nem volt képes

¹⁸ Erre a kettéosztásra az 1939-es átszervezés során, tehát alig valamivel a kárpátaljai javaslat előtt került sor. *A Miniszterelnökség Levéltára...*, i. m., 1958, 15.

¹⁹ Szabadfalvi József: Egy elfeledett társadalomtudós. Portrévázlat Ottlik Lászlóról, 2006, i. m., 60.

összeegyeztetni minisztériumi munkájával, így március első napjaiban megvált hivatali pozíciójától.²⁰ Mivel helyére nem neveztek ki senkit, az ügyosztály egyetlen osztályvezetője a miniszteri osztálytanácsos Balla maradt. De az összefoglalót elkészítő Kászonyi sem dolgozott már 1941 tavaszán az ügyosztályon, hiszen őt, akinek a titulusanál azt találjuk, hogy szolgabíró, csupán ideiglenes szolgálattételre rendelték ide. Föltehetően azért, hogy közigazgatási jogi tapasztalatait akár éppen a kárpátaljai autonómiatörvény vitája alkalmával hasznosítsák. Balla viszont a II.B osztály vezetőjeként gyakorolhatta a kiadványozás jogát olyan esetben is, amikor a kialakult gyakorlat alapján az „A” részleg munkatársai kezdték meg az ügyirat elintézését. Ez már csak azért sem okozhatott nehézséget, mivel a két részleg egyazon épületben működött, még külön telefonszámmal sem rendelkeztek.²¹

Segíthetné még a jogalkotási rejtély kiderítését az ügyirat elintézésében főszerepet játszó hivatalnokok erre vonatkozó visszaemlékezése, azonban ilyen eddig nem került elő. Egyedül Bernolák Jenő önéletrajza bukkant föl, ám ez is csupán annyit árul el erről az időszakról, hogy „nemzetiségi vonatkozású jogszabályok előkészítésében” vett részt.²²

²⁰ Az 1941-I-16416-os jelzetű ügyirat tartalmazza az erre vonatkozó adatokat. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 214.cs.

²¹ *Magyarország tiszti- és névtára...*, i. m., 1941, 24-25. Ugyanakkor az ügyosztály napi tevékenységének vezetése a valóságban Balla kezébe került, mivel Pataky mindinkább összekötő szerepet töltött be a miniszterelnök és az ügyosztály között. Erről Ónody Olivér: *A Miniszterelnökség és annak...*, i. m., 1997, 77. Ezt megerősíteni látszik a kiadványozási gyakorlat is, mivel a legtöbb ekkoriban keletkezett és szerencsésen fennmaradt aktán Balla végleges jóváhagyó aláírása áll.

²² Vízügyi Múzeum, Vác, Dokumentációs Osztály Ad/292-2008. Bernolák Jenő a jónevű büntető jogász, Bernolák Nándor fia. A jogi egyetem elvégzése után 1935-ben a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán kezdett tiszteletdíjasként dolgozni. Egyéves igazságügyi minisztériumi kiterő után ismét a Miniszterelnökségen alkalmazzák, ahol 1939-ben miniszteri fogalmazó, majd 1941-től törvényszéki titkár. A nyilas hatalomátvétel után megtagadta hivatali teendőinek ellátását. 1945-ben igazolták, a Miniszterelnökség állományába került, ahonnan 1949-ben elbocsátották. 1950-es évekbeli hányattatásai után, amikor nehéz fizikai munka végzésére kényszerült, végül a vízügynél nyert alkalmazást, ahonnan megbecsült szakemberként vonult nyugdíjba. Itteni kapcsolatait egészen 1997-ben bekövetkezett haláláig ápolta. Az már az 1990 előtti korszak forráspusztító- és felejtő jellegéhez tartozik, hogy a

Ha ezek után akár csak egy szemernyivel is közelebb szeretnénk jutni az eddig körvonalazott ellentmondások földolásához, vissza kell térnünk az országgyűlésben történetekhez. Mindenekelőtt érdemes tüzetesen megvizsgálni a törvényjavaslat parlament elé kerülésének előzményeit, valamint körülményeit. Talán az 1940-1941-es ülésekről készült képviselőházi naplók is rejtegetnek számunkra olyan elszórt utalásokat, nyomokat, amelyekből a főttebb elmondottakon túl még megtudhatunk valamit a javaslat későbbi sorsáról.

A kárpátaljai törvénytervezetek újabb és újabb változatai készültek el, s az egész munka már a véghajrához közeledett, mikor a parlamentben a nyilas képviselők 1940 júniusában támadást indítottak a Teleki-féle nemzetiségi kodifikáció ellen. Keck Antal a „kárpátaljai autonómia körül tapasztalt különös jelenségek tárgyában” interpellálta a miniszterelnököt. Azt kérte számon, hogy pártjának egyetlen vezetőjét sem hívták meg a javaslatot előkészítő tárgyalásra. Kiderült, hogy Bakó Endre, aki a szélsőjobboldal képviselőjében részt vett ezek egyikén, nem tartozott a párthoz.²³ A kormány nemzetiségi politikája elleni első szúrásokat követte egy

nemzetiségpolitikai témát földolgozó Tilkovszky nem vette, nem vehette (?) igénybe a hajdani résztvevők segítségét a téma földolgozásakor. Érthető, ha a két világháború közötti és II. világháború alatti múltból való kényszerű hallgatás közepette és a kölcsönös bizalmatlanság légkörében Bernolák, már amennyiben egyáltalán eljutottak hozzá a nemzetiségpolitikai tárgyú földolgozások, nem ajánlotta föl saját koronatanúi segítségét. S mire a lehetőség erre megnyílt volna, a téma Tilkovszky előadásában már befutott a történeti irodalomban, és még nem merült föl a korrekció, az újírás igénye. Amikor viszont ez megtörtént, akkor más késő volt. Korábbi szakmai világtól való teljes elszigeteltségére jellemző, hogy halálakor nekrológot csak új tevékenységének orgánumban közölték róla, amely döntően az itt hivatkozott önéletrajzon alapul (Fejér László: *Bernolák Jenő...*, i. m., 1998, 27.). Ugyanez vonatkozik a nemzetiségi osztály emigrációba vonult tisztviselőire. Egyedül Ónody Olivér rövid visszaemlékezése és reflexiója jelent meg itthon halálának évében, 1997-ben. (Ónody Olivér: *A Miniszterelnökség és annak...*, i. m., 1997, 77-84. Az általa említett, s az idő tájt Sao Paulóban megjelenő *Délamerikai* (sic!) *Magyar Hírlap* 1949 augusztus-decemberi számaiban a nemzetiségi osztály korábbi munkatársai, így többek között Balla Pál tollából közölt akkor még friss értékeléseket az ügyosztály két világháború közötti tevékenységéről. Sajnos, ennek a lapnak a számai a magyarországi gyűjteményekből vagy teljesen hiányoznak, vagy szinte használhatatlanul foghíjasak.

²³ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 112. ülés, 1940. június 5. 101-102.

erőteljesebb vágás: Hubay Kálmán és Vágó Pál képviselőházban benyújtott törvényjavaslata a népcsoportautonómiáról. Kiváló alkalom arra, hogy bemutathassák kedvenc nemzetiségpolitikai elképzeléseiket, amelyek nemcsak tartalomban, hanem stílusban is a német testvérpártot idézték. Nem véletlenül, hiszen a javaslat elkészítésekor kikérték a külhoni németek Stuttgartban székelő intézetének véleményét, és messzemenőig figyelembe vették az általuk eljuttatott népcsoportjogi követelményeket. Az igazodásban odáig mentek, hogy az indoklásban Magyarországot a német élettérbe tartozónak ismerték el. Az identitáspolitika előtérbe helyezéséből adódó folyamatos konfliktuskeresésen túl azzal a hátsó gondolattal lendültek támadásba a kormányzattal és a gyűlölt miniszterelnökkel szemben, hogy 1940 tavaszának és nyarának német hadisikerei akár a hatalom csúcsaira röpíthetik őket. A kormányra kerülés ingatag reménye mellett egy közelebről elérhető cél is ösztönözte Vágóékat: a megnövekedett számú nem magyar, főként német nemzetiségű lakosság körében igyekeztek ismertségüket és szavazatokban kifejeződő támogatottságukat növelni.²⁴

Telekinek jelentős politikai energiákat kellett mozgósítania a nyilas javaslat visszaverésére és megbélyegzésére. Szándékának megfelelően előbb a képviselőház többsége utasította el, hogy napirendre tűzze és megtárgyalja, majd maga a miniszterelnök

²⁴ Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund...*, i. m., 1978, 73-75. Az újabb szakirodalom olykor mintha mellőzné Tilkovszkynak a szélsőjobboldal nemzetiségi politikájának mozgatórugóit feltáró kutatási eredményeit, ezért az egyébként újszerűnek szánt megközelítések hangsúlya egyoldalúsághoz vezet: „A nemzetietlenség vádja tehát sajátos módon azért ragadhatott a hungaristákra, mert a német imperializmustól eltérően ők – Szálasi nyomán – nagyon megengedő nemzetiségi politikát hirdettek.” Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták...*, i. m., 2013, 209. Tilkovszky korábban részletesen is feltárta a nyilas törvényjavaslat mozgatórugóit. Tanulmányában nem csak a nyilasok nemzetiségpolitikai nézeteiben kimutatható ellentmondásokat, de a pillanatnyi politikai haszonszerzés vágyából eredő elvtelenséget is kiemelte. Ekkor még nem tudott arról a közvetlen kapcsolatról, ami az említett stuttgarti intézet és Hubayék között létesült a törvényjavaslat elkészítése során. Tilkovszky: *A nyilasok törvényjavaslata...*, i. m., 1965. A nyilas javaslatot nemcsak szövetszerűen bemutatta, hanem a Teleki-féle nemzetiségpolitikával összhangban értékelte már a kortárs Mikó Imre is 1944-es alapművében. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...*, i. m., (é. n.), 301-305.

hosszabb beszédben szedte ízekre. Leszögezte, hogy a javaslat egyes részei a „magyar államrendet létalapjaiból forgatják ki”, ami pedig kikerülhetetlenül fölveti, hogy a benyújtók képviselői kötelességüket súlyosan megszegik. Össztűzet zúdított az államélet részben etnikai alapon, népcsoportonként való megszervezésére, s hogy a magyarság is csupán ezeknek a népcsoportoknak egyike lenne. A területi alapon szervezett állam és az egységes, oszthatatlan nemzet továbbra is a magyar nemzetiségi politika kiindulópontja maradt, igaz, ez utóbbit a nyílt javaslat bevezetése is kinyilatkoztatta. Teleki azt is elfogadhatatlannak nevezte, hogy a népcsoport övéi által megválasztott vezetője lényegében „semmiféle államhatalmi tényezőnek nem felelős”. Az állampolgári jogegyenlőséget pedig leginkább a népcsoportba való besorolás és fölvetel sértette, mivel korlátozta volna az egyén arra vonatkozó jogát, hogy szabadon válassza meg nemzetiségi hovatartozását. Ez, bár természetesen hallgatott róla, a magyar asszimilációs politikának, amely különösen a németiséggel szemben továbbra is létezett, sem kedvezett volna. Hevesen bírálta ugyanakkor a betelepítés időzítését is, hiszen nem indokolatlanul a kormány már lényegében kész önkormányzati javaslatának a keresztvezésére, akadályozására irányuló zavarórepülésnek tekintette, amely nem kis részben német birodalmi érdekeket szolgált. Ugyanakkor ravasz kétértelműséggel a Németországgal való jóviszony aláásásával is megvádolta a betelepítőket. Azt természetesen diplomatikusan elhallgatta, hogy a javaslat, *völkisch* jellegén túl, különösen is jól jött volna a hazai németiségnek. A vitában elhangzottak után nem volt meglepő, hogy Hubay és Vágó ellen összeférhetlenségi bejelentést tett. A házszabályok alapján, s a belőlük származó végső jogkövetkezményekkel együtt, bizonyítani kívánta, hogy a két képviselő „a magyar hazához és a magyar nemzethez tartozó köteles hűség ellen vétett”.²⁵

A szenvedélyes Teleki-féle kritika nyomán különösen a kormánypárti frakcióban magasra csapott a javaslattal és annak benyújtóival szembeni fölháborodás, s az, ami részint táplálta, és egyben az őszinte indulat hordaléka is volt: a szűkkeblű nacionalizmus. Ezért a miniszterelnök szükségét érezte, hogy ennek ellensúlyozására korábbi beszédeinek ide vonatkozó részleteiből

²⁵ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 117. ülés, 1940. június 13. 262-263.

nemzetiségpolitikai hitvallását ismételten összefoglalja. Kijelentette, hogy a kárpátaljai önkormányzatnak illeszkednie kell a magyar alkotmányos hagyományokhoz, amiből az is következik, hogy szerinte Vágóék tervezete szemben állt azokkal. A tapintatos és az állampolgárt szolgáló közigazgatás fontosságát ezúttal sem mulasztotta megemlíteni. S hogy középutas álláspontját még jobban aláhúzza, újfent elhatárolódott a 19. század „imperialisztikus” nemzetiségpolitikájától.²⁶

A már idézett július 23-i ülésen a nyilas képviselők hazaárulást harsogó hangzavarában Teleki csak nehezen jutott szóhoz. Bejelentette, hogy a törvényjavaslat tárgyalásának előadójául Gergelyffy Andrást, helyettes előadójául pedig Kossuth Pál képviselőket kérte föl. A házszabálynak megfelelően az is elhangzott, hogy az általános vitát követő részletes tárgyalás a közjogi és közigazgatási bizottság előtt folyik majd. A kormányfő kilátásba helyezte, hogy a képviselőház „legközelebbi üléseinek egyikén” be fogja nyújtani a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvény végrehajtásáról rendelkező törvényjavaslatot is.²⁷

A szélsőjobboldal parlamenti magatartásának egyik szembetűnő vonása volt a parlamenti rend vissza-visszatérő megzavarása és az indulati politizálás. Ezúttal főként az korbácsolta föl a szenvedélyeket, hogy az ülés legelején a házelnök bejelentette a két nyilas képviselő, Hubay Kálmán és Vágó Pál mandátumának megszüntetését. A kettejük által benyújtott népcsoporti elven nyugvó nemzetiségi törvényjavaslatnak az ország egységét veszélyeztető tartalma miatt – így szólt az eljárást kezdeményező indokolás – az eset megvizsgálására fölállított tizenkét fős bizottság egy ellenszavazattal megállapította az összeférhetlenséget, és vele a képviselői megbízás megszüntét.

A házszabálynak megfelelően Tasnádi Nagy András elnök javaslatot tett a következő ülés napjára és annak napirendjére: „legközelebbi ülésünket... szeptember hó 6-án... tartzuk, és annak

²⁶ 1940. június 13-án és július 2-án elmondott beszédeinek nemzetiségi politikával foglalkozó részeit szerkesztette egybe, amelyekben kifejtette a kérdéskörrel kapcsolatos, különböző tanulmányaiból már jól ismert nézeteit. Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika...*, i. m., 1940.

²⁷ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 130. ülés, 1940. július 23. 490.

napirendjére tűzzük ki a további teendők iránti intézkedést.” A javaslat elfogadása azonban korántsem volt zökkenőmentes, mivel két szélsőjobboldali képviselő egyaránt ellenindítvánnyal élt. Mindketten másnapra javasolták a soron következő ülés összehívását, amelyen részben a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat általános vitáját kívánták megtartani, valamint a miniszterelnökkel, illetőleg Keresztes-Fischer belügyminiszterrel szembeni bizalmi kérdést akarták fölvetni. Indítványát Tauffer Gábor egyrészt Telekinek arra a kijelentésére alapozta, hogy a nemzet egységét elősegítő törvényeket kell alkotni, mire párttársai köréből a miniszterelnök felé irányuló gúnyos *Vajdaság* és *mondjon le* kiáltások hallatszottak. Másrészt álságos módon azzal érvelt a másnapi ülés mellett, hogy az erdélyi revízió küszöbén egy kész törvény megmutatná a nemzetiségeknek, hogy a magyar országgyűlés biztosítja számukra a kor Európájában elismert föltételeket (bár nem lehet tudni, mit értett ez alatt). Egyik elvtársa viszont erre azt harsogta, hogy a „területi önkormányzat hazaárulás!” A fogadtatás önmagáért beszél: a szélsőjobboldal kész volt a házszabályok engedte végső határokig elmenni, sőt akár át is lépni rajtuk, csak hogy visszafizessen a tagjaikat sújtó összeférhetlenségi határozatért, amely a kormányzati föllépés nyomán született. Nem riadtak vissza a botránykeltéstől sem, ezért nem kedvezett nekik a beköszöntő nyári szünet és a következő ülés törvényalkotásra irányuló napirendjének valószínűleg az indulatok csillapítását szolgáló időbeli késleltetése. Ebbe, a politikát harcként, dulakodásként kezelő fölfogásba illeszkedett a kormány másik közismerten szélsőjobboldalelles tagját, a belügyminisztert érintő bizalmi tartalmú ellenindítvány. A kormánypárti többség azonban az eredeti házelnöki javaslatot tette magáévá, amely tulajdonképpen a következő ülésre tolta a teendőknek, tehát a tényleges napirend tartalmának a megállapítását.²⁸ A miniszterelnök nemcsak a politikai kedélyek megnyugvását várhatta a törvényjavaslat tárgyalásának későbbre halasztásától, hanem a még utolsó pillanatokban is csiszolatott javaslat további pontosítását, különösen, ha meggondoljuk, hogy Egyed indokolási tervezete csak a benyújtást követően készült el.

²⁸ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 130. ülés, 1940. július 23. 492-493.

Az újabb ülésre az időközben megszületett második bécsi döntés következtében már szeptember 4-én sor került, ám a rövid tanácskozás az erdélyi bevonulás előkészületei közepette ünnepi jelleget kapott. Teleki beszédében összevetette az 1938 óta visszatért országrészek etnikai viszonyait, és kijelentette, hogy az erdélyi revízióval visszaszerzett területen nem lehet olyan világos etnikai határt megvonni, mint máshol. Ezzel bizonyára Kárpátaljára is célzott, amelynek nemzetiségi homogenitását külön kiemelte. Ha a miniszterelnöki szavakat beillesztjük a kormányzati törekvések és tettek szövegkörnyezetébe, akkor valószínű, hogy a visszakértült nagyjából 67 000 km² etnikai viszonyainak a különbségeire való figyelmeztetés mögött éppen Kárpátalja különleges kezelésének szándéka húzódott meg. Az autonómiáról viszont Teleki nyíltan nem beszélt, ami akár azt is jelenthette, hogy elveszítette az érdeklődését iránta, és egyelőre letett a megvalósításáról. De az sem kizárt, hogy csupán taktikai okokból hallgatott róla. A „megbékélés és a nemzetiségekkel való jó bánásmód” követelménye ismételten nyomatékot kapott a beszédében, sőt az is elhangzott: ezután fog elválni, hogy a magyarság megérdemelte-e azt, amit visszaszerzett és „ami visszajött”.²⁹

Szeptember 12-én Horthy az egy nappal korábban lemondott Perényi Zsigmond helyébe Kozma Miklóst nevezte ki a terület kormányzói biztosává. Az ünnepi ülés utáni héten a kárpátaljai közigazgatás élén bekövetkezett személycsere ugyanakkor elsősorban kifejezetten az autonómia elaltatásának látszik. Hiszen ha a miniszterelnök tényleg kitart az autonómia mellett, ezzel a lépésével miért nem várta meg a kárpátaljai törvényjavaslat letárgyalását, elfogadását és hatályba lépését. Tilkovszky érvelése, még ha ezt külön nem is köti ki, alapvetően ezen a kinevezésen nyugszik, mivel Kozmát, főltehetően katonai múltja miatt, a vezérkar jelöltjének véli, aki következésképpen a ruszin önkormányzatnak is kérlelhetetlen ellensége. Ezt a negatív megítélést erősíti meg Padányi-Gulyás Béla az események után több mint harminc évvel nyomdafestéket látott emlékiratában, amikor kijelenti, hogy Kozma gyanakodva méregette azokat, akik a területi önkormányzatot a szájukra vették. Sőt azzal is igazolni látszik Tilkovszkyt, hogy a szerinte Teleki által „kétszer is” (sic!) a parlament elé terjesztett autonómiajavaslatot mind az első,

²⁹ *Képviselőházi Napló*, 1939.VII. kötet, 131. ülés, 1940. szeptember 4. 4.

mind a második alkalommal Werth Henrik „különutas» katonapolitikája akadályozta meg”.³⁰ Viszont némi óvatosságra int, amikor a szerző emlékiratai végén megjegyzi, hogy ezekből az évekből származó naplója, feljegyzései, levelei egyaránt megsemmisültek az ostrom alatti bombázások során, ezért a történelmi évszámok, nevek és összefüggések felidézése végett több, e korra vonatkozó földolgozást és emlékiratot végig kellett olvasnia. Ebben a közel kétoldalny listában azután ott található Tilkovszkynak a Telekiről 1969-ben megjelentetett kisonográfija is.³¹ És valóban, a hivatkozott mű, bár nem a Padányi-Gulyás által használt szavakkal és csupán röviden, de azért kitér a „katonai körök” nemzetiségekkel szembeni beállítottságára, s ahogy „biztonsági okokra hivatkozva már augusztus elején elérték” az autonómiajavaslat elsüllyesztését.³² Mindamellet nem zárható ki, hogy az emlékirat szerzője részben vagy egészben a kortársi benyomásait, esetleg értesüléseit idézi föl.

Kozma kétségtelenül jó viszonyt ápolt a hadsereg idősebb és középgenerációjával, naplójában maga erősíti meg, hogy Werth Henrik nagyon örült a kinevezésének, mivel az erdélyi revízió előestéjén „Ruszinszko keleti része a hadsereg háta” lett. Sőt még azt is hozzáfűzi: úgy hiszi, a kinevezését „a katonák forszírozták legjobban”. Tilkovszkyt talán ez a mondat indíthatta az „elaltatásról” szóló következtetésére. Az ilyen és ehhez hasonló forrásrészletek gyanút ébresztenek ugyan, bizonyítéknak viszont nem kielégítőek. Hogy Kozma a katonák embere lett volna, illetőleg a kormányzó a kinevezéssel a vezérkar kérésének tett volna eleget, semmi nem igazolja. Ellentmond ennek a spekulációnak Kozma önállósága, amit az MTI és a Rádió elnökgazgatójaként eltöltött másfél évtized alatt teremtett meg a maga számára. De másért is tarthatatlan ez az álláspont. Kozma kifejezetten jó, mi több, bizalmas kapcsolatban állt Telekivel. Kárpátalja visszavételének küszöbén közös várbeli sétájuk alkalmával folytatott baráti eszmecszerén egyeztettek nézeteiket a terület közeljövőjéről, így az önkormányzatról is. Az igaz, hogy a kormányfő ennek ellenére nem vonta be a törvényjavaslat előkészítésébe, ami közjogilag érthető,

³⁰ Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás...*, i. m., 1975, 159.

³¹ Uo. 142.

³² Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál...*, i. m., 1969, 123.

hiszen a Kárpátalja ügyében elsősorban politikai szerepük folytán érintett személyekre hagyatkozhatott. Ráadásul Kozma Kárpátalja visszaszerzésének előcsatározásaiban a szabadcsapatok (rongyosok) bevetése révén a kormányzati körök szemében is vitatott szerepet játszott.

Időközben viszont kiderült, hogy a visszacsatolt kárpátaljai közigazgatás élére állított Perényi nem képes az autonómia bevezetésének helyi feltételeit, mindenekelőtt a politikai nyugalmat megteremteni. Ezek után került előtérbe Kozma személye, akit a miniszterelnök 1940. augusztus 23-án egyenesen Balatonföldvárról hívatott a fővárosba, hogy közölje vele, őt szeretné megtenni kormányzói biztosnak. Egyúttal nagyon kérte, hogy fogadja el a megbízatást. Kozma szűkszavú naplóbejegyzéseiből az is kiderül, hogy azon kikötésére, miszerint csak akkor teljesítheti a feladatot, ha nem lesz az egyes minisztériumok „exponense”, hanem ellenkezőleg, azoknak kell a kormányzói biztosság keze alá dolgozni, Teleki azt felelte, a kinevezésének éppen ez az utóbbi a célja. Arra kérte még a jelöltet, hogy beszéljen Keresztes-Fischerrel és Werthtel, amiből megint könnyen az ügy katonai szálára lehet következtetni. A belügyminisztertől viszont arról értesült, hogy eredetileg is rá gondoltak kormányzói biztосként, de akkoriban ő volt az „a bizonyos véres kéz”, amiért politikailag végül helyesebbnek tartották a mellőzését. Ugyanitt Kozma annyit még megjegyyez, hogy az „autonómia kérdésében a magyarság amúgy szemben áll már a kormánnyal”, ezért véleménye szerint „az autonómiajavaslat előtt időnek kell eltelnie, hogy a hangulatot” megváltoztathassák. Eszközként a sajtóra, előadásokra és propagandaakciókra gondolt. Küszöbön álló kinevezése előtti joviális hangulatú kormányzói kihallgatás végén Horthy egyértelműen utalt a kárpátaljai önkormányzat később esedékes bevezetésére.³³ De Kozma beiktatási beszédében is fölbukkan az „eljövendő” autonómia, mint amely „csak még jobban megerősíti majd” a magyar-ruszin sorsközösséget. Igaz, tapintatosan bár, azért mégis félreérthetetlenül kifejezésre

³³ Kozma Miklós: *A visszacsatolt Kárpátalja...*, i. m., 2009, 232-236., 238-239. A nagyon pontos és jól gondozott szövegközlés címe kicsit biceg, mivel nem egy összefüggő naplóról, mint inkább a megjelölt esztendőök eseménygazdag időszakában vezetett naplókról van szó, ráadásul az itteni följegyzéseknek csak felerészben a tárgya Kárpátalja. Az előző bekezdés idézett fordulata is az itt jelölt oldalakon találhatóak.

juttatta, hogy ez a kölcsönösség nem teljesen egyenlő felek történelmi és államjogi kapcsolata.³⁴

A szeptember 12-i kinevezés a Tilkovszky következtetéseitől eltérően is megítélhető. A törvényjavaslat nem várt botrányos képviselőházi fogadtatása, a kárpátaljai magyar politikai elit ellenállása, Bródyék elégedetlensége az általuk szűk körűnek ítélt autonómiatervezet miatt nehéz helyzetet teremtett, ami a második bécsi döntéssel csak még jobban összekuszálódott. A ruszinnál kétszer nagyobb számú nemzetiség került a táguló határokon belülre: az észak-erdélyi, partiumi románság. Újabb bonyodalmak forrásának bizonyult a revízió áraként a birodalmi kormány által Magyarországra kényszerített népcsoportegyezmény, ami a hazai németiséget nemcsak előnyös helyzetbe juttatta, hanem rajta keresztül növelte Berlin egyébként is jelentős befolyását a magyar belügyekben. Ezek után Teleki úgy gondolhatta, hogy a följazott kedélyek, a feszülő ellentétek csillapítása végett átmeneti időre és megfelelő emberre van szükség, aki valamennyi érdekelt előtt tekintéllyel bír. Ha ennek a föltételezésnek hitelt adunk, az sem zárta volna ki, hogy a törvényjavaslatot letárgyalják és elfogadják, hiszen a hatályba léptetést a politikai körülményekhez igazítva könnyűszerrel akár későbbre is időzíthették volna.

Nagyjából a kinevezéssel és beiktatással egy időben jelent meg Bölöny József alkotmányjogásznak szakmailag alapos, részletekbe menő elemzése a törvényjavaslatról. Az 1939 tavaszán a kárpátaljai önkormányzatról a sajtónyilvánosság előtt lefolyt vitában Bölöny már letette a névjegyét. Most abból indult ki, hogy az autonómia főszervének számító vajdasági gyűlés csaknem a tartományi parlamentekét idéző hatásköre véleménye szerint nem felel meg a törvényalkotó szándékának, amely Kárpátalját „az egységes magyar államon belül külön kormányzati egységként” kívánta megszervezni. Úgy vélte, a vajdasági gyűlés jogosítványaival „rést ütne a magyar állam egységén”. Az ellentmondást azzal akarta áthidalni, hogy az autonómiát az ország közigazgatási egyöntetűségét megtartva, egy évvel korábbi javaslataihoz hasonlóan a vármegyékre építette volna. A vajdasági önkormányzat központi szervéül a terület vármegyéinek törvényhatósági gyűlései által választott tagokból álló, a vajda mellett működő vajdasági tanácsot javasolta létrehozni. Ez fölvetette

³⁴ Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek...*, i. m., 1940, 279.

a megyehatárok módosításának közigazgatási jogi ésszerűségét. Amellett érvelt, hogy az erdélyi revízióval visszakerült maradék máramarosi területet újra egyesíteni kellene a Kárpátaljához tartozó nagyobbik résszel. Annak a reményének adott hangot, hogy a második bécsi döntés nyomán bekövetkezett területi változás miatt bizonyára sor kerül a júliusi javaslat átdolgozására, és ismételt beterjesztésére.³⁵ Mindenestre a kárpátaljai önkormányzat körüli légkört jól érzékelteti, hogy a folyamatot rokonszenvvel követő szakember kezdettől az autonómia szűkítésében látta a politikai és közigazgatási ellentmondásokból való kivezető utat.

A képviselőház következő ülésnapját október 2-án tartották, s ettől kezdve két héten keresztül erdélyi tárgyú törvényjavaslatok álltak a képviselőházi tanácskozások középpontjában. Előbb a keleti és erdélyi országrésznek a visszacsatolásáról szóló törvényjavaslat tárgyalását tűzték napirendre, majd több alkalommal vitatták meg a kolozsvári egyetem újjászervezésének tárgyában benyújtott törvényjavaslatot. Október második felétől pedig mind rendszeresebben és gyakrabban került a Ház elé az 1941. évi állami költségvetés tervezete, amelynek a vitája tárcánként folyt. Ráadásul ekkor kellett elővenni az 1941-es népszámlálásról szóló törvényjavaslatot is, melynek a tárgyalása és elfogadása egyre sürgetőbbé vált. Nem csoda, ha ebbe a feszes országgyűlési menetrendbe már nem egykönnyen fért volna bele a szélsőjobboldali képviselők által viharosan fogadott kárpátaljai autonómiajavaslat fölötti vita.

De hogy a tájékozottabb közvélemény berkeiben se aludjon el végképp az autonómia ügye, arról az előzetes jogalkotási munka egyik főszereplője, Egyed István gondoskodott. A kéthetente megjelenő *Jelenkor* hasábjain október derekán Kárpátalja önkormányzatáról publikált rövid tanulmányában magától értetődő természetességgel intonálta, hogy a július 23-án benyújtott törvényjavaslat „tárgyalása az országgyűlés őszi ülészakájának egyik első feladata lesz.” A törvényelőkészítés folyamatának mintegy lezárásaképp még egyszer összefoglalta a kárpátaljai önkormányzat történetét. Kiemelte azokat a politikai dilemmákat, miszerint a magyar állam nem szegheti meg a ruszinoknak tett ígéretét, de látszatautonómiát sem adhat, amivel egy csupán vármegyei típusú

³⁵ Bölöny József: *A Kárpátaljai Vajdaságról...*, i. m., 1940, 10-16.

önkormányzat biztosítása járna. Anélkül, hogy a szélsőjobboldallal vívott küzdelemre utalt volna, a hivatalos álláspontnak és saját elvi meggyőződésének megfelelően újra felsorolta a területi autonómiának a népi autonómiával szembeni előnyeit. A népi autonómiáról változatlanul azt tartotta, hogy az etnikai szempont mechanikus érvényre juttatása ésszerűtlen, mivel ruszin-magyar viszonylatban sokszor nem könnyű az efféle szétválasztás. Ehhez jön még, hogy a népi autonómia a többi nemzetiséget „hasonló követelésre indíthatná”, amely veszély szerinte – ezt minden bizonyíték nélkül állította – a területi autonómia esetében nem állna fenn. Nem beszélve arról, hogy a népi autonómia nem elégítené ki az igényeket.³⁶ Semmi kétség, Egyed abban a biztos tudatban összegezte a törvényjavaslattal kapcsolatos gondolatait és kiemeléseit, hogy a kodifikáció hamarosan sikeresen lezárul. Beavatottsága okán elképzelni is nehéz, hogy akár közvetlenül Telekitől vagy a második ügyosztálytól ne értesült volna arról, ha valamilyen végleges döntés születik az autonómiajavaslat visszavonásáról. Az meg végképp kizárható, hogy megnyilatkozása porhintés, az autonómiabarát közönség áztatása lett volna.

Közben 1940. október 22-én befejeződött az 1939. június 30-án megalakult országgyűlés első ülészsaka, s egyúttal ugyanezen a napon megkezdődött a ciklus második ülészsaka. Ez azt jelentette, hogy a házszabályok értelmében a házelnököt kivéve – akinek megbízatása a ciklus egész tartamára szólt – az egész parlamenti tisztikart, valamint a legtöbb bizottság tagságát újra kellett választani. A kárpátaljai autonómiajavaslat tárgyalásában illetékes közigazgatási és közjogi bizottságok személyi összetételében nem történt jelentős változás. Gergelyffy András és Kossuth Pál megőrizte helyettes elnöki posztját, illetve tagságát mindkét bizottságban. A javaslatot végsőkéig ellenző szélsőjobboldal, ugyan személycserével, de két helyet megtartott a közigazgatási bizottságban, amelybe beválasztották Bródy Andrást, miközben a szintén kárpátaljai Spák István és Fenczik István tagsága megszűnt.

³⁶ Egyed István: *Kárpátalja önkormányzata...*, 1940, i. m., 7. Nagyon érdekes és beszédes, hogy Egyed törvényelőkészítési epilógusa sok ponton találkozik, sőt szövegszerűen megegyezik azzal a Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály megbízásából még 1939 őszén összeállított tanulmánnyal, amelyben a kárpátaljai autonómia történetét vázolta, és kijelölte az új javaslat sarokpontjait.

Bródy amúgy a közjogi bizottság tagságát cserélte föl erre. Viszont akár az autonómia melletti erősítésnek is lehetett tekinteni az alkotmányjog és a kisebbségi jog ismert tudósának, Balogh Arthurnak mindkét bizottságba való bekerülését.³⁷ Böven akad arra példa, „hogy a kormányzat – az államfővel együttműködve – az ülészakok idejét tudatosan igyekezett politikai céljainak alárendelni.”³⁸ Bizonyára ezúttal sem a véletlen alakította az első ülészak terminusának lezárását és a második kezdetét, azonban nem úgy tűnik, mintha ez a kárpátaljai önkormányzatról benyújtott törvényjavaslattal bármi összefüggésben állna. Viszont az új ülészak beköszönte kapóra jöhetett a ruszin politikusoknak, hogy újrafogalmazzák az autonómiajavaslattal kapcsolatos álláspontjukat. Bródy hetilapjában *Új helyzet* címmel egy figyelemre méltó vezércikk jelent meg. A név nélküli szerző arról tudósított, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolásának következményeként a kárpátaljai ruszin képviselők parlamenti klubjának tagjai Bródy vezetésével fölkeresték a miniszterelnököt és arra kérték, a „magyarorsz terület számára készült autonómiatervezetet”, amely ellen annak idején megtették észrevételeiket, vonja vissza. A kormányfő állítólag azt válaszolta, hogy maga is foglalkozik ezzel a kérdéssel.³⁹

Az új helyzet így kettős értelmet kapott. Egyfelől az erdélyi revízióval előállott, Kárpátalját többszörösen érintő megváltozott körülményekre lehetett gondolni. Az ország nemzetiségi összetétele jelentősen módosult az egymillió főnyi román lakosság idecsatolásával. Közelebről pedig immáron egész Máramaros visszatérte olyan reményeket ébreszthetett Bródyék körében, hogy lehetőség nyílik annak ruszinok lakta területéből a máramarosi

³⁷ Bölöny József: *A törvényhozó testületek...*, i. m., 1985, 863-870.

³⁸ Püski Levente: *Parlamenti ciklusok...*, i. m., 2010, 40.

³⁹ *Russzkoje Szlovo*, 1940. október 27. 1. A vezércikkben foglaltakat előbb a *Magyar Nemzet* (1940. október 29. 5.) vette át, majd másfél hét késéssel szinte szó szerinti fordításban a kétnyelvű, Bródyéval rivális, Ilinczy Sándor szerkesztésében megjelenő *Kárpáti Vasárnap* (1940. november 10. 5.) közölte. Hajovics Péter halála, valamint Boksay János és Spák Iván miniszteri tanácsossá váló kinevezése miatt három parlamenti hely volt betöltetlen a ruszin képviselőcsoportban. A *Magyar Nemzet*ben megjelenteket Tilkovszky is beleszötte összefoglaló könyvébe. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i. m., 1967, 227-228. Ez a szakirodalmi említés korábban elkerülte a figyelmet, ezért csak a *Magyar Nemzet* közlésére hivatkoztam.

kirendeltség határait kiigazítani. Ha erre vonatkozó fölvetésüknek nincs is nyoma a kormányfőnél tett látogatásuk tényét nyilvánosságra hozó vezércikkben, azon kérésüknek viszont igen, hogy a halálozás és a kormányhivatalnokká történő kinevezés miatt megüresedett kárpátaljai képviselői helyeket töltsék be, s mellette történjen meg a visszakerült erdélyi területről egy ruszin képviselő behívása a parlamentbe. Másfelől a ruszin képviselők kérése hozzájárult az autonómia körüli politikai föllállás átrendeződéséhez. A javaslatához korábban fűzött ellenvetéseik ekkorra fordultak át elutasításba. Amint az is elképzelhető, csak most látták elérkezettnek az időt, hogy egyébként már a törvényjavaslat benyújtásakor kialakított elhatározásukat Telekivel közöljék. Ebből arra következtethetünk, hogy Bródy és képviselőtársai a gyors változások és ideiglenesség közepette is hosszú távon gondolkodtak. Nem osztották a politikában is gyakori bölcsességét, miszerint *jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok*. Véltetően először politikai súlyukat, befolyásukat kívánták növelni a kormányoldalon belül, hogy azután helyzetükben megerősödve hatékonyabb nemzeti érdekérvényesítésre legyenek képesek, beleértve ebbe egy szájuk íze szerint való autonómiajavaslat kidolgozásában és elfogadtatásában való tevékeny részvételt. Ezt a távlatosabb építkezést szolgálhatta a visszavonásra irányuló közös föllépés.

A képviselőházban a július 23-i botrányos ülést követően jó két hónapig nem nagyon emlegette senki a kárpátaljai önkormányzatot. A nyilaskeresztes párti Csia Sándor hozta ismét szóba, azt bizonygatva, hogy „nem lehet határral egymástól elzárni a nemzetiségeket, a testvérnépeket, nem lehet vajdaságokat csinálni.” Leszögezte, hogy a kulturális autonómia híveiként élesen szemben állnak a miniszterelnök területi autonómiára vonatkozó elgondolásával, különösképpen a kárpátaljai vajdaságról beterjesztett törvényjavaslattal.⁴⁰ Nem kellett hozzá nagy képzelőerő, hogy ha megtörténik a napirendre tűzés, a szélsőjobboldali tábor indulatainak a benyújtáskor tapasztaltakhoz hasonló kitörésére lehet számítani.

A belügyi tárca költségvetési vitájakor a Független Kisgazdapárt vezérszónoka, Vásáry István sokallván a kárpátaljai terület másfél millió pengős kiadási előirányzatát, a vármegyrendszer visszaállítását sürgette, amit azzal indokolt, hogy ennek a hatásági

⁴⁰ *Képviselőházi Napló*, 1939. VII. kötet, 151. ülés, 1940. november 13. 281.

nem csak el tudnák látni a kormányzói biztosság feladatkörét, de tevékenységük anyagilag kevésbé terhelné meg az államháztartást. Különbösen sem volt soha elválasztva ennek a területnek az igazgatása az ország többi részétől.⁴¹ Erre válaszolva ismét megszólalt az autonómia sorsát figyelemmel kísérő Bölöny József. Vásáryval lényegében egyet értve azon kedvenc ideáját adta elő újra, hogy a „*vármegyékre kell... építeni az országhoz visszatért északkeleti terület önkormányzatát.*” Ezúttal sem mulasztotta el megjegyezni, hogy „az örvendetes területi változások miatt” valószínűleg átdolgozásra kerül a vajdaságról szóló javaslat.⁴² Tehát a hozzáértő szakmai közvélemény köreiből arra számítottak, hogy az autonómia jogi megalapozása már nem várat sokáig magára.

A szélsőjobboldal felé araszoló és a Bródy-féle többségi irányzattal élesen szemben álló ruszin képviselő, Fenczik István költségvetési beszédében hosszabban foglalkozott a ruszin területi önkormányzat témájával. Kijelentette, hogy az „egész kárpátaljai kérdés az autonómia... körül forog”, és behízelgő hangsúlyokkal emlékeztetett a kormányzó, a miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter ennek közeli megvalósítását kilátásba helyező ígéreteire. Ugyanakkor olyan, a kormánypárti képviselők fülének kedves közhelyekkel kívánta megszerezni a többség rokonszenvét, mint hogy az autonómia nem elválasztó, hanem „összefogó kapocs, amelynek révén a magyarság, mint a Duna-medence népeinek vezetője megadja kisebb testvéreinek azokat a jogokat, amelyekkel ez a nép ezer éven át élt és a jövőben ezer évre be fog rendezkedni.” A neobarokk ízlés szerint csomagolt mondatba belesimulva ugyan, de ott rejlett a nemzetiségi jogérvényesítés szándéka. Miként abban a többség kegyeit kereső szólamok között elejtett megjegyzésben is, hogy „német testvéreink kérdése félig-meddig már meg van oldva”, amivel a magyar kormánynak sok kellemetlen hetet és hónapot szerző, a második bécsi döntés áráként augusztus 30-án aláírt magyar-német kisebbségi egyezményre célzott, s amelynek szövege éppen aznap jelent meg a *Budapesti Közlönyben*. De nem feledkezett meg Fenczik egy másik kényelmetlen témáról sem, amikor rákérdezett annak a sok helyen vitatott hírnek az igazságtartalmára,

⁴¹ *Képviselőházi Napló*, 1939. VII. kötet, 155. ülés, 1940. november 19. 573.

⁴² Bölöny József: A kárpátaljai terület és a vármegye-rendszer. In: *Magyar Nemzet*, 1940. november 27. 4.

hogy a kormányfő „bizonyos körök kérelmére” tényleg visszavonta-e autonómiajavaslatát. Ő maga sietett elhatárolódni ettől a kéréstől, mint ami súlyosan veszélyezteti az ügy sikerét.⁴³

A törvényjavaslat ügyét az irattár homályában való végső álomba szenderülésig még egy alkalommal hozta elő a nemzetiszocialista képviselők közé tartozó Palló Imre, amikor a szélsőjobboldali pártok azon jól ismert álláspontját hajtogatta, hogy ellene vannak a területi autonómiának. Közben azt találta mondani, hogy a vajdaságról szóló törvényjavaslatot azóta már visszavonták, mire egyik képviselőtársa közbeszólva cáfolta ezt az értesülést. Palló úgy kommentálta a kiigazítást, hogy ebben az esetben „az új ülészak alkalmával megint be kell terjeszteni.”⁴⁴ Ez a megjegyzés azután végképp összekuszálja az ügy kevés rendelkezésre álló szálát is. Ha egy a képviselőháznak benyújtott javaslatot nem vontak vissza, mi szükség lehet az ismételt betervezésre?

Az 1939-ben az országgyűlés által elfogadott új hárszabály erre vonatkozóan semmiféle fogódzót nem ad, de a korábbiak sem tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek legalább a logikáját segítenének megérteni a Palló-féle kijelentésnek. Talán valamivel nagyobb esély kínálkozik a megfejtésre, ha a kárpátaljai vajdaságról szóló törvényjavaslattal egy időben a Radocsay László igazságügyi miniszter által a nemzetiségi érzület védelméről benyújtott törvényjavaslat sorsát végigkísérjük. Kiderül, hogy napirendre tűzése ennek is sokáig váratott magára. Csak 1941. február 4-én tesz Tasnádi Nagy András házelnök javaslatot arra, hogy a másnapi ülésen tartsák meg a javaslat általános vitáját. A február 5-i általános vitát követő napon az igazságügyi bizottság sort kerített a részletes

⁴³ *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. kötet 162. ülés 1940. november 28. 1024-1029. Fenczik elhatárolódása azt jelenti, hogy az eredetileg tízfős képviselőcsoportból legfőljebb hatan kereshették föl Telekit kérésükkel. (Vö. a 36-os lányszám utolsó mondatával.) Fenczik beszéde kétségkívül a Bródy-féle irányzat semlegesítését is szolgálta. A kárpátaljai viszonyok képlékenységét jól mutatja, hogy ebben a kormányzói biztos keze is benne volt. Kozma maga árulta el egyik levelében, hogy a beszéd lényegében az ő ungvári dolgozószobájában született. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i. m., 1967, 229. Ha ez valóban így történt, akkor Kozma nem lehetett autonómiaellenes, legfőljebb a Bródyék által javasoltnál jóval mérsékeltbb változatát szerette volna látni a kárpátaljai önkormányzatnak. Hacsak nem taktikai okokból egyezett bele, hogy Fenczik, ha általánosságban is, többször szóba hozza a kérdést.

⁴⁴ *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. kötet, 165. ülés, 1940. december 3. 1161.

tárgyalásra. Az itt született eredményről szóló jelentést ismertették a február 7-ére összehívott képviselőházi ülésen, majd a soron következő újabb ülésnapon pedig el is fogadták a végleges formába öntött törvényjavaslatot, és a rendes ügymenetnek megfelelően egyúttal megtörtént a felsőházhoz történő áttétel is. Végül a felsőház igenlő döntését Tasnádi Nagy március 27-én jelentette be a képviselőházban.⁴⁵ Annak nem találni semmi nyomát, hogy a nemzetiségi érzület védelméről szóló törvényjavaslatot nyilvánosan a plenáris ülésen az új ülészsakra való tekintettel megint beterjesztette volna az igazságügyi miniszter. Márpedig a Palló szájából elhangzott megjegyzés alapján ennek kellett volna következnie. Lehet, hogy a szélsőjobboldali képviselő nem ismerte pontosan a képviselőház törvényalkotással kapcsolatos eljárási szabályait? A házszabály mindenesetre teljes hallgatásba burkolózik a benyújtott törvényjavaslatok napirendre tűzésének, visszavonásának határidejéről, az utóbbinak pedig még az eljárási rendjéről is. Vagy mégsem?

A házszabály 219.§-a értelmében az „egyik Ház által egy ülészsakban hozott és a másik Házzal közölt határozatokat és megállapodásokat – akár törvényjavaslatokra vonatkoznak azok, akár más tárgyra – a másik Ház ugyanazon országgyűlés következő ülészsakában is tárgyalhatja.”⁴⁶ Ezt a szabályt a beterjesztett törvényjavaslatok tárgyalásánál is alkalmazhatták. Tehát ugyanarra a megállapításra kell jutnunk, mint a nemzetiségi érzület védelméről szóló törvényjavaslat sorsának végigkísérésekor. Mégis, mi az oka annak, hogy Palló Imre kijelentését, ha az tévedésen alapult, az egyébként szószátyár képviselők közül közbeszólásával senki sem javította ki?

A magyar jog szelleméből egyenesen következett, hogy az országgyűlés működése nem csupán tételes normákon, hanem szokásokon nyugodott. Elképzelhető tehát az is, hogy a beterjesztett, de még napirendre nem tűzött törvényjavaslatról, ha időközben új ülészsak vette kezdetét, a benyújtónak nyilatkoznia kellett a házelnök felé: fönntartja-e a következő ülészsakra is, ugyanazokhoz

⁴⁵ *Képviselőházi Napló*, 1939. IX. kötet, 173. ülés, 1941. február 4. 134., 174. ülés, 1941. február 5. 138-148., 176. ülés, 1941. február 7. 219., 177. ülés, 1941. február 11. 242., 186. ülés, 1941. március 27. 502.

⁴⁶ *A Képviselőház házszabályai...*, i. m., 1939, 148-149.

a bizottságokhoz kívánja-e utasítani, valamint ugyanazt az előadót és helyettes előadót kéri-e föl a tárgyalás időtartamára. Egy ilyen parlamenti szokás megmagyarázná a Palló-féle kiszólást. A nemzetiszocialista képviselő talán egy efféle megerősítő nyilatkozatot nevezhetett ismételt betérjesztésnek.

De meddig lehetett egy benyújtott ám napirendre nem vett törvényjavaslatot „lebegtetni”? Mivel erre a házszabályban analógiával alkalmazható norma sem található, csak a betérjesztett törvényjavaslatok nyomon követése adhat némi fogódzót a parlamenti gyakorlatról. Nemigen akad olyan törvényjavaslat, amelynek a benyújtásától hónapok telnek el a napirendre tűzésig, ezért a nemzetiségi érzület védelméről szóló javaslatot kell ismét szemügyre vennünk. Ennek betérjesztésétől a napirendre vételéig és a tárgyalásáig több mint hat hónap telt el. Annál majdnem egy hónappal kevesebb jön ki, ha az 1940 augusztusi országgyűlési szünetet nem számítjuk. Az időpontok felől közelítve azt látjuk, hogy ezek, ha napra nem is, de időszakra egybeesnek a vajdasági törvényjavaslattal kapcsolatban a második ügyosztályhoz érkezett beadványok *ad acta* tételére irányuló intézkedés jóváhagyásának keltezésével. A két törvényjavaslat bizonyára nem véletlenül futott párhuzamosan. Együttes elfogadásuk a magyar nemzetiségi politika sikere, eredményességének bizonyítéka lehetett volna. Emlékeztetőül, Balla Pál miniszteri tanácsos 1941. február 21-én látta el kézjegyével az *ad acta* intézkedést. Ez a benyújtást követően, ha kivesszük a nyári parlamenti szünetet, két nap híján pontosan hat hónappal később történt meg. Ebből akár arra is következtethetünk, hogy a február 21-ét megelőző napokban a miniszterelnök visszavonta a törvényjavaslatot. Valószínűleg elegendő lehetett egy erre irányuló, a házelnökhöz intézett írásbeli nyilatkozat.⁴⁷

⁴⁷ A fentebb említett Palló-féle, az autonómia-törvényjavaslattal kapcsolatos kijelentést kísérő kisczardapárti B. Szabó István közbeszólásából (Nincs visszavonva!), és Palló visszakérdéséből („Nincs visszavonva?”) lehet jó okkal erre gondolni. Ez a kommunikációs helyzetűtörődék olyan országgyűlési eljárásrendről árulkodik, amelyben egy törvényjavaslat visszavonása a benyújtás szabályaitól eltérően nem a nyilvános ülésen történt. Ugyanis Palló csodálkozása csak egy ilyen gyakorlat esetén érthető. Nyilvános visszavonás híján pedig a házelnökhöz intézett írásbeli nyilatkozat tűnik parlamenti rendhez leginkább illőnek. L. a 38-as lábjegyzetet.

Azonban még mindig nem világos, hogy miért éppen ekkor kellett (?) az *ad acta* tételről szóló végső döntést meghozni, hiszen az *ad acta* tétel – amint ezt bizonyítani igyekeztem – egyáltalán nem a visszavonás föltétlen velejárója. A kérdésre talán az 1926: XXII. tc. 31.§ (1) bekezdés alkalmazási lehetőségének vizsgálatával adható szabatos válasz. Ez arról rendelkezik, hogy az országgyűlés mindkét háza köteles a másik ház által hozzáküldött törvényjavaslatról hat hónap alatt határozni. A (4) bekezdés egyik kitétele pedig arról szól, hogy ebbe a hat hónapi terminusba nem számít bele az „országgyűlés együtt nem létének ideje”.⁴⁸ Ennek a normának a törvényjavaslatok benyújtásánál és tárgyalásánál való figyelembe vétele egy csapásra eloszlatná a kárpátaljai önkormányzat sorsa körül borongó homály jó részét. Tehát amennyiben egy javaslat napirendre történő vételére és tárgyalására a hat hónapos határidőn belül már nyilvánvalóan nem mutatkozott semmi esély, a betérjesztő indoklás nélkül sort keríthetett a visszavonásra. Ez a visszavonás azonban nem történt meg, mivel a kisebbségi jog egyik legkiválóbb hazai művelője, a Telekihez közel álló Mikó Imre 1944-ben megjelent könyvében arról tudósít, hogy a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat „ma is az országgyűléshez benyújtott, de napirendre nem tűzött javaslatok között szerepel.”⁴⁹ Nem valószínű, hogy téved, hiszen közjogászként és országgyűlési képviselőként egyaránt tisztában kellett lennie a parlamenti eljárás jog szabályaival, ráadásul utóbbi minőségében az egyes törvényjavaslatok sorsát is figyelemmel kísérhette. A javaslatot tehát elfektették, de formálisan nem vonták vissza, ami egyedül arra lehetett jó, hogy vele a ruszin képviselőket csitítsák. A Kászonyi-féle intézkedéstervezetre ezzel egyidejűleg rákerülő jóváhagyó aláírás minden bizonnyal annak szólt, hogy a törvényjavaslat szövegén ebben az „alvó” állapotban mindennemű változtatás lehetősége lezárult.

⁴⁸ *Ezer év törvényei.* L. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7682 A korabeli magyar jog és jogalkotás szokásjogi jellegét ismerve az sem elképzelhetetlen, hogy az 1926-os törvény egy vele megegyező parlamenti szokásjogi normán alapult.

⁴⁹ Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...*, i. m., (é. n.), 300-301. Mikó szavait igazolja a Kisebbségvédelem egyik 1942 végén megjelent tanulmánya, amelyben a szerző oldalakon keresztül az időszerűség hangoztatásával foglalkozik a kárpátaljai törvényjavaslattal. In: Karl János: *Kárpátalja jogállása 1918 óta. Kisebbségvédelem*, 1942. 5-6. szám 14-17.

Különben a vajdasági és a nemzetiségi érületről szóló törvényjavaslat sorsában még a végkifejletkor is fölfedezhető némi időbeli egybeesés. A képviselőház elnöke az 1941. március 27-i ülésen ismertette a felsőház elnökének átiratát, amelyben az állt, hogy a felsőház változatlan szövegezésben elfogadta a nemzetiségi érület védelméről szóló törvényjavaslatot.⁵⁰ Négy nappal később a vajdasági törvényjavaslat irattárba helyezése vetett véget a párhuzamos történetnek.⁵¹ A magyar nemzetiségi politika jogalkotási programjának két vállalásából csak az egyik vált valóra.

Bár végigjárhattuk az autonómiajavaslat meghíúsulásának stációit, a megismert körülmények azonban a miertre csak töredékesen és közvetetten felelnek, ezért nem mellőzhető egy némileg célzottabb, egyszersmind tételszerűbb, koncentráltabb válaszadás.

Mit árulnak el a fennmaradt források a „katonai körök”, vagyis a vezérkar álláspontjáról?

Kozma Miklós korábban idézett naplórészleteinek tanúsága szerint kormányzói biztosí kinevezésének föltehető okai között ott szerepelhettek a „különös katonai érdekek” is. A vezérkar, a hadsereg befolyása különösen a háború kezdetétől a közigazgatásra és a mindennapi életre fokozatosan megnőtt, amelynek a visszásságait a polgári kormányzat részéről mind gyakrabban nehezményezték. A dolgok elfajulása nagymértékben hozzájárult, hogy Teleki 1940. szeptember 1-jén levélben tudatta a kormányzóval lemondási szándékát. Leveléhez mellékelte indoklásában azt fejtegette, hogy „Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja.”⁵² Sok példán keresztül igyekezett bemutatni, miként lépik túl nap mint nap a katonai hatóságok a jogkörüket, ami

⁵⁰ *Képviselőházi Napló*, 1939. IX. kötet, 186. ülés, 1941. március 27. 502.

⁵¹ Az utolsó iratkezelési simitás Bernolák Jenő nevéhez fűződik. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 210.cs. 1940-H-19167

⁵² *Horthy Miklós titkos iratai...*, i. m., 1962, 238. A lemondás följánlásának indokait tartalmazó mellékletet részletesen értelmezi, a szóban forgó mondatot pedig szó szerint idézi Dombrády Loránt: *Hadsereg és politika...*, i. m., 1986, 149.

alkalmas volt arra, hogy megrontsa a polgári lakosság és a hadsereg közötti viszonyt. Ezekért a jelenségekért a miniszterelnök részben a tisztikarnál és vezérkarnál uralkodó szélsőjobboldali szellemiséget és gondolkodásmódot tette felelőssé. A katonák „bűnlajstromában” ugyanakkor nem találunk a kárpátaljai autonómiával kapcsolatos példát, ami cáfolni látszik Werthék föllépését a vajdasági törvényjavaslattal szemben, hiszen nem valószínű, hogy egy számára ilyen fontosságú eseményről Teleki a panasziratában tapintatból hallgatott, vagy egyszerűen csak megfélelkezett volna. Mindennél ékeesebb bizonyíték lett volna a kezében a hadsereg alkotmányserőtő megnyilvánulásaira.⁵³

Milyen mértékben vágnak egybe ezzel a vezérkar berkeiből származó források? Az erdélyi revízióra készülő hadsereg 1940. július eleji fölvonulásának egyik területe Kárpátalja volt. A polgári lakossággal való érintkezés, majd a huzamosabb egymás mellett élés nem kevés súrlódást okozott. Perényi kormányzói biztos a fölgyülemllett személyi és dologi sérelmekkel, amelyek főként a Talabor völgyében lakókat érintették, a vezérkari főnökhöz fordult. A panaszok kivizsgálása során keletkezett iratok elismerték azok megtörténtét, de kicsinyellték jelentőségüket, szövegyosnak tartották, egyes esetekben pedig kifejezetten a lakosság felelősségét hangsúlyozták.⁵⁴

A kormány megbékítő politikáját károsan befolyásoló katonai túlkapások miatt a honvédelmi miniszter augusztus 31-én átiratot intézett a vezérkarhoz, amelyben a miniszterelnöknek a követendő nemzetiségi politikáról szóló, főntebb már említett iránymutató kis könyvét ajánlotta a vezérkar figyelmébe, hogy megfelelő példányszámban terjesszék a nemzetiségek lakta vidékeken szolgálatot teljesítő hivatásos és tartalékos tisztii állomány körében. Az ennek nyomán 1940. szeptember 27-én belső használatra készült följegyzés azonban nem tartotta alkalmasnak Teleki vitairatát a terjesztésre, amit részint azzal indokolt, hogy a szöveg „igen laza

⁵³ Egyetlen kárpátaljai példát említettett csupán, nevezetesen amikor Huszt amúgy is magas pótdórából egy tételt, amihez a hadseregnek is érdeke fűződött, a Pénzügyminisztérium közege elengedett, amiért azután az ottani katonai hatóságok megfenyegették az ügyben eljáró tisztviselőt. L. *Horthy Miklós titkos iratai...*, i. m., 1962, 243-244.

⁵⁴ A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277/1728/88, 277/1743/88 VKF 1940 502-510. f.

összefüggésű, a lényegét és tennivalót kihámozni belőle alig lehet”. Arra is hivatkozott, hogy politikai tartalma miatt nem kívánatos a tisztikarral való megismertetése. Majd megjegyezte, hogy a röpirat gondolatmenete és fontosabb megállapításai szemben állnak a második bécsi döntéshez kapcsolódóan a magyar kormány által aláírt népcsoportjogi egyezményrel, s ez „nem kívánatos kritikát” válthatna ki a tisztikarból. A két indok között nyilvánvaló az ellentmondás, amit nem tompított azon utolsóként fölhozott érv sem, hogy a vezérkar főnöke már több rendeletében ismételtelen rámutatott a „nemzetiségekkel követendő bánásmódra, „a kisebbségi nyelvek ismeretének jelentőségére”. A miniszterelnök intelmeinek lényegében a figyelmen kívül hagyását jelentették az olyan önelégült záró megjegyzések, hogy az Erdélybe történt bevonuláskor az alakulatok parancsnokai „már ebben a szellemben intézkedtek, az üdvözlőbeszédre adott válaszaikban ezt a felfogást hangsúlyozták”, amiért azután a honvédelmi miniszteri átirattal kapcsolatban egyelőre nincs szükség semmiféle intézkedésre.⁵⁵

A probléma „Erdély részleges visszacsatolása folytán” azután az addiginál „fokozottabb mértékben” foglalkoztatta a katonai köröket. A honvédelmi minisztérium I. b osztálya szeptember 24-én értekezletet tartott – amelyre a vezérkari főnökség I. osztályát is meghívta – a nemzetiségi kérdés általános nemzetpolitikai és tisztán katonai vonatkozásairól. Megállapították, hogy a külpolitikai körülmények, valamint demográfiai és gazdasági erejének fogyatkozásai miatt a magyarság ugyan „kénytelen elismerni” a nemzetiségek egyenjogúságát, azonban növelnie kell velük szemben népességi, kulturális és gazdasági erejét. Alkotmányos jogtisztelüknek a kényszeredettsége, sőt rosszhiszeműsége még inkább kitűnt az 1939. IV. tc. által zsidónak minősített honfitársaik másodrangú állampolgári mivoltára történő többszöri utalásból.⁵⁶ Mindazonáltal sem a vezérkari főnökség, sem a honvédelmi minisztérium értekezlethez csatolt irányelveiben, illetőleg erre az alkalomra készült tanulmányában még csak célzás formájában sem találni nyomát a ruszin autonómiát érintő bármiféle kitételnek.

⁵⁵ A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277/1746/88 VKF 1940 626-628. f.

⁵⁶ A Magyar Királyi Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277/1746/88 VKF 1940 186-188.f. 194. f.

Ráutaló magatartásukból és nézeteikből ugyanakkor meglehetősen könnyű arra a következtetésre jutni, hogy a „katonai körök” bizonyára nem helyeselték a kárpátaljai autonómiát, ami persze nem azonos azzal, hogy meg is akadályozták törvényi elfogadását. Ennek dacára logikai ficamhoz vezetne, ha kétségbe vonnánk, hogy passzív ellenállásuk valamilyen, számunkra pontosan nem ismert mértékben hozzájárulhatott az autonómia „elaltatásához”,⁵⁷ bár nem ez játszotta a kizárólagos és elsődleges szerepet a folyamatban.

Nem érdektelen egy pillantást vetni ezután arra, hogyan fogadták a magyar politikai társadalom és közvélemény különböző csoportjai a benyújtott önkormányzati javaslatot.

Egyre inkább úgy tűnt, a szélesebb politizáló közvéleményben mind többen utasítják el az autonómiát, és keresnek kifogásokat a létesítésével szemben. Akadtak, akik attól féltek, hogy csak föléleszti és ösztönzi a ruszin elszakadási törekvéseket, s Kárpátalja ismét leválik az országról. Mások azon iparkodtak, nem teljesen eredménytelenül, hogy az önkormányzat területét megkurtítsák, de megfogalmazódtak olyan fölvetések is, amelyek a nemzetiségi kérdés megoldását a lakosság áttelepítéstől várták. Az új helyzetben mintha egészen feledésbe merült volna, hogy a magyar kormányok a területgyarapodás előtti években többször is nagyvonalúan elkötelezték magukat a visszatérő nemzetiségek önkormányzata mellett.⁵⁸

A kormánypárti többségben olyan benyomás keletkezett, hogy az 1939 nyarán kialakított kárpátaljai közigazgatás lényegében megoldotta a ruszin kérdést. Élesen világít rá az elit többségének önelégültségére, hogy akár kisebb, akár nagyobb távlatból visszapillantva olyan, a témában tájékozatlansággal nem vádolható személyek, mint Hóman vagy éppen Rónai – az utóbbi szakmailag is sokat foglalkozott a nemzetiségi joggyakorlás különböző intézményes formáival – kifejezetten autonómiaként emlegették a

⁵⁷ A kifejezés Tilkovszky leleménye, amelyet azonban némileg más vonatkozásban, Kozma Miklós szerint eredendően autonómiellenes szándékaival összefüggésben pendít meg. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i. m., 1967, 222.

⁵⁸ Meggyőző alapossággal gyűjtötte és foglalta össze ezeket uo. 224-227.

külön kormányzatot.⁵⁹ A kárpátaljai magyarság olyan hangadói, mint Korláth Endre a kezdetektől ellene szegült a területi „elkülönülésnek”. Társa, Hokky Károly annyival volt „megértőbb”, hogy számos föltétel, így például a magyarok és ruszinok közötti lelki közeledés és szolidaritás megvalósulásától, de akkor is csak a távoli jövőben látta volna a magyar állam egységével összeegyeztethetőnek a kárpátaljai önkormányzatot.⁶⁰

A szélsőjobboldali ellenzék körében, ugyan nem uralkodott teljes egyetértés a területi önkormányzat mibenlétéről, zömük nem egyszerűen elaltatta volna a hagyományos magyar közjogi gondolkodásba illeszkedő területi autonómiát, hanem egy eltérő, a magyar közjogban addig jobbára ismeretlen önrendelkezési keretet akart a helyébe állítani. Szándékukat az 1940 júliusában a képviselőházban kirobbant vita alkalmával már kinyilvánították: az államéletnek a német népcsoportjog elvein alapuló megszervezését kívánják.

Amint főntebb láthattuk, 1940 novemberében már a ruszin autonomisták sem támogatták a javaslatot, kevesellték az abban biztosított hatásköröket. De mégsem engedték, hogy az ügy teljesen feledésbe merüljön. Demkó Mihály 1941 nyarán, a Szovjetunió elleni német támadás másnapján a képviselőházban pendíti meg újra a kérdést. Azzal exponálta mondandóját, hogy immáron lejárt az a kétéves türelmi idő, amely alatt tartózkodtak a Kárpátalját illető kormányzati döntésekről nyilvánosan gyakorolt kritikától. Értékelése szerint a vajdasági törvényjavaslat a nemzetiségi nyugalmat és megalégedést szolgálta, amelynek valóra válását – célzását leginkább így lehetett érteni –, hiába minden kormányzati éleslátás és jószándék, bizonyos, meg nem nevezett erők meggátoltak. Ugyanakkor nagyon diplomatikusan, sőt nem kevés kincstári optimizmussal annak a reményének adott hangot, hogy „Kárpátalja népe”, amely ezek között a keretek között akarja népi életét szabadon gyakorolni, meg fogja kapni az önkormányzatot, mivel bírja mind a kormányzó, mind a kormány erre vonatkozó ígérését. Ez

⁵⁹ Hóman Bálint: *Magyarország szerepe a világháborúban*. Bad Aussee 1945. OSZK Kéziratár Analekta 12.369 7. f. Rónai András: *Térképezett történelem...*, i. m., 1989, 199.

⁶⁰ *Képviselőházi Napló*, 1939. III. kötet, 61. ülés, 1939. december 1. 588., 64. ülés, 1939. december 7. 756-757.

a politikai tapintat és lojalitás nyilvánult meg azokban az aggodalmaskodó többség megnyugtatóására szánt szavakban, hogy a ruszinok célja az autonómiával nem a szeparatizmus, hanem éppen ellenkezőleg, a magyar államhoz való tartozás megszilárdítása. Az állami stabilitás szempontján túl már egy korántsem politikai közhelynek számító érvet ajánlott a képviselők figyelmébe: az Egyesült Államokban, Angliában és Németországban élő népes ruszin emigráció Magyarország elleni propagandáját, melyet az önkormányzat létrehozása hatékonyan ellensúlyozna, mivel a kormányzásba bevont hazai ruszinság maga cáfolhatná a külföldi agitáció vádaskodásait. Nem tudni, a képviselőházi többség kellő figyelmet tanúsított-e annak a kijelentésnek, hogy a „ruszin népet... nem lehet tartósan vezetni”, csak saját „emberei” által. Bár elismerően méltatta Kozma kormányzói biztosságának különösen a gazdasági eredményeit, valamint a nyelvhasználat zökkenőmentességét a vasútnál, postánál, hadseregnél és a pénzügyi hivatalokban, azonban határozottan bírálta a közigazgatásban kialakult tisztviselői gyakorlatot, amely mintegy kényelmi okokból hátráltatja a kétnyelvű ügyintézését.⁶¹

Hónapok múltán Spák István érintette ismét a képviselők plénuma előtt az autonómiát, amikor arról beszélt, hogy a kormányzói biztosság provizórium, amelyet a hatályos kormányrendelet szerint föl fog váltani – jegyezte meg nem kevés kritikai éllel – „egy már rendezettebb autonómia, önkormányzat, vagy valami ilyesmi, de ez igen soká tart.” Jól mutatta a ruszin politikusok közötti árnyalatokat Demkó jóhiszemű „meglesz” közbeszólása az autonómiára, Bródy ugyanakkor igencsak méltatlankodva vetette oda, hogy „két hónapra volt tervezve az ideiglenes megoldás!”. Spák egy ezzel szorosan összefüggő kényes témát is feszegetett, az önkormányzati terület határait.

⁶¹ *Képviselőházi Napló*, 1939. X. kötet, 198. ülés, 1941. június 23. 145-146. Demkó következő kárpátaljai tárgyú beszédében az autonómiát már nem hozta szóba, annál több kritikát fogalmazott meg a mindennapi nyelvhasználat során elszendvedett sérelmek, s általában a nyelvkérdés kormányzati kezelésének hibái miatt. *Képviselőházi Napló*, 1939. XI. kötet, 216. ülés, 1941. november 11. 52-53.

Fogalomhasználata arról árulkodott, hogy legalább a dualizmus kori, horvátországihoz hasonló, széles körű autonómiában gondolkodott.⁶²

Nála is világosabban és egyenesebben fejezte ki ezt a törekvést Bródy az 1942-es költségvetés általános vitájában: „a magyar nemzettest keretén kívül, de a szentistváni állameszme által formált magyar államkereteken belül megállni és maradni szilárd elhatározásunk.”⁶³ Fejtegetései afelé mutattak, hogy ez a cél csak akkor fog teljesülni, ha magyar állam megoldja a nemzetiségi kérdést, ami Kárpátalján az autonómia biztosításával történhet meg. Ennek alátámasztásául idézte föl a Teleki által elindított kodifikációs munkát, amely olyannyira kisiklott, hogy a törvényjavaslatból, mire a parlament elé került, addigra „az ismeretlen kéz... Teleki Pál minden nemes és szép elgondolását elsikkasztotta, kifésülte.” Ezért ehhez a kiüresített javaslatához szerinte már maga a néhai miniszterelnök ragaszkodott a legkevésbé képviselőházi benyújtást követően. A nemzetiségi problematika megoldásában való elakadást így nem a kormánynak róttá föl, amennyire akkor elmondott szavaiból kivehető, szerinte az „ismeretlen kezét” sokkal inkább a magyar társadalomban az autonómiával szemben tapasztalható föntartások, mi több, az elutasítás vezethették.⁶⁴

Amellett érvelt, hogy a szovjet hadsereg nagy vereségeivel megszűnt az Európát fenyegető kommunista veszély, és a megváltozott helyzet időszerűvé teszi a kárpátaljai provizórium fölváltását egy állandó, autonómián alapuló berendezkedéssel. A visszacsatolás óta bekövetkezett események igazolásaként emlékeztetett arra a négy pontra, amelyben a kormány ideiglenes kárpátaljai igazgatást bevezető tervezetéhez fűztek javaslatokat. Ezekből csupán az első valósult meg, a kormányzói biztosság létesítése, az is csak részben, mivel a kormányzói biztos kinevezésénél föl sem merült, hogy a kinevezett ruszin nemzetiségű legyen. Ezen túl Bródy már akkor is kevesellte a kormányzói biztosnak rendelt hatáskört is, s most ezzel indokolta, hogy 1939 nyarán elhárította a mellette fölkinált tanácsadói tisztséget. De nem

⁶² „Tisztázatlan, hogy az egyik város vagy falu az anyaországhoz vagy Kárpátaljához tartozik-e?” Ebből már-már úgy tűnik, mintha két közel egyenrangú entitás viszonyáról lenne szó. L. *Képviselőházi Napló*, 1939. XI. kötet 217. ülés 1941. november 12. 110.

⁶³ *Képviselőházi Napló*, 1939. XII. kötet, 228. ülés, 1941. december 1. 210.

⁶⁴ Uo. 212.

állítottak föl a Miniszterelnökségen külön ruszin ügyosztályt, nem beszélve ruszin minisztériumról, ahogy nem került sor egy nyolctagú kormányzói tanács, a kormányzói biztos mellett működő szerv megalakítására sem.⁶⁵

Kerek egy esztendőnek kellett eltelnie, hogy a költségvetés vitájakor a kárpátaljai önkormányzatról valaki ismét említést tegyen. Demkó olyan nyilvános problémaként hozta elő a Teleki-féle törvényjavaslatot, amelyet sajnálatosan meg sem tárgyaltak, s amelyről éppen ezért föltétlenül beszélni kell. Nem csupán a nagyvonalú területi autonómia nem jött létre, de az itteni ideiglenesség ahhoz a közigazgatási képtelenséghez vezetett, hogy még az ország más részein természetes vármegyei önkormányzatot sem állították vissza. A háborút sem találta elégséges magyaráztatnak, főképp pedig mentségnek a probléma elodázására.⁶⁶

Újabb egy év múltán, a német megszállás előrevetülő árnyékában Bródy a politikai mulasztás érzékeltetésére, s mivel újabb érvekkel előállni fölöslegesnek vélhette, saját, 1941-ben elmondott szavait ismételte el, miszerint a kárpátaljai autonómiát a kormányzatnak „már régen törvénybe kellett volna iktatnia”.⁶⁷ Emlékeztetője egyedül az ellenzéki Bajcsy-Zsilinszky Endrében talált visszhangra, aki a Teleki által gondozott törvényjavaslatot az autonóm hatáskörök folyamatos farigcsálása miatt gyarló és „fájdalmasan korcs alkotásnak” nevezte, amelyért nem nagy kár, de most eljött az ideje, hogy a magyar állam vezetőinek ünnepélyes ígéretét egy az országgyűlés elé terjesztett új javaslattal végre teljesítse.⁶⁸ A többség valószínűleg különösebb érdeklődés nélkül hallgatta végig az eszme-futtatást. A katonai és külpolitikai környezet mozgásait megértő kevesek viszont ennek nem csak időszerűtlenségét érezték, de talán azt is sejtették, hogy a kárpátaljai önkormányzatról való magyar parlamenti közbeszéd utolsó epizódját látják és hallják.

A magyar kormány figyelmét már 1940 nyara, a Teleki-féle javaslat benyújtása óta olyan kihívások kötötték le, amelyek megakasztották a kárpátaljai kodifikációt. A második bécsi döntéssel járó változások alaposan átrendezték a nemzetiségpolitikai

⁶⁵ Uo. 213-214.

⁶⁶ *Képviselőházi Napló*, 1939. XVI. kötet, 318. ülés, 1942. december 2. 461-462.

⁶⁷ *Képviselőházi Napló*, 1939. XVIII. kötet, 348. ülés, 1943. december 1. 459.

⁶⁸ *Képviselőházi Napló*, 1939. XVIII. kötet, 352. ülés, 1943. december 9. 703.

mozgásteret, a szereplők lehetőségeit. A legjelentősebb következmény az etnikai arányok nagymértékű megváltozása lett. A magyar után a legnagyobb hazai nemzetiséget immáron a románság alkotta. Ahogyan növekedett a nem magyar nemzetiségű lakosság száma az országban, ugyanolyan mértékben fogyatkozott a ruszin önkormányzat megvalósulásának esélye, mivel a magyar politikai osztály mind gyanakvóbbá vált a kollektív nemzetiségi jogok minden formájával szemben. Úgy gondolták, ha a ruszinok autonómiát kapnának, kevesebb a románok sem fogják beérni, ami egykettőre föderalizációhoz, végeredményben pedig a nagy nehezen és csak részlegesen helyreállított állami egység megszűnéséhez vezethet.⁶⁹

A szatmári és észak-erdélyi területek visszatérésével úgy 90 ezer fővel növekedett a német nemzetiség is, ráadásul az ő érdekükre hivatkozva kényszerítette ki Berlin a magyar kormánytól a magyarországi németiség egészének különleges jogállást biztosító népcsoportegyezményt. Hiába vonakodott különösen a miniszterelnök, a magyar vezetés nem úszhatta meg az egyezménynek nem csak a parafálását, de a belső jogba történő átültetését sem, különösen hogy a Harmadik Birodalom kegyeiért versengő szomszédos Szlovákia és Románia is jóval készségesebbnek bizonyult a maga német kisebbségeinek jogérvényesítésében. Teleki a baloldali és szélsőjobboldali ellenzék egy részével titokban egyeztetve elérte, hogy a képviselőház elsöprő többsége a német származású képviselőket is beleértve egységesen elutasítsa a törvénybe iktatást. A kormányfő Berlin felé erre hivatkozott, amikor áthidaló megoldásként az egyezmény rendeleti úton történő beiktatását ajánlotta, ami 1940. november végén meg is történt. Így kívánták csökkenteni a nemzetközi jogi kötelezettség súlyát, nem beszélve arról, hogy a végrehajtási utasítással végképp adóság maradtak.⁷⁰ Jelentős energiákat mozgósítottak arra is, hogy az 1941-es népszámláláskor a hazai német nemzetiség létszámát kisebbsítsék. A népszámlálási adatfelvételnél nem az anyanyelvet tekintették a nemzetiségi hovatartozás kritériumának, hanem a

⁶⁹ Korláth Endre a ruszin képviselők beszédeit rendre erre utaló közbeszólásokkal kísérte: „És mi marad nekünk?” „S aztán jönnek a többi nemzetiségek!” Hokky Károly egyenesen úgy fogalmazott, hogy az autonómia, mivel elhatárolás, „nem helyes”. L. *Képviselőházi Napló*, 1939. XII. kötet, 228. ülés, 214., 230.

⁷⁰ Tilkowszky Loránt: *Ez volt a Volksbund...*, i. m., 1978, 124-125.

közvetlen erre irányuló bevallást. „Suttogó propagandaként” pedig azt terjesztették, hogy azokat, akik német nemzetiségűnek vallják magukat, az SS irányította, Birodalomba való hazatérési program keretében áttelepíthetik Németországba. Ezzel annyit értek el, hogy míg német anyanyelvűnek majdnem 720 ezer fő vallotta magát, addig a német nemzetiségűek száma alig valamivel maradt alatta az 535 ezernek.⁷¹ Nyilvánvalóan nem lett volna taktikus a kárpátaljai autonómia keresztülvitele, miközben a kormányzat a népcsoportegyezmény hatásainak semlegesítésére, belőle fakadó kötelezettségei teljesítésének pedig az elaltatására törekszik. Csak támadásoknak tette volna ki magát, és fokozódhattak volna a Volksbund áskálódásai Berlinben. Inkább állta a gyöngébb fél, a ruszin autonomisták szemrehányásait.

De nem csak e körülmények miatt nem jutott elegendő erő és figyelem, valamint eltökéltség a törvényjavaslat megtárgyalására. Teleki teendői szeptembertől még jobban megszorodtak, mivel elvállalta a visszacsatolt észak-erdélyi terület kormánybiztosságát. Érthető, hogy ilyen igazgatási tömkeleg és megannyi nemzetiségpolitikai ellentmondás mellett nem tudta, vagy ekkor talán már nem is akarta továbbvinni kárpátaljai terveit.⁷² Különösen akkor, ha a kormányzásban nem érvényesült az ésszerű feladatmegosztás, s munkatársai főként a kárpátaljai önkormányzat ügyében minduntalan a miniszterelnökre vártak, aki kétségtávol a legelkötelezettebbnek bizonyult az egész folyamatban.⁷³

A kormányzási problémák megoldására Teleki a régóta dédelgetett alkotmányreform gondolatával állt elő, ám ez, mint lenni szokott, nem csökkentette, inkább csak tovább növelte a gondokat, és hozzájárulhatott az autonómia álomba szenderüléséhez. A

⁷¹ Stöckert Dániel: *A Harmadik Birodalom németiségpolitikája...*, i. m., 2014, 150-157.

⁷² Ablonczy Balázs a kormányfőnek az erdélyi területek visszaállítására irányuló aktivitását vizsgálva olyan következtetésig jut el, hogy a második bécsi döntés „paradigmaváltást jelentett Teleki nemzetiségpolitikai gondolkodásában”, mivel „az autonómia mint megoldási mód kikerült a programjából”, tehát a kárpátaljai tervezet főképp emiatt került le a napirendről. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál...*, i. m., 2005, 474.

⁷³ Teleki Kozmának még 1940 májusában kifakadt: „Mindent neki kell csinálni – ruszin autonómiát...” L. *Kozma Miklós kézírásos naplója*. Magyar Nemzeti Levéltár K 429 45. csomó 1. dosszié

hivatásrendi állam tervezetének fogadtatása amúgy még a politikáját egyértelműen támogatók körében is meglehetősen vegyes volt.⁷⁴ Különösen élesen bírálta a hajdani szegedi elvbarát, az akkoriban már más úton járó Bajcsy-Zsilinszky Endre, hogy „ebben a világválságban” akarják megváltoztatni a népképviselői elv lefokozásával a magyar alkotmány jellegét.⁷⁵ Hasonló érvekkel mondott elmarasztaló ítéletet a közjogi történések minden rezdülését figyelemmel kísérő Bölöny József.⁷⁶ Szinte egyedül csak Demkó Mihály emlegette megértéssel az elgondolást, de ő is csak utólag, Telekivel erről folytatott beszélgetéseikre utalva, elsősorban annak az alkotmányos hagyományokhoz merészen hozzányúló, reformáló bátorságnak a példajaként, amely véleménye szerint a kárpátaljai önkormányzat tervezetében is megnyilvánult, s amelynek meg kellene mutatkoznia a létrehozatal során.⁷⁷ Nem kizárt, hogy a kormányzást tudományos módszerekkel művelő miniszterelnök éppen a háborús időket gondolta alkalmasnak a lényegi változtatásokhoz. A korporatív szerkezet kiépítése mellett a területi közigazgatás átalakítása ugyancsak megfordulhatott a fejében, amikor 1940 végén a felsőházban a költségvetési vita során kitért arra a Keresztes-Fischerrel már régóta latolgatott közös elképzelésükre, hogy Felső-Erdélyt, valamint Székelyföldet is egy nagyobb közigazgatási egységbe fogják össze.⁷⁸ Ha jól meggondoljuk, ezek kiválóan illeszkedhettek volna a már létező Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területéhez. Itt azonban fönmaradt tervezetek, kiérlelt javaslatok híján már olyan ingoványos talajra lépni, ami nem engedi meg a továbbhaladást.

A felsőházban elhangzó Teleki-beszédnek akadt még egy mellékes, ám érdekes részlete, amikor a magyar történelmi alkotmányt jellemezve saját, korábbi szavait idézte, amelyeket a

⁷⁴ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál...*, i. m., 2005, 486-487.

⁷⁵ *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. kötet, 163. ülés, 1940. november 29. 1034-1035.

⁷⁶ *Felsőházi Napló*, 1939. II. kötet, 41. ülés, 1940. december 19. 172. Erre kapja föl a fejét, és kommentálja kritikusan az alkotmányjogi rezdüléseket is éberen figyelő Bölöny József. L. Bölöny József: Alkotmányreform? In: *Magyar Nemzet*, 1940. október 27. 7.

⁷⁷ *Képviselőházi Napló*, 1939. X. kötet, 198. ülés, 1941. június 23. 145.

⁷⁸ Bölöny József: Nagyobb közigazgatási egységek felé? In: *Magyar Nemzet*, 1940. december 29. 8.

„kárpataljai önkormányzatra vonatkozó törvényjavaslat beterjesztése alkalmával” mondott.⁷⁹ Hogy pontosan és szöveghűen idézte korábbi kijelentéseit, arról árulkodik, hogy nem elszólta magát, hanem előre megfontoltan hivatkozott az autonómiajavaslatra. Márpedig ha végképp el akarta volna altatni, akkor fölösleges és hátrányos lett volna akár egy ilyen közvetett formában történő említés is.

Mindazonáltal kiszámíthatatlanul tartós körülménynek a háború számított. A kárpataljai törvényjavaslat benyújtását követően három héttel kezdődött az angliai légi csata, majd szeptember és október folyamán a Balkán és Észak-Afrika is lángba borult. Nem csoda, ha ezek után Roosevelttel amerikai elnök 1940. december 29-i beszédét világszerte nagy érdeklődés övezte. Bár a háborútól való távolmaradás szándékát hangsúlyozta, nem hagyott kétséget afelől, hogy az Egyesült Államok a jövőben is megad minden anyagi segítséget Nagy-Britanniának, és kész akár a legnagyobb erőfeszítésre a demokrácia, a szabadság megvédéséért. „Hitler újévi beszédében rendkívül éles támadást intézett a demokráciák ellen”, és azzal fenyegetőzött, hogy a háború az ellenséges erők megsemmisítéséig folytatódik.⁸⁰ Ezért nagyon is találó az alábbi kortársi jellemzés: „Az egész világhadihelyzetet (sic!) rejtelmes, félelmetes, lázas előkészületek jellemzik. Pillanatnyilag csak kisebb arányú csatározások folynak mindenütt, de az egész levegő terhes a hatalmas, lesújtó csapások előérzetétől.”⁸¹ A háború eszkalációja lehetett talán a legfőbb oka a kárpataljai önkormányzat meghiúsulásának. Bródy már az összeomlás után, 1945-ben a szovjet népbíróság előtti vallomásában arról beszélt, hogy a háború idején az autonómia ügyét Budapesten egyszerűen félretették, és azt tanácsolták nekik, hogy amíg a világégés tart, lehetőleg ne is nagyon emlegessék.⁸²

⁷⁹ *Felsőházi Napló*, 1939. II. kötet, 41. ülés, 1940. december 19. 178.

⁸⁰ *Magyar Nemzet*, 1940. december 31. 1-2., 1941. január 1. 1-2.

⁸¹ Dr. Tombor Jenő ny. ezredes: A hadihelyzet újév napján. In: *Magyar Nemzet*, 1941. január 1. 4.

⁸² Paul Robert Magocsi: *The shaping of a national identity...*, i. m., 1978, 247., 451. Hasonló magyarázatot ad új forrás bevonása nélkül is, pusztán a magyar szakirodalom alapján a Moszkvában élő kárpataljai születésű történész, Zseliczky Béla. Többszörösen is arra a következtetésre jutott, hogy a „háborús idők” akadályozták meg a vajdasági törvényjavaslat letárgyalását, főképp az 1941 nyarán Szovjetunió ellen megindult támadás, amelyben Magyarország is

Az előzmények tükrében kifejezetten érdekes, hogy Tilkovszkynak egy kései hivatkozása némileg közel áll a „háborús” magyarázathoz. Ebben ugyanis már azt emeli ki, hogy az autonómia ügyét a „veszedelmesnek tartott közvetlen szovjet szomszédságra való tekintettel” vették le a napirendről.⁸³ A szovjet szomszédság a háború kitörésétől fogva állt fönn. Ráadásul 1940–1941 fordulóján a jugoszláv-magyar viszonylatban az események mind jobban összesűrűsödtek. A jelek arra mutattak, hogy ennyi kedvezőtlen körülménytől övezve a kormányfő az autonómia terén egyelőre a politikai mozdulatlanságot látta a legkifizetődőbbnek.

Az összképet kiegészítheti még a kormányzói biztos, Kozma Miklós autonómiához való viszonyának a vizsgálata. Az évtizedek múltán keletkezett visszaemlékezések róla szóló részei ebből a szempontból ellentmondanak egymásnak. Közeli munkatársa, a kárpátaljai oktatásügyért felelős Marina Gyula szerint Kozma fő célja az autonómia megvalósítása volt, amiben csak korai halála akadályozta meg.⁸⁴ Padányi-Gulyás Béla ezzel gyökeresen ellentétes benyomásait főntebb már idéztem.⁸⁵ Hogy melyik beszámoló a hitelesebb? Marina mindenki másnál többet tudott Kozma szándékairól, hiszen jól ismerte, míg ugyanez nem mondható el Padányi-Gulyás Béláról. A közelség természetesen elfogulttá tehet, míg a távolság részleteiben pontatlanabb, ám akár tárgyilagosabb szemléletre is vezethet. Egyéb támpont híján, csupán a két egymásnak ellentmondó forrás alapján nehéz megítélni a kormányzói biztos szerepét, aki hivatalának átvételekor talán nem csupán azért, hogy a kedélyeket megnyugtassa, „eljövendő autonómiáról” beszélt. Az *eljövendő* kitétel ugyanakkor arra is utalhatott, hogy kormányzati szinten talán már ekkor körvonalazódott a döntés: egy majdani nyugalmi időszakra, tehát a

részt vett, s Kárpátalja a hadsereg fölvonulási területe lett. Zseliczky Béla: *Kárpátalja...*, i. m., 1998, 60-61.

⁸³ Fodor Ferenc: *Teleki Pál...*, i. m., 2001, 229. A Fodor irathagyatékából sajtó alá rendezett munkát Szávai Ferenc Tibor és Tilkovszky Loránt látta el magyarázó jegyzetekkel. A szerző egyik ilyen, a kárpátaljai önkormányzat ügyének rendezetlenségére utaló mondatához fűzött lábjegyzetben lapul a fenti rövid értelmezés.

⁸⁴ Marina Gyula: *Ruténsors...*, i. m., 1977, 147.

⁸⁵ Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás...*, i. m., 1975, 159. Erre hivatkozott a 29-es jelzet és lábjegyzet alatti bekezdés, illetve néhány mondat.

háború utánra halasztják az önkormányzatra vonatkozó ígéret teljesítését. A különben Bródyék ellensúlyozására ugyancsak alkalmas autonómiagondolat napirenden tartását látszik alátámasztani az is, hogy a Kárpátaljai Párt, amelynek megalakulását 1941 februárjában Kozma vezényelte, „Kárpátalja önkormányzatának törvényes biztosítását” jelölte meg egyik céljaként. A szálakat kézben tartó értelmi szerző persze ezúttal sem felejtette el kihangsúlyozni, hogy a kárpátaljai terület elválaszthatatlan része Magyarországnak.⁸⁶

A Kozma által megvalósíthatónak s ezért kívánatosnak tartott autonómia azonban ekkor már korántsem volt azonos a vajdasági törvényjavaslatban foglaltakkal, mivel az egyre inkább politikai és közigazgatási kelepccének bizonyuló helyzetből a kiutat a megerendszer itteni visszaállításában látta.⁸⁷ Az autonómia és a vármegyrendszer összeegyeztetésére kínált megoldást Bölöny Józsefnek a *Magyar Nemzet*ben két ízben is előadott javaslata. Nem kizárt, hogy Kozma nem csak ismerte, de helyeselte is ezt az elképzelést. Személyes jóviszonyuk okán azt már csak valószínűsíthetjük, hogy erre vonatkozó észrevételeit meg óhajtotta osztani Telekivel, azonban a jugoszláviai események örvénye minden hosszú távú építkezést célzó törekvést elnyelt. Nagyon valószínű, hogy a kárpátaljai autonómia gondolatának a napja, ha jogilag nem is, de politikailag ekkor áldozott le.⁸⁸

A világháború sodrában soron következő események újabb és újabb rétegeként rakódtak rá, mígnem teljesen eltakarták. A történész majd két évtized múltán kelti életre a szép számmal fönmaradt, de mégiscsak hézagos forrásokból az 1939-1941 közötti, főként Teleki személyéhez köthető magyar nemzetiségpolitikát, benne a kárpátaljai történésekkel. A rekonstruált események közül a köztörténeti

⁸⁶ Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek..., i. m.*, 1942, 258.

⁸⁷ „Ez volna az ideális megoldás, amely kivezethetne abból a zsákutcából, amelybe az autonómia megígérése révén politikailag jutottunk” – írta egy Keresztes-Fischer belügyminiszterhez intézett 1941. március 11-i *szigorúan bizalmas* jelzést viselő levelében. L. *Kozma Miklós iratai*. MNL, OL K 429 18. d.

⁸⁸ Ez időben szinte pontosan egybevág a Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai címet viselő iratok végleges irattárérettségével, amelyet 1941 márciusában előbb Balla, majd Bernolák Jenő utolsó tollvonása tanúsított. (L. a 15-ös számú jelzetet és lábjegyzetet.)

tényalakítás folyamatában a történelmi ítélesterő, a kezdet és a vég hangsúlyos pontjaihoz igazodva, kiemelte az önkormányzati törvényjavaslat parlamenti benyújtását, és azt, ami visszavonásként volt értékelhető. Ennek az utóbbi ténynek a magva az 1940. augusztus 5-i időpont, meg a visszavonásnak nevezett mozzanat, de hozzá tartozik a döntéshozó személye is. Azt igyekeztem aprólékosan bizonyítani, hogy a tény magvának középső eleme (augusztus 5.) a források téves olvasatának következménye, ezért a tény egésze is mindenképpen fölülvizsgálatra szorul. Tehát ekkor még nem, sőt lehet, hogy formailag egyáltalán nem vonták vissza a törvényjavaslatot, de a miniszterelnök nem is „csomagoltatta el”, mint aminek elfogadtatására nincs esély. Ha az így javított eseményt a kodifikációs előkészítés többi tényének a kronológiai és ok-okozati rendjébe illesztjük, elveszíti korábbi szegletkő jellegét, s a kodifikációs történet utolsó stádiumának a bevezetője lesz csupán. Utána még hónapok múlnak, míg az elaltatásról való elhatározás végre megszületik.

A tény „húsához” nemcsak az őt övező többi ténnyel való kapcsolata tartozik, hanem a tényről való gondolkodás, aminek a leglényegesebb részét mindig a *miért* kérdésre adható válaszok képezik. Láthattuk, hogy egy okra (katonai körök ellenállása) szűkítve a megértés felületi szinten reked meg, míg a több irányban történő nyomozás és sokágú magyarázat közelebb viszi aényt a II. világháború korának magyarországi valóságához. A kifejezésmód és a mögötte megbúvó föltevés szintén a tény húsát alkotja.⁸⁹ A katonai vezető körök „erőteljes fellépése következtében” vagy „követelésére” kifejezések azt sugallták, mintha ezeknek befolyása olyannyira megnövekedett volna már a világháború kezdetén, hogy a civil hatalom a nemzetiségpolitikának ebben a lényegi kérdésében sem volt képes akarátát keresztülvinni. Igaz ugyan, hogy a kormányzat számára a katonai érdekek egyre nagyobb fontossággal bírtak, és Telekiéknek sűrűn gyűlt meg a baja a mindenbe beavatkozó vezérkarral. Ám arról nem került elő még csak közvetett forrás sem, hogy egy ilyen horderejű kérdésben övék lett volna az

⁸⁹ Az itt fölvonultatott, a történelmi ténnyel kapcsolatos fogalmakat John Lukacs könyvéből ültetem át. A tanulmányom végére szánt rövid összegzésben mintegy kísérletképpen megpróbáltam alkalmazni őket. Lukacs, John: *A történelmi tudat...*, i. m., 2004, 151-163.

utolsó szó. A kormányfő jóval több szempontot mérlegelt, amikor meghozta döntését.

A klasszikus történelmi törekvés, miszerint föltárni a múltat úgy, „ahogy a valóságban volt”, nem vált idejét múlttá.⁹⁰ Ugyanakkor maga a nézőpont vagy éppen a nyelvi-stilisztikai óvatlanság és persze a tévedés meghiúsíthatnak, sőt illuzórikussá tehetnek minden erre irányuló igyekezetet, ezek a történelmi tényvé válás buktatói. A bemutatott esetben mindhárom tényező szerepet játszott. A vezérkar „elmarasztalása” jól belesimult abba a döntően negatív megítélésbe, amely alá az idő tájt (az 1960-as években) a Horthy-korszak hadserege esett. Ehhez a hangoltsághoz véletlenszerűen társult az *ad acta* tétel téves olvasata és az olyan nyelvi megfogalmazás, amely azután egy ismételt jelentésbeli billentéssel (a tény kronológiai újra fölhasználásakor) tovább távolodott attól, „ahogyan a valóságban történt”, pedig néha „a történésznek jobban kell ügyelnie a szavaira, mint a tényekre”.⁹¹ De mit tehetünk újra meg újra előforduló tárgyi melléfogásainkkal? Az ismételten becsúszó tévedésekre igazából az a legjobb orvosság, ha „tudományos szinten tudatosan keressük a hibát”.⁹² Ez megőrzi számunkra az esélyt, hogy tévedéseink termékenyek legyenek.

⁹⁰ A rankei maxima, a „wie es eigentlich gewesen” ma is a kutatás és történelmi képalkotás fő célja, legfőljebb a történész tudatában van annak, hogy csupán közelítésekre képes. Miközben erőfeszítéseket tesz önmaga kiiktatására, magát szinte teljesen átadva valósággal belebújik a vizsgált tárgyba.

⁹¹ Lukacs, John: *A történetírás jövője...*, i. m., 2012, 92.

⁹² Popper, Karl: *Szüntelen keresés...*, i. m., 1998, 104. A tanulmányban előforduló szép számú és bő lábjegyzethez magyarázatul csak annyit fűznék: ezek „használatra teszi lehetővé a történészek számára, hogy szövegeiket ne monológokként, hanem beszélgetéseként építsék fel, melyekben a modern kutatók, elődeik és tárgyaik valamennyien részt vesznek.” L. Grafton, Anthony: *A lábjegyzet...*, i. m., 2001, 195.

Felhasznált források

A Képviselőház házszabályai. 1939. évi hivatalos kiadás. Budapest, Athenaeum, 1939.

A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277

Bernolák Jenő önéletrajza. Vízügyi Múzeum, Vác, Dokumentációs Osztály Ad/292-2008.

Bölgöny József: *A törvényhozó testületek 1848-1985.* 2. kötet. Bizottságok B kötet (1920-1985) Budapest, Kézirat, 1985. 863-870.

Délamerikai Magyar Hírlap 1949. augusztus

Ezer év törvényei. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7682

Felsőházi Napló. 1939. II. kötet

Hóman Bálint: *Magyarország szerepe a világháborúban.* Bad Aussee 1945. OSZK Kézirattár Analekta 12.369

Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962. 238-244

Kárpáti Vasárnap. 1940. november 10.

Képviselőházi Napló. 1939. III–XVIII. kötet

Kozma Miklós: *A visszacsatolt Kárpátalja. Napló 1939-1941.* Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009.

Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek, előadások 1935-1940.* IV. kötet. Budapest, A szerző kiadása, 1940. 278-286.

Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek, előadások, nyilatkozatok 1940-1941.* V. k. Sajtó alá rendezte Tarr László. Budapest, 1942. 202-344.

Kozma Miklós kézírásos naplója. Magyar Nemzeti Levéltár K 429 45. csomó 1. dosszié

Kozma Miklós iratai. Magyar Nemzeti Levéltár K 429 18. d.

Magyar Nemzet, 1940. október – 1941. január

Magyarország tiszti - és névtára. XLVIII. évfolyam 1941. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1941. 24-25.

Marina Gyula: *Ruténsors, Kárpátalja végzete*. Toronto, 1977.

Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály Magyar Nemzeti Levéltár K 28 210.cs., 214.cs.

Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás egy elsüllyedt világról*. München, Aurora, 1975.

Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989.

Russzkoje Szlovo, 1940. október

Stöckert Dániel: *A Harmadik Birodalom németiségpolitikája Magyarországon. Magyarnémetek Németország árnyékában (1938-1945)*. Doktori disszertáció (kézirat) Budapest, 2014. 146-157.

Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1940.

Irodalomjegyzék

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 474-487.

A Miniszterelnökség Levéltára (1867-1944). Repertórium. Összeállította: Szücs László. Budapest, 1958.

Botlik József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkelet-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 2000.

Botlik József: *Kárpátalja története (1918-1939)*. In: *Trianoni Szemle*, 2010. 3. szám

Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II*. Nyíregyháza, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke és Veszprémi Egyetem, 2005.

- Bölony József: *A Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslat bírálata*. Magyar Közigazgatás Könyvtára 12. szám. Budapest, A „Magyar Közigazgatás” kiadása. 1940.
- Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939-1944*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.
- Csernicsekó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867-2010)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
- Dombrády Loránt: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.
- Egyed István: Kárpátalja önkormányzata. In: *Jelenkor*, II. évfolyam 20. szám (1940. október 15.) 7.
- Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944*. Galánta –Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
- Fedinec Csilla: Konzervált történelem. In: *Pro Minoritate*, 2012, 2. szám, 164-170.
- Fejér László: Bernolák Jenő. In: *Víztükör*, 1998. 2. szám
- Fodor Ferenc: *Teleki Pál. Egy „bujdosó könyv”*. Budapest, Mike és Társa Antikvárium, 2001. 229.
- Grafton, Anthony: *A lábjegyzet. Egy különös történet*. Budapest, L’Harmattan – Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2001.
- Kárpátalja 1919-2009 – történelem, politika, kultúra*. Szerkesztette: Fedinec Csilla. Budapest, Argumentum Kiadó, 2010. 157-162.
- Karl János: Kárpátalja jogállása 1918 óta. In: *Kisebbségvédelem*, V. évfolyam, 5-6. szám, 5-17.
- Lukacs, John: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004.

- Lukacs, John: *A történetírás jövője*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- Magocsi, Paul Robert: *The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus, 1848-1948*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1978.
- Magyarország története*. 8. kötet 1918-1919, 1919-1945. Főszerkesztő: Ránki György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 995-996. 1021-1023.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Budapest, Optimum Kiadó, (é. n.)
- Magyarország történetének kronológiája*. III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- Ónody Olivér: A Miniszterelnökség és annak régi nemzetiségpolitikája. In: *Valóság*, 1997, 4. szám 77-84.
- Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris Kiadó, 2013. 208-226
- Popper, Karl: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. Budapest, Áron Kiadó, 1998.
- Püski Levente: Parlamenti ciklusok, ülészakok, ülések a két világháború közötti Magyarországon. In: (szerk. Miklós Péter) *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 2010. 35-45.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Szabadsfalvi József: Egy elfeledett társadalomtudós. Portrévázlat Ottlik Lászlóról. In: *Magyar Szemle*, 2006, 3-4. szám 58-78.
- Tilkovszky Loránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. In: *Századok*, 1965, 6. szám 1247-1258.
- Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938-1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 73-79.

- Tilkovszky Loránt: Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919-1945) In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerkesztette Lackó Miklós. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 341-372.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál. Legenda és valóság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Vasas Géza: Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939-1940-ben. In: (szerk. Fedinec Csilla) *Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 157-215.
- Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920-1945. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

MARCHUT RÉKA*

Határsértések: a tudomány és a politika határán

Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Budapest, Ráció Kiadó, 2014.

A tudománypolitika kutatási témaként a német történettudományban jobban, ám a magyarban már kevésbé preferált kérdéskör. Ezért is örülhetünk Orosz László nemrég megjelent monográfiájának, amely a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatok jelentős személyiségével, Fritz Valjavecvel és annak magyar tudományos kapcsolatrendszerével foglalkozik. Nagy hangsúlyt kap a tudományosság, ugyanis – mint azt a szerző is megjegyzi – nem Valjavec politikai kapcsolatait célja bemutatni, hiszen annak egy jelentős szegmensét, a Franz Basch-hoz fűződő viszonyát Tilkovszky Loránt már feltárta.

A német történettudományra már az 1960-as évektől oly jellemző önkritikus múltfeltárás sajátos színfoltja a Délkelet-Európa-kutatás¹ személyi és intézményi hátterének a vizsgálata. Ennek nagyobb lendületet az 1990-ben a müncheni Südost-Institut-ban megrendezésre kerülő történészkonferencia adott, hogy aztán ezt követően 1998-ban és 2002-ben is egy-egy konferenciával tovább szöjkék a múlt feltárásának a fonalát.

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.mta.hu.

¹ Ennek két világháború közötti jelentősebb központjai a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut (DAI), a müncheni Südost-Institut és a berlini egyetem.

A szerző megjegyzi, hogy nem születtek „magyar szemléletmódú” értékelések. „A kötet ezt a hiányosságot pótolja, miközben sajátosan magyar szempontrendszerrel vezérelve egészíti ki a Délkelet-Európa-kutatás e meghatározó alakjával kapcsolatban az ezredforduló környékén felpezsdülő érdeklődést.” (9.) Ez a mondat akarva-akaratlanul azt sugallja, hogy a történetírást nemzeti paradigmák határozzák meg, ami egyfelől valóban így van, másfelől azonban ha tudományt művelünk, akkor annak jellegéből adódóan, a múlt objektivitásához való törekvésünk jegyében nem dolgozhatunk nemzeti szemléletmóddal. Bár a célkitűzés megfogalmazásával a recenzens nem teljesen ért egyet, mégis örömmel állapíthatja meg, hogy a munka valóban tudományos igényű írás, amit nem csak a magyar, hanem a német történetírás is haszonnal forgathat.

Ugyanakkor nem kapunk választ arra, hogy az ezredforduló környékén miért pezsdült fel az érdeklődés a téma iránt. Ennek hátterében minden bizonnyal az Európai Unió motorjának számító, egyre erősebb hatalmi pozícióval bíró Németország politikája és az EU keleti terjeszkedésének a korabeli aktuális problémaköre állhat.

A munka egésze alapos, részletes, sok szempontra kiterjedő levéltári kutatómunka eredménye. Az első része életrajz, mely a magyar és nemzetközi szakirodalomban az első terjedelmes és átfogó Valjavec-biográfiának tekinthető. A könyv második része Valjavec és a magyar tudósok kapcsolataival foglalkozik. A tudománypolitikai kontextust röviden felvázolva az egyes tudományágak szerinti bontásban mutatja be Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerét, majd egy esettanulmánnyal, a Mályusz Elemérről folytatott levelezésen keresztül világossá válik, hogy Valjavec sok esetben a tudományt alárendelte a politikának.

A függelék – több éves szorgos kutatás gyümölcseként – Valjavec magyarországi kollégákkal folytatott levelezésének tabelláris felsorolása, ami hasznos bázisul szolgálhat további kutatásokhoz. Az összeállítás a Bayerisches Hauptstaatsarchiv Valjavec-hagyatéka alapján készült, csak Mályusz esetében egészült ki a Magyarországon fellelhető levelekkel. A kötet bevezetőjéből a recenzens hiányolja azt a módszertani részt, amelyben a szerző – többek között – választásának szempontjaira is kitérhetett volna.

Nagy értéke a könyvnek a teljes Valjavec–Mályusz levelezés publikálása. Kár, hogy a szerző nem adja meg a források pontos lelőhelyét. Alapvető szerkesztési hiba, hogy a törzsszöveget és a dokumentumokat nem „varrták össze”. További szerkesztési

hiányosság, hogy a szövegben előfordulnak újra és újra ismétlődő megállapítások, ám előre- vagy hátrautalás nélkül.

A kötet gazdag bibliográfiával és névmutatóval zárul. Az előbbi használatát megnehezíti, hogy a Valjavecvel kapcsolatos magyar vonatkozású ismertetések nem ábécérendben, hanem kronologikusan követik egymást.

A valóban sokrétű bemutatást tovább segíthette volna, ha Orosz László a témáját szélesebb köztörténetbe ágyazza be. A két világháború közötti magyar–német viszony felvillantásával, a Pax Germanica elképzelésekre való utalással Valjavec taktikázásai is mélyebb értelmet kaptak volna, ehhez az eddigi magyar szakirodalomból kellő támpontot lehetett volna meríteni. Ugyanakkor fontosnak tartottuk volna felhasználni azokat az iratokat, amelyek mind magyar részről (Wilhelmstrasse és Magyarország), mind német részről (Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik) már nyomtatásban, utóbbi digitalizált formában is elérhető. Itt példaként csak egyet: amikor 1942/43-as tanév őszi szemeszterében Valjavec szemináriumán parázs vita bontakozott ki az asszimilációról és a disszimilációról, az úgy a berlini magyar követséghez is eljutott. Fontos lett volna bemutatni ennek diplomáciai hátterét.

A kötet első részében szerző a Bécsben született, ám a bánáti Versecen nevelkedett Valjavec életét mutatja be ifjúkorától, tudományos munkásságán keresztül haláláig. A könyv címéből is adódóan a két világháború közötti rész kidolgozottabb, a II. világháború utáni éveket pedig vázlatosabban tárgyalja.

Orosz szerint Valjavec verseci származása miatt a délkelet-európai német népcsoport tagjának érezte magát. A deutschungar identitás az I. világháború után értelmezhetetlenné vált a szétszóródottatás következtében, ezt váltotta fel a südostdeutsch identitás. A recenzens ellenben azt mondja: a deutschungar identitás, mint a hungarus-tudat része, soha nem volt a magyar államhatárokon belül élő összes német sajátja a betelepült németek történeti gyökereinek különbözősége miatt. Teljesen más identitással rendelkezett az erdélyi szász, a szepességi cipszer és a döntően 18. században betelepült ún. dunai sváb. A deutschungar identitás az I. világháború után valóban élhetetlenné vált, mert a német volksdeutsch identitásnak kevés, a magyar asszimilációs törekvéseknek pedig sok volt. De ennek a deutschungar-tudatnak a helyébe soha nem lépett a südostdeutsch, annak ellenére sem, hogy

Berlinből a Súdosteuropa-ban élő németiséget (bennük a magyarországi németeket is) szerették volna egységesnek tekinteni, a Súdostdeutschum csak Berlinből létezett, ám a valóságban egységesen soha nem létező népcsoportot jelöl.

A szerzővel ellentétben mondjuk: a verseci gyermekévekből nem feltétlenül kellett az útnak a német identitás felé vezetni. Elegendő csak az 1927-ben megalakult Revíziós Liga elnökére, a verseci származású Herczeg Ferencre gondolnunk.

A budapesti Reichsdeutsche Oberschule-ban töltött évek minden bizonnyal nagyobb identitásképző erővel bírtak, azzal együtt is, hogy tudjuk, több „magyarón” tanár is nevelte az odajáró diákokat. A fejezetben azt olvashatjuk, hogy Valjavec történeti látásmódot kapott ettől az iskolától, még hozzá a „Kárpát-medence múltjának magyar szemléletű interpretációját”. Csakhogy a *naher Súdost*² geopolitikai egységként való látása messze nem a történelmi Magyarország egységben való látását jelentette, hanem sokkal inkább illeszkedett abba a Mitteleuropa-tervbe, ami berlini vezetéssel térségünknek alárendelt szerepet szánt.

A Bleyer Jakabbal való kapcsolat súlyának megfelelően külön fejezetet kap a könyvben, ám ha a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület esetében a szerző Bleyer mellett Gratz Gusztáv személyéről is szólt volna, cizelláltabb képet kaphatnánk arról is, hogy Valjavec Bleyer támogatásával ösztöndíjasként Münchenben végezte egyetemi tanulmányait. És itt következik be az a „minőségi változás, amely disszertációja alapkoncepciójában is világosan kiütözik: a térség németiségére pillantva Deutsch-Ungartum helyett immáron Súdostdeutschum-ot látott maga előtt.” (26.) Innen is látszik a Versecről származtatott súdostdeutsch identitás valótlanága.

A kötetben találkozunk több alkalommal is Valjavec emberi gyengeségeivel: így amikor szembefordult Helle Ferencsel, a Reichsdeutsche Schule rá nagy hatást gyakorló tanárával, vagy amikor azt a Bleyer Jakabot minősítette le méltánytalanul, aki egykori mestere volt, pályájának nem csak elindítója, hanem annak

² A korabeli német felfogás szerint a történelmi Magyarország, majd később a trianoni Magyarország is *Súdosteuropa*-hoz, azaz Délkelet-Európához tartozott. De ugyanebben a térségben volt helye a balkáni államoknak is. A *naher Súdost* (közel Délkelet) kifejezés a balkáni térségtől való megkülönböztetést volt hivatott szolgálni.

haláláig támogatója is. „Nagy népi szerencsétlenségnek tartom, hogy akkoriban Bleyer a <vezérszerepet> magához ragadhatta.” – írta az akkor már néhai Bleyer egykori riválisának, Guido Gündischnek 1935-ben. Ugyanakkor 1938 telén a *Südost-Forschungen* szerkesztőjeként Karl Valentin Müller tanulmányához a következőt fűzte: „[...] számunkra Bleyer neve néppolitikai tőke, s meg kell akadályoznunk mindent, ami a magyarokat arra indíthatná, hogy azt mondják, Bleyer magyar érzelmét immár német részről is elismerik.” (86.) És tette mindezt a karrierjében való előrejutás kedvéért.

A kétséget kizáróan művelt és tehetséges ifjú céljai eléréséhez sok mindent felvállalva 1935. október 1-jétől már a Südost-Institut munkatársa. Ezzel a kiegészítéssel egyetértünk a szerzővel, amikor megállapítja: „Az üstökösként felfelé ívelő karrier kiépítésében vitathatatlan rátermettsége, tettereje, szervezőkészsége és szorgalma mellett fontos szerepet játszottak az egyetemi évei óta aktívan ápoltnépiségi és nemzetiszocialista kapcsolatai is.” (44.) 1933-ban belépett az NSDAP-be és az SS-be is. Ez utóbbiból valószínűsíthetően 1935-ben kilépett.

A II. világháború ideje alatti tevékenységéről keveset tudunk meg. A berlini egyetemen való oktatómunka áll a középpontban, ahol Valjavec 1945-ig taníthatott. A háború után berendezkedő új rendszerben azonban majd egy évtizedig ellenőrzés alatt tartották, oktatói megbízást újra majd csak 1954-ben kapott a müncheni egyetemen, a Südost-Institut élére pedig 1955-ben került vissza.³ Mivel Orosz az esettanulmányban a Mályusszal való kapcsolattal foglalkozik, kívánatos lett volna Mályusz és Valjavec 1945 utáni pályáját párhuzamba állítani. Ha elmondjuk, hogy Mályusz, bár oktatói megbízatást nem kapott, de 1955-ben már az MTA Történettudományi Intézetének a főmunkatársa, akkor a hazai történettudomány helyzetét is egy szélesebb kontextusban tudjuk értékelni.

Valjavec 1945 utáni tudományos tevékenységének a vizsgálata időben túlmutat a szerző célkitűzésén, ám az érdeklődő olvasó a Délkelet-Európa-kutatás alakulását és benne Valjavec szerepét is továbbkövetheti a könyvben. Ebben megtaláljuk a magyar témákkal való foglalkozás visszaszorulását, az 1960–70-es években – Valjavec halálát követően – viszont a kelet-európai történelem mint oktatási és

³ Tilkovszky Loránt szerint 1951-ben. L. Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). In: *Századok*, 1993, 3. szám, 601.

kutatási terület újra figyelmet kap. Az ekőre egy-két mondattal rajzolt nagypolitikai változások ezeket a folyamatokat magyarázhatták volna meg.

A recenzens a munka legjobban megírt részének a második főfejezetet tartja, amelyben a szerző Valjavec és a magyar tudományos élet kapcsolatát vizsgálja. Orosz itt túllép az előző rész többnyire leíró stílusán, és egy szélesebb tudománypolitikai kontextusba helyezve, több alkalommal szintetizáló megjegyzésekkel mutatja be Valjavec és az egyes tudományágak magyarországi művelői közötti kapcsolatokat. Ezeken keresztül nagyon szemléletesen feltárulnak azok a taktikázások, amelyeket Valjavec alkalmazott a német tudománypolitikai célok – és tegyük hozzá: saját önérvényesítése – érdekében.

Számunkra különösen fontos a magyar történettudománnyal való kapcsolat. A Szekfű–Mályusz közötti ellentétet meglovagolni akaró Valjavec a „két rivális erkölcsi tartása és szakmai felelősségérzete miatt” csak mérsékelt sikereket tudott elérni, holott nagyon törekedett a belső törésvonalak kiaknázására. Az 1930-as évek elején Valjavec számára még Szekfű Gyula volt fontos, ám a 30-as évek végére, amikor Szekfű egyre inkább hangot adott a fenyegető német veszélynek, Szekfű helyére Valjavec szemében Mályusz lépett. „[A]z 1930-as évek elején Valjavec még Mályusz szakmai kompetenciáját vonta kétségbe” – olvashatjuk a könyvben (149.) Ám ha arra gondolunk, hogy ekkor veti papírra *Vörös emigráció* című munkáját a *Napkeletben*, akkor talán némi alapja volt Valjavec viszonyulásának az akkori Mályuszhoz. Azzal együtt is, hogy úgy gondoljuk, Mályusz akkor is jó szakember volt miközben megtette a gesztust a kurzus felé.

Míg az 1935-ben induló *Südostdeutsche Forschungen* első számában megjelenő Szekfű-tanulmány még komoly nemzetközi legitimációs bázist jelentett Valjavecnek, Mályuszt máris a Szekfű–Hóman tollából megszülető magyar szintézis bírálatára kérte fel. Mályusz azonban a küzdelmet nem a német lap hasábjain akarta megvívni.

A Valjavec–Mályusz levelezést elemezve a szerző érzéketlenül tárja az olvasó elé ennek a kapcsolatnak a nagyon érzékeny, bizalmatlansággal terhelt voltát. Az egymás iránti empátia csak „a végső bukás árnyékában tudott igazán emberi hangot öltetni”, ám ebben a recenzens nem az emberi minőség megváltozását, hanem a történelem alakulásának sokszor sorsfordító szerepét látja.

A könyvben sajnálatos módon nincs összegző fejezet, ám a bevezetőben olvashatunk összegző megállapításokat. E szerint Valjavec életútja egy hárompólusú erőmező függvénye: a szakmai korrektség, a hitleri Németországhoz való elköteleződés, a bánáti és südostdeutsch gyökerekhez való „mindvégig lojalis Landsmann patriotizmus”.⁴ Ezt annyival egészítenénk ki, hogy a szakmai korrektséget több alkalommal felülírta a hitleri Németországhoz való elköteleződés.

„Úttörő jelentőségű volt az a kísérlet, hogy lapja európai fórumot teremtett az érintett népek gyakran homlokegyenest eltérő nézeteinek kifejtésére, s ezáltal a két világháború közötti időszak kölcsönös sértődöttségének feloldására. Még akkor is elmondható mindez, ha e tudományos polémiai kontrollált mederbe terelést (vagyis az eredeti célkitűzése szerint a német kultúrfölény igazolására létrehozott *Südost-Forschungen* hasábjain történő lefolytatását) Valjavec nyilvánvalóan a kor német tudománypolitikai céljainak szolgálatában tette.” - írja Orosz (8–9.) Szerintem a hangsúly a másodikon van, hiszen a kötetben hosszasan sorolja azokat a taktikázásokat, amelyekkel Valjavec a különböző származású és különböző nézőpontot képviselő tudós kollégáit egymás ellen kijátszotta.

Orosz László könyve vitathatatlanul fontos a két világháború közötti magyar–német tudománypolitika iránt érdeklődők számára. Mind a laikus olvasók, mind a történészek haszonnal forgathatják, és ez utóbbiakat további kutatásokra inspirálhatja. Nagyon lényeges üzenetnek tartjuk: „Valjavec ismételt felkéréseire sem voltak hajlandóak [ti. Szekfü és Mályusz – *a szerz. megj.*] a külvilág elé tárni a magyar történelemszociológiát megosztó belső frontvonalakat.” (139.) Ez mindannyiunk számára követendő példa.

⁴ A Landsmann patriotizmus itt annak a jelenségnek a leírására szolgál, hogy Valjavec lojalitása, hazaszeretete elsősorban a bánáti vidékhez, ahhoz a tájegységhez köthet, tehát nem az államhoz.

HORVÁTH SZ. FERENC*

A népszolgálat – ki szolgál kit és ez ki- nek jó?

Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József
(szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alak-
változatai a magyar kisebbségek történetében.* Pozsony,
Kalligram Kiadó – Regio Könyvek, 2015.

Elgondolkodtató, ellentmondásos, ugyanakkor hihetetlenül tanul-
ságos a Bárdi – Filep –Lőrincz hármas által szerkesztett tanul-
mánykötet. Hogy miért elgondolkodtató s tanulságos, kiderül e re-
cenzióból. Hogy ellentmondásos, az nem meglepő, hisz a kötet tize-
negy tanulmánya a „népszolgálat” fogalmával egy olyan politikai-
társadalmi jelenség megragadására tesz kísérletet, amely mintegy
ernyőként sokfajta megnyilvánulást igyekszik átfogni. Ezért nem
meglepő, hogy az egyes írások között izgalmas ellentmondások
fedezhetők fel.

De mi is ez a „népszolgálat”? Hol és mikor keletkezett, kik vol-
tak a legjelentősebb képviselői? Mely szellemi gyökerekre vezethető
vissza – és léteznek-e mai, aktuális formái? Ezen kérdések mentén
mutatnám be a kötetet s a témát. Célom nem annyira minden egyes
tanulmány külön méltatása, mint inkább a jelenség összetevőinek
ismertetése. S egyúttal azoknak a szubjektív benyomásoknak az
összegzése, amelyeket a recenzióban keltett a kötet.

A szerzők azon szerencsés-szerencsétlen helyzetben voltak, hogy
több olyan népszolgálat-definíció áll rendelkezésünkre, melyeket
maguk a „népszolgálók” írtak – részben már az 1920-as, részben az
1970-es évek Erdélyében. A kötet több szerzője idézi is Gáll Ernőt

* A szerző Horváth Sz. Ferenc történész, PhD, középiskolai tanár Immanuel Kant
Gimnázium, Rüsselsheim, Németország. E-mail: franzhorvath@web.de.

1979-ből: „a népszolgálat fogalma mind a gazdasági, mind a kulturális felemelést elősegítő, a jobbító tevékenységet jelöli. Lényegénél fogva felvilágosító jellegű, morális szempontból pedig – a már említett hivatástudaton és elkötelezettségtudaton kívül – hűség és felelősség jellemzi, aki a népet szolgálja elsősorban a dolgozók érdekeit képviseli.” (8.) Balogh Edgár szerint „az értelmiségnek, *amely nem azonos szerepében a népegésszel*, van egy felgyűjtött tudásanyaga, egy specialitása, így írók esetében az irodalom, az orvostudomány az orvosok esetében, s ezt olyan *szélesebb tömegek felé kell tudnia közvetíteni, azok anyanyelvén*, amelyek egyénileg nem specialisták orvostudományban, mérnöktudományban vagy irodalomban” (236., kiemelés az eredetiben). A két idézet nyilvánvalóvá teszi: arról van itt szó, hogy a nép egy részét (az értelmiséget) egyfajta benső ösztönzés (Gáll: „hivatás- és elkötelezettségtudat”) arra serkenti, bocsássa szaktudását a kisebbségi nyilvánosság rendelkezésére azzal a céllal, hogy a népjó(-lét) szintjét emelje. Ebben, de legalábbis hasonló értelemben használja a fogalmat a kötet szerzőinek nagy része is.

Mintha eltérőek volnának a vélemények azonban a népszolgálatjelenség keletkezését illetően. Noha a legtöbb tanulmány a jelenséget egyfajta kisebbségi stratégiaként fogja fel, mely a húszas-harmincas évek Erdélyében keletkezett (e genezist szépen dolgozza ki tanulmányában mind Bárdi Nándor, mind Lőrincz D. József), nem egy szerző a fogalmat a valóságba átültető értelmiségiek attitűdjében olyan hozzáállást fedez fel, amelyet egyfajta Felvilágosodás-kori szellemiséggel rokonít. Lőrincz még a görög-keresztény értékvilágig, az ókori görögök paideia nevelésményéig is visszamegy a népszolgálat szellemi gyökereinek feltárásában. Tanulmánya zárja a kötetet, így a fogalom keresztény gyökereinek (Imre Lajos, Makkai Sándor, Tavaszy Sándor) általa történő hangsúlyozása értelemszerűen bezárja a kört, ugyanis visszavezet Bárdi Nándor bevezető tanulmányához, aki a fogalom keletkezését szintén a kolozsvári református teológusokra vezeti vissza. Míg főleg Imre, Makkai és Tavaszy magasrendű képzettségének tudatában a fogalomnak a görögöktől való eredeztetése plauzibilisnek tűnik, a fogalom keresztény mivoltának túlhangsúlyozása mégis felvet pár kérdést. Lőrincz ugyanis a hetvenes évek népszolgálatfogalmától elvitatja a hitelességet, mondván, hogy ezt csupán a keresztény világnézet, illetőleg spiritualitás biztosította volna. (321.) No de nem lehetséges a fogalmat keresztény tartalom nélkül, egyfajta kisebbségi- vagy nemzetpolitikai

krédóval, avagy humanista éthosszal megtölteni, élni és gyakorolni? Szerintem ez elképzelhető. Érdekes és találó e szempontból Gagy József esettanulmánya (*Polgármester és naiv faragó*, 249-266.), aki a csíkfalvi K. D. pályafutása s közösségi elkötelezettsége példáján keresztül épp egy olyan népszolgálói esetet mutat be, amelyik a hetvenes években indult mindenfajta keresztény háttér nélkül, 1989 után is bármiféle keresztény spiritualitás nélkül teljesedett ki s vált olyannyira hitelessé, hogy K. D.-t e tekintetben a lakosság példaadónak tekinti. Az ilyen látens ellentmondások teszik a kötetet véleményem szerint izgalmassá, mert általuk a tanulmányok akár csendes párbeszédként is felfoghatóak.

A hetvenes évek népszolgálatfogalmáról szólva Lőrincz József Gáll Ernőét tulajdonképp szemfényvesztésnek tartja, mert célja szerinte az akkori fiatal generáció félrevezetése volt. Gáll és társai azzal akarták ugyanis az erdélyi magyarság fiatal nemzedékeinek figyelmét életük kilátástalanságáról elterelni (lásd a 311-312. és 320-321.). A népszolgálókat Lőrincz ugyanakkor egy sor negatív kategóriába sorolja: „a szofista, az abszolutista uralkodót kiszolgáló felvilágosult hivatalnok, az államszocializmusok nomenklatúrája, a gnosztikus, a trickster”. (313.) Utóbbi Lőrincz szerint „a szélhámos, csaló, aki minden értéket pervertál, aki a közösséget becsapja látszólag szép, igaz beszédével, de csak a veszét okozza”. (uo.) Ezek, ilyen emberek lettek volna a népszolgálók avagy az ezt az eszmét hirdetők, s köztük, hiszen a szöveggörnyezet azt sugallja, Gáll Ernő is? Megeshet, hiszen e kerek világon minden lehetséges. A recenzens Gállképe, amely az ő tanulmányai, naplói s levelezése ismeretéből állott össze, mindeddig ezzel ellentétes volt. Gállt eddig sem szélhámosnak, csalónak avagy értékpervertálónak nem tartotta. Ugyanebben az összefüggésben Lőrincz fejtegetése így folytatódik: „a ’nép’, a ’szolgálat’, az ’új ember’ stb. – szavak. A szavakat fel lehet használni gonoszul is, jól is. A szavak nem lehetnek tricksterek vagy gnosztikusak. Az emberek viszont igen. Ezért azt kell megnéznünk, hogy az emberek adott helyzetekben hogyan használták a szavakat.” (uo.) E kritikus hozzáállással csakis egyetérteni lehet, és legfeljebb annyit hozzáfűzni, hogy ezeket a helyzeteket Gáll esetében is ki kellene mutatni. De ebben a még fiatal Gáll-kutatás az illetékes.

Hogy miként lehet szakszerű esettanulmányt készíteni, arra három példa is akad a kötetben: Bárdi Nándor elemzése Balogh Edgár népszolgálalásáról (28-47.) és a délvidéki Kende Ferenc közügyi

ténykedéséről 1935-1940 között (137-186.), valamint Stefano Bottoni írása Mikó Imre közreműködéséről a román állambiztonsági szolgálatokkal: *Népszolgálat, mint politikai játszma*. (187-231.) Ezt azért érdemes bemutatni, mert körültekintő, mérlegelő eljárás- és érvelésmódja a megértésre, nem pedig az elítélésre való törekvése által annak mintája lehet, miképp kell egy bonyolult, ellentmondásos élet- s pályaképet bemutatni. E sikeres eljárás kulcsát abban látom, hogy Bottoni nemcsak Mikó 1945 előtti pályafutását vázolja fel, hanem a politikus és szakírónak a román állambiztonsági szervekkel való együtt-, sőt többszöri önkéntes közreműködését sikeresen ágyazza be a mindenkori bel- és külpolitikai helyzetbe. Ugyanakkor Bottoni mindezt összeköti Mikó magánéletével, életének és munkállomásainak különböző szakaszaival. Noha tanulmányának a címe azt is szuggerálhatná, mintha Mikó és az állambiztonság között egyenrangú felekként közt folyt volna egy játszma, a szerző ismételt hangsúlyozza Mikó megfélemlítését és megzsarolását. De Mikó ambícióit sem hallgatja el egy befolyásosabb és képzettségéhez, valamint felkészültségéhez méltóbb munkahely elnyerését illetőleg. Mikó önkéntes együttműködési felkínálkozásait olvasva mégis megmarad az olvasóban egyfajta szellemi távolság s viszolygás. Persze kérdéses marad számomra, mennyire érthetem meg Mikó viselkedését, nélkülözve azt az élményhalmazt, amit Mikó viszontagságos éveiben átélt. No meg az is, mennyire lehet/szükséges Mikó harcát önmagáért s a családjáért (bármennyire érdekes is mindez) a népszolgálat eszméjével összekötni.

Mikó Imrét, Gáll Ernőt avagy Sulyok Istvánt és Paál Árpádot Bárdi Nándor kapcsolja össze bevezető tanulmányában a népszolgálat gondolatával: e személyek láncá rávilágít a jelenség ideológiai besorolhatóságának lehetetlenségére. Illetőleg arra, hogy ez nézőpont, jobban mondva az éppen szóban forgó s elemzett személy függvénye. A legátfogóbb e tekintetben Bárdi bevezető tanulmánya. Ő a népszolgálatot nem a jobb- vagy baloldali sablonokon keresztül mutatja be, hanem ezektől függetlenül (számomra meggyőzően) négy elemből rakja össze: „az erdélyi sajátosságok karakterológiai tudatosításából; az egységes kisebbségi társadalom konstrukciójából; a keresztényszociális nemzetszemléletből; a keresztény nemzetnevelési elvekből”. (11.) Ezekről különíti aztán el a Balogh Edgár-féle népszolgálatíságot, akinek nézeteit szinte hatvan év publicisztikájának a tükrén keresztül vizsgálja.

Egry Gábor viszont érdekes, a nemzetközi irodalmat felhasználó tanulmányában a népszolgálatot főként a korabeli, 1920/30-as évekbeli német „konzervatív forradalom”-mal rokonítja. Ennek „változatos palettájáról a völkisch és a nemzeti szocialista (nem szükségszerűen nemzetiszocialista) csoport nézeteivel való rokonság mutatható ki a népszolgálat eszmében” (62.), véli Egry. Példaként azt hozza fel, hogy mindkét nézetrendszerben kimutatható a népközösségi eszme, az egyén alárendelése a közösségnek, a harmonikus közösségvizíó s a liberalizmus/liberális individualizmus meg a kapitalizmus elvetése. Eltekintve a népközösségi eszmétől, mindezen aspektusok a szocialista tanban is fellelhetők. Már említett tanulmányában Lőrincz József a népszolgálat és a bal-, illetve jobboldali totalitárius ideológiák közti különbséget abban jelöli meg, hogy a „népszolgálat szerint az égi és a földi hatalmat szét kell választani”, hiszen „azt a lelki gondoskodást, amire a közösségnek szüksége van, az állam nem tudja ellátni. A két totalitárius felfogás szerint viszont az állam mind a földi, mind a lelki ügyekben szuverén módon cselekedhet.” (318.) Vagyis az emberek szükségletei, a lelki üdvözülés, a transzcendens lét reménye az, ami a népszolgálatot esszenciálisan elválasztja a totalitárius világnézetektől.

A kötet erősségének tartom, hogy a szerkesztők a szerzőket egymással vitáztatják. Egry ugyanis szinte Lőrincz fenti soraival folytat párbeszédet s mond neki ellent, amikor leszögezi: „A népszolgálat teológiai alapozása ugyan fontos, de egyáltalán nem zárja ki az inspirálódást [mármint pl. egy völkisch-jobboldali nézetrendszerben – *a szerz. megj.*], hiszen a konzervatív forradalom nem zárta ki a kereszténységet. Bizonyos kérdésekben kézenfekvőnek tűnik a közvetlen befolyás. Makkai történelemképe [...] egyértelműen rokona a *Volksgeschichte* megközelítésének, miközben a fiatal generáció munkásságát közvetlenül is befolyásolták a Magyarországon Mályusz Elemér és később Szabó István képviselte, közvetítette népiségtörténet módszerei, kérdésfeltevései.” (62-63.) Vagyis Egry nem választaná el oly apodiktikusan a népszolgálat nézetrendszerét a völkisch nézetektől, s a kettő közt átjárhatóságot, rokoníthatóságot, sőt azonosíthatóságot feltételez. Több szerző esetében (Sulyok, a Hitel-kör némely tagja) ez több mint plauzibilis, ha elolvassuk írásaik s politikai megnyilvánulásuk némelyikét. A népszolgálat fogalmának jelentése is annak függvényében módosul, ki mit ért azon, hogy „nép” vagy „szolgálat”, amint ezt Lőrincz is fennebb idézett soraiban

kifejtette. Hiszen Gáll Ernő nem véletlenül beszélt „dolgozók”-ról, amikor a fogalmat meghatározta, másrészt nyugodtan kiindulhatunk abból, hogy Paál, Sulyok avagy Albrecht Dezső számára a harmincas évek közepétől a „nép” szó már nem foglalta magába a magyar ajkú zsidókat. A kötet bevezetőjében említett szükséges további kutatói munkák egyike ezért talán a fogalom időbeli s személyek szerinti eltérő használatának feltérképezése lehetne.

Miklós Ágnes Kata szintén izgalmas tanulmánnyal szerepel a kötetben: *A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedéki vitái* (232-248.). Miklós ebben két korabeli irodalmi vita bemutatása mellett többek között az értelmiség (mint önjelölt elit) s a nép(-közösség) mint illuzórikus egység viszonyát is taglalja, igencsak fontos kérdéseket érintve ezzel. Hiszen felveti a népszolgáló legitimációjának rendkívül súlyos problémáját: ki, mikor s hogyan hatalmazta fel akár az értelmiséget, akár egy társadalmi (értelmiségi) elit némely tagját arra, hogy meghatározza, mi is a (nép-)jó, s ennek eléréséért anyagi avagy „humántőke” erőforrásokat vessen be? A kérdés jelentőségét abban látom, hogy a vélemények a „népjó” mibenlétét illetően egyáltalán nem egységesek, hanem mindig személytől függőek. De megbízhatunk-e az egyének Gáll-féle „hivatás- és kötelességtudatában”, és abban, hogy nem történik hatalmi visszaélés? A kötet tanulmányai ilyen kérdésekkel sajnos nemigen foglalkoznak, habár Miklós Ágnes Kata szövegében legalább utalás történik a róluk való elgondolkodás szükségességére.

A könyv egy másik helyén viszont a problémakör inkább nevetéssé válik: E „látszólag demokratikus álláspont [mármint a népszolgálók legitimációjának tematizálása s megkérdőjelezése – *a szerz. megj.*] a magyar antipolitikai hagyományhoz köthető. Sajnos tarthatatlan, hiszen vagy naiv (azt hiszi, hogy létezik hatalmon kívüli diskurzus), vagy csak arra szolgál, hogy leplezze: tulajdonképpen célja nem a létező hatalmi viszonyok megszüntetése, hanem az, hogy azokat a maga javára átrendezze. A társadalmi pozíciókra kihegyezett bírálat önellentmondáshoz vezet. Ugyanis ha a bírálat a pozíciókra és ezek megszerzésére koncentrál, ha a beszélő személyétől, társadalmi pozíciójától teszi függővé egy kijelentés (morális) igazságtartalmát, akkor a bírálóknak is a szemére lehet vetni, hogy ‘nincs társadalmi felhatalmazásuk’, ‘érdekeiket követik’ stb. Joggal mondhatjuk, hogy a létező hatalmi diskurzus bírálata csak arra szolgál, hogy helyébe saját, szintén hatalmi (vagyis nem ‘hatalmon kívü-

li’, ‘ártatlan’) diskurzusát ültesse”. (305.) Az idézet szerint tehát áldemokratikus álláspontra helyezkedik az az olvasó vagy tévénező, aki egy szakember kijelentéseit kritikusan kezeli s esetleg a szakember (vagy kijelentései) legitimációját firtatja. Ugyanakkor egy „antipolitikai hagyomány” rabjaként viselkedünk, amikor kétségbe vonjuk napjaink állítólagos tanácsadóinak (hiszen mindenki csak a nép, az olvasó vagy a tévénező javát akarja...) avagy a harmincas-negyvenes-hetvenes évek népszolgálóinak „örök igazságait”? Hány orvostudományi tanulmányról, hány politológiai cikkről, hány szakember állásfoglalásáról és („népszolgálati”) ajánlatáról derült már ki, hogy megrendelésre készültek, farmakológiai cégek vagy politikai think-tank-ek pénzelték, vagy akár (totalitárius stb.) ideológiákat szolgáltak stb.? Félreértés ne essék: nem eltúlzott tudománykritikáról, sem misztikus-ezotérikus áltudományok propagandájáról van itt szó. Hanem egy olyan *demokratikus* társadalmi diskurzusról, amelyik nem tekintélyuralmon alapszik, ellenben megüsitja a szakemberek technokráciáját, de legalábbis gyöngíti azzal, hogy mindenkit legitimációs kényszernek vet alá. Nehezemre esik egy legitimációkritikát naivnak tekinteni. Ugyanakkor a fenti idézet szerzője (Lőrincz József) érvelésében véleményem szerint kissé csúsztat: Míg az idézett rész elején még a társadalmi elit *legitimációjának* megkérdőjelezését tartja naivnak, később észrevétlenül témát (vagy legalábbis érvelési súlypontot) vált, s „a társadalmi pozíciókra kihelyezett bírálat”-ot bírálja. Nem vagyok meggyőződve, hogy a kettő ugyanaz. A szerző (máskülönben bizonyítatlan) állítása szerint, aki e pozíciókat bírálja, azt azért teszi, mert ő szeretné azokat magának megkaparintani. Eltekintve attól, hogy egy ilyen eljárás állítólagos erkölcselensége megkérdőjelezhető (hiszen nem a hatalmi pozíciókban levők elméleti kicserélhetősége a demokrácia egyik lényeges eleme?), felmerül az olvasóban a kérdés: miért kell abból kiindulni, hogy az a személy, aki a hatalmi pozíciókban levők legitimációját firtatja, ezeket szükségszerűen maga akarja birtokolni? Nem áll-e inkább az fenn, hogy az értelmiségi lét s minden *demokratikus* berendezkedés (legalábbis minden *szekuláris* alapokon nyugvó *demokratikus* berendezkedés) ismérve s alapja az, hogy mindenkinek, aki a nyilvánosságban szerepet vállal, s főleg ha a népet szolgálni akarja, annak a saját pozícióját legitimálnia kell? Aki mások fölött rendelkezni s dönteni óhajt, pont az ne tegye ki magát e másoknak róla alkotott ítéletének? Miért lennének a legitimáció kényszere alól épp az olyan

népszolgálok kivéve, akik például a negyvenes években feljegyzésekben a csángók „hazahozatala” érdekében a zsidók kitelepítését vagy a német kisebbség Magyarországról való elűzését, avagy az ötvenes-hatvanas években véleményezéseikkel más személyek sorának az alakulását befolyásolták (lásd Bottoni Mikó-tanulmányát)? Épp a 20. század borzalmas története mutatja, mennyi gonoszság, fájdalom, szomorúság és jóvátehetetlen igazságtalanság történt azért, hogy önkéntes és legitimáció nélküli „népszolgáló” mérnökök, orvosok, írók és politológusok, történészek és szociológusok hosszú sora vélte szükségesnek a társadalmát önnön elképzelése szerint alakítani, formálni, gyógyítani, róla statisztikákat, feljegyzéseket, memorandumokat és a politikusoknak tanácsot meg javaslatokat adó írásokat készíteni és benyújtani.

Ezek a kérdések és gondolatok ne tévesszék meg az olvasót: a bemutatott kötetet a recenzens mindvégig töretlenül élvezettel olvasta elejétől a végéig, és éppen a felvetett kérdések hosszú sora mutatja a tanulmányok gondolatgerjesztő és tanulságos voltát. A kötetet ezért fenntartás nélkül ajánlja történészeknek, politológusoknak, szociológusoknak, s reméli, a szerkesztők tovább szorgalmazzák e komplex népszolgálatfogalom kutatását, s ezek gyümölcseit minél hamarabb az olvasó közönség elé is tárják.